

**RAXMATOV ERKIN TAGAYMURADOVICH,
SAMADOV JONMUROD IBRAGIMOVICH**

TARIX FALSAFASI

O'QUV QO'LLANMA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

DENOV TADBIRKORLIK PEDAGOGIKA INSTITUTI

RAXMATOV ERKIN TAGAYMURADOVICH,
SAMADOV JONMUROD IBRAGIMOVICH

TARIX FALSAFASI

O'QUV QO'LLANMA

Termiz 2026

UDK 72+63.3ya73
KBK 72+63.3ya73
R 30

Raxmatov Erkin Tagaymuradovich, Samadov Jonmurod Ibragimovich.
Tarix falsafasi. O'quv qo'llanma. – Termiz publishing center nashriyoti matba
markazi, 2026. – 227 b.

Mas'ul muharrir:

Nazirov. B. S Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Tarix va falsafa kafedrası
dotsenti, Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD

Taqrizchilar:

Buxoro davlat texnika universiteti, Ijtimoiy fanlar kafedrası professori, Falsafa fanlari
doktori, Navro'zova. G. N

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Tarix va falsafa kafedrası o'qituvchisi,
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD Norbo'tayev. I

Raxmatov. E, Samadov. J Tarix falsafasi: Oliy o'quv yurti talabalari uchun
o'quv qo'llanma 2025 yil

Mazkur o'quv qo'llanma oliy ta'lim muassasalari bakalavriyatning tarix ta'lim yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan bo'lib, unda "Tarix falsafasi va tarix o'qitish metodikasi" fan dasturining birinchi qismini qamrab olgan mavzularning mazmun mohiyati yoritilgan. O'quv qo'llanmada talabalarga mavzular bo'yicha ma'ruza va amaliy mashg'ulot rejalari, darslarga tayyorlanish davomida foydalaniladigan ma'ruzalar matni, qo'shimcha ma'lumotlar, zarur adabiyotlar ro'yxati, nazorat savollari, tayanch tushunchalar, glossariy berilgan. O'quv qo'llanmadan tarix mutaxassisligi bo'yicha ta'lim olayotgan bakalavriatura va magistratura talabalari «Tarix fani metodologiyasi», «Tarix fanining nazariy masalalari» kabi fanlarni o'qishda, shuningdek, tadqiqotchilar va tarixchi mutaxassislar foydalanishlari mumkin.

ISBN 978-9910-13-219-3

© Raxmatov Erkin Tagaymuradovich, 2026
© Samadov Jonmurod Ibragimovich, 2026
© "Termiz publishing center", 2026.

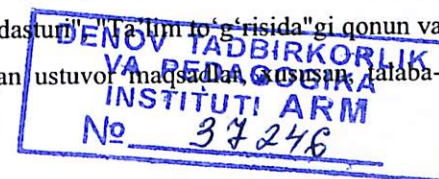
KIRISH

Tarix falsafasi – insoniyat tarixini faqat voqealar yig'indisi emas, balki ularning chuqur ma'no-mazmunini, sabab-oqibat bog'liqligini, ijtimoiy ongdagi aksini va sivilizatsiyaviy taraqqiyotdagi tutgan o'rmini anglashga qaratilgan ilmiy-intellektual faoliyat turidir. U tarixiy jarayonlarga falsafiy nigoh bilan yondashish, tarixiy tafakkurning shakllanish bosqichlari va yo'nalishlarini tahlil qilish, tarixda inson va jamiyatning tutgan o'rni, o'zaro ta'sir mexanizmlarini aniqlashga intiladi. Tarix falsafasi – bu faqat tarixiy faktlarni tasvirlash emas, balki ularni tushunish, anglash va mantiqiy asoslashdir.

Insoniyat o'z tarixiga doimo qiziqish bilan yondashgan. Bu holat nafaqat o'tmishdagi saboqlarni bilish, balki kelajak istiqbolini belgilash zaruratidan kelib chiqqan. Chunki har bir davr inson ongida o'z tarixiy xotirasi, madaniy kodlari, ijtimoiy ehtiyojlari va ruhiy kechinmalari bilan aks etadi. Inson – tarixning ishtirokchisi, ijodkori va ayni paytda uning mahsulidir. Shu jihatdan olib qaralganda, tarix falsafasi insonga oid barcha mavjudlik shakllarini o'rganishga xizmat qiluvchi kompleks fanning muhim bo'g'ini sanaladi.

Bugungi globallashuv, sun'iy intellekt, raqamli jamiyat va postmodern ong sharoitida tarixni anglash ham yangi paradigmalarga ehtiyoj sezmoqda. Jamiyatda vujudga kelayotgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy va axloqiy muammolarni hal etishda tarixiy ong va tarixiy xotiraning roli tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, postfaktual davrda tarixni tahlil qilish, tarixiy dalillarni tanqidiy tahlil asosida baholash, ularni falsafiy talqin etish o'ta dolzarb bo'lib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, tarix falsafasini o'rganish nafaqat tarixshunoslar, balki har bir ongli shaxs uchun muhim ahamiyatga ega.

Mazkur o'quv qo'llanma tarix falsafasining asosiy tushunchalari, nazariy yondashuvlari, kontseptual tamoyillari, tarixiy tafakkurning rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy tarixiy ong va tarixiy voqelik o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlarni chuqur tahlil etishga qaratilgan. Qo'llanma O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va "Milliy taraqqiyot strategiyasi"da belgilangan ustuvor maqsadlar, sohasi talaba-

yoshlarning tarixiy dunyoqarashi, milliy o'zlikni anglash, ijtimoiy ongni mustahkamlash, ma'naviy va ma'rifiy barkamolligini oshirishdek ezgu niyatlarni ilmiy-nazariy asosda ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Tarix falsafasi fanining predmeti – tarixiy voqelikning falsafiy tafakkur doirasida anglanishi, tarixiy hodisalarning zamonaviy kontekstdagi o'rni, tarixning jamiyat va shaxs hayotidagi mohiyatini izohlashdir. Fan doirasida tarixiy dunyoqarash, tarix va tafakkur, tarixiy ong va xotira, tarixiy voqelik va vorisiylik, tarixiy mazmun va ijtimoiy o'zlik, tarixiy tafakkur va ijtimoiy ong kabi murakkab va ko'p qatlamli tushunchalar muhokama qilinadi. Xususan, g'arb falsafasida tarixga qarash (Gegel, Marks, Toynbi, Spengler, Fukuyama, Huntington), islom falsafasida tarix talqini (Ibn Xaldun, Forobiy, G'azzoliy); sharq falsafiy merosida tarixiy tafakkur namunalarning o'rganilishi qo'llanma mazmuniga kiradi.

Qo'llanmaning asosiy vazifasi – talabalarda tarix falsafasiga doir konseptual bilimlarni shakllantirish, tarixiy tafakkur orqali insoniyat sivilizatsiyasining murakkab tarixiy tajribasini tushuntirish, tarixshunoslik va tarixiy metodologiyaning zamonaviy yo'nalishlari bilan tanishtirish, mustaqil fikrlash, tarixiy muammolarni tahlil qilish va ijtimoiy voqelikni falsafiy asosda anglash ko'nikmasini rivojlantirishdir.

Zamonaviy tarixshunoslik tarixni voqelik sifatida emas, balki anglash jarayoni, ijtimoiy ong shakli va inson tafakkurining mahsuli sifatida talqin etadi. Bu yondashuv Fuko, Assmann, Riker kabi poststrukturalist va hermenevtik olimlar tomonidan ishlab chiqilgan nazariyalarga asoslanadi. Shu bois tarix falsafasini o'rganish orqali talabalar nafaqat tarixiy jarayonlar mohiyatini tushunadi, balki o'zining jamiyatdagi o'rmini, ijtimoiy mas'uliyatini, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabatini anglay boshlaydi.

Xulosa qilib aytganda, tarix falsafasini o'rganish – bu tarixiy voqelikni idrok etish vositasi bo'lish barobarida, zamonaviy jamiyatni tushunish, insonning ijtimoiy ongini anglash va milliy o'zlikni barpo etishda muhim ilmiy-ma'naviy zamin bo'lib xizmat qiladi. Shu maqsadda tuzilgan mazkur qo'llanma tarixshunos talabalarga nazariy bilim, tahliliy salohiyat va falsafiy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi.

1-MAVZU. TARIX FALSAFASI FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI MUAMMOLARI

REJA:

- “Tarix falsafasi” atamasi qanday ma'no va talqinlarni bildiradi?
- Tarix falsafasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari
- Tarix falsafasining muhim nazariy muammolari: tarix, vaqt, inson, voqelik

MAQSAD

- *Res gestae, historia, historia rerum gestarum* kabi atamalarni tushunish va izohlash;
- Tarix falsafasi nima ekanligini aniqlashtirib bera olish;
- Tarix falsafasining asosiy savollari va muammolarini tanib olish va ularni bir-biridan farqlash;
- Tarix falsafasining shakllanishiga olib kelgan shart-sharoitlarni tushuntirib bera olish.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR: *Historiein* – o'rganish, tekshirish, izlanish (antik yunon falsafasida tarixiy bilishning boshlang'ich shakli); **Tarixiylik** – voqealarning tarixiy kontekstda va vaqt o'qi doirasida tushunilishi tamoyili; **Historia** – tarixiy voqealar haqidagi bilimlar yig'indisi sifatida tarixiy rivoyatlar yoki hikoyalar; **Tarix metafizikasi** – tarixiy voqelik ortidagi chuqur mohiyat va ma'no izlanishi; **Res gestae** – amalga oshirilgan tarixiy voqealar, harakatlar (lotincha); **Tarix ontologiyasi** – tarixiy borliqning tabiatini, mavjudlik shakllarini falsafiy tahlil qilish sohasi; **Historia rerum gestarum** – sodir bo'lgan voqealarning hikoyaviy yoki izohli bayoni (klassik lotincha tarix talqini); **Tarix epistemologiyasi** – tarixiy bilimlarning qanday hosil bo'lishi, haqiqatga qanday erishilishi haqida ilmiy-nazariy tahlil sohasi; **Tanqidiy-ilmiy tarix** – tarixiy manbalarni izchil, dalillarga asoslangan, obyektiv va tanqidiy uslubda o'rganish yondashuvi; **Analitik tarix falsafasi** – tarixiy tushunchalar, usullar va mantiqiy izohlarning aniqligi va aniqlanishini o'rganishga qaratilgan zamonaviy falsafiy yondashuv.

TARIX FALSAFASI

Tarix nima? Inson yozuvli hujjatlarni boshlaganidan beri bu savolni o'ziga tez-tez bergan deyish noto'g'ri bo'lmas edi. Bu savol tarixni boshqa ilmiy veksashtalardan ajratish va uni umumiy mavzular doirasidan chizma ichiga olish zaruriyatidan, shuningdek butunlay falsafiy bir yondashuvdan kelib chiqqan. “Nima?” savoli struktural tuyg'uga ega bo'lib, aslida nimaniki mavjudligini emas, balki nimaga xizmat qilishini, uning maqsadini aniqlashga qaratilganini ilgari o'qigan darslaringiz orqali eslaysiz. Shunday ekan, tarixga falsafiy nazar ilk paytdanoq – hozir o'ylaganimizdan ham ancha qadim zamonga borib taqaladi.

Ushbu modulda biz birinchi navbatda tarix va tarix falsafasiga qaratilgan turli nazariy yondashuvlarni ko'rib chiqamiz, tarix falsafasini falsafani qiluvchi asosiy savol, muammo va kontseptsiyalarni aniqlaymiz. Natijada, bu o'quv bo'limida "tarix falsafasi" nomli ko'p qirrali va yangi falsafiy intellektual disiplina bilan tanishamiz.

Berilgan savolimizga qaytsak, "tarix" so'zi semitik tillardan, xususan Islom tarixshunosligidan kirib, voqealarni yozuvga olish – yillik taqvimlar (annales) shaklida yozish ma'nosida ishlatilgan. G'arb tillaridagi "history", "historia" kabi so'zlar ham Yunon "historein" so'zidan olingan bo'lib, u "tadqiq qilish orqali bilish", shuningdek "hikoya", "tarix" ma'nolarini o'z ichiga oladi.

Bugungi kunda "tarix" so'zining uchta asosiy ma'nosi mavjud:

1. **Vaqt ko'rinishidagi tarix** – voqealarning qachon ro'y berganini bildiradi.
2. **O'tmish** – qolgan barcha voqealar, yaratilgan ishlar, amalga oshirilgan hodisalar majmui sifatida tarix. Bu kontekstdan qaralganda, tarix tezkor harakatlar ildizlarini anglash uchun zamin yaratadi.
3. **Ilmiy yo'nalish sifatida tarix** – Ayhan Bıçak ta'kidlaganidek, "hozirgi va o'tmish o'rtasidagi munosabatlar nima ekanligini ko'rsatadigan yo'l xaritasi" bo'lib xizmat qiladi. Bu tarix yozuvini o'z ichiga oladi va kontekst sifatida madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarni ham ochib beradi.

Tarix — insonni va uning nima uchun harakat qilishini tushunish, shuningdek mavjud bilimlarni qabul qilish va idrok etish uchun muhim shartdir. Tarixsiz insonni, insonsiz tarixni tasavvur qilish mumkin emas, chunki insonni inson qilgan – uning o'tmishidir. Bu o'tmish biz bilan har qadamda birga yuruvchi "shaxsiy identitet" rolini bajaradi.

TARIXGA DOIR NAZARIY YONDASHUVLARNI QISQA TAVSIFI

1. **Giambattista Vico:** Tarix inson jamiyatlari va institutlarining tarixi. Insonning fikrlari emas, balki uni barpo etgan ijtimoiy aktlar tarixni tashkil qiladi. Tarix inson tabiatini anglash uchun muhim vositadir.
2. **Raymond Aron:** Tarix odamiyatning o'tmishi va keng ma'noda tabiat-madaniyat sintezini o'rganish deb tariflaydi.
3. **Teoman Duralı:** Tarix insonning biologik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyat kabi qaraydi va uni evolyutsion jarayon sifatida ko'radi.

4. **Karl Jaspers:** Tabiatda tarix mavjud bo'lishi mumkin, lekin inson tarixini yagona ong va maqsad harakatga asoslanadi. Tarix insonning o'zini anglash ko'zgidir.
5. **Karl Popper:** Tarix insonning bilim, din va falsafa tarixi bo'lib, tarix fikrlar va nazariyalar orqali shakllanadi.
6. **Ortega y Gasset:** Tarix – bugungi jonli vaqtning ilmi bo'lib, insonning o'z faoliyatining qoldiqlari emas, balki ayni hayotidir.
7. **Fernand Braudel:** Tarix inson tomonidan yaratiladi va u insonning taqdirini belgilaydi. Tarix – kecha, bugun va kelajak saboqlarining to'liq majmuasidir.
8. **Takiyettin Mengüşoğlu:** Tarixni "ontologik bir tarixiy mavjudlik maydoni" sifatida ko'radi – bu odamlar, ijtimoiy guruhlar, institutlar orqali shakllangan hodisalar maydonidir.

Tarix falsafasi — voqealarni faqat qayd etish emas, balki ularni falsafiy asosda tushunish, izohlash va talqin qilishni maqsad qilgan zamonaviy ilmiy yo'nalishdir. U tarixni vaqt, mavjudlik, inson tabiat va ong kabi fundamental savollar orqali tahlil qiladi. Tarix falsafasi yordamida talaba va tadqiqotchilar tarixiy tafakkurni shakllantiradi, o'tmish-bugun-kelajak munosabatlarini tadqiq qiladi va insonning kimligini, harakat va qarorlar sabablari va tashabbuslarini chuqur anglash imkoniga ega bo'ladi.

Inson mavjudligiga tayanch bo'luvchi har qanday tamoyil, fikr, qadriyat, an'ana va institutlar hamda ular natijasida yuzaga kelgan har qanday madaniy ko'rinish Mengüşoğlu fikriga ko'ra "tarixiy mavjudlik sohasi"ning shakllanishini ta'minlaydi va bu mavjudlik sohasini anglashda eng muhim yo'lko'rsatkich sifatida qaraladi.

Mana shu paytgacha qisqacha bayon qilingan ta'rif va baholashlar shuni ko'rsatadiki, tarix inson bo'lishning asosiy tayanchlaridan biridir. Falsafiy tafakkur bilan taqqoslaganda, tarixiy tafakkur paydo bo'lish nuqtai nazaridan ham ilgari turadi.

Falsafiy tafakkurning shakllanishi bilan tarixga yangi bir qo'llanma maydoni topilganini aytish mumkin (Bıçak 2004, 22–23-betlar). Falsafa paydo bo'lishiga sabab bo'lgan farqliliklar, o'zgarishlar va xilma-xilliklar ortida nima yotganini aniqlashga qaratilgan harakat ham tarixiy izlanishdir. Qadimgi yunon tabiat faylasuflari

tomonidan ilgari surilgan ilk masala — arkhe (asl manba, boshlang'ich unsur) nima ekanligini anglash orqali inson va atrof-muhitga oid boshqa omillarni tushuntirish osonlashadi.

Odatda butun mavjudotning yaratilishidagi "asosiy modda" yoki "birlamchi unsur" sifatida tushunilgan arkhe, falsafaning "ilk tamoyillari" nuqtayi nazaridan ham qaralishi mumkin. Hatto bu tarzda tushunilganda, falsafa avval muammoning asosiy tamoyillarini aniqlab, so'ngra u tamoyillar asosida tushuntirish berishni o'ziga xos uslubga aylantirganini ko'rish mumkin (o'sha manba). Ilk tamoyillarga erishish yoki "birlamchini kashf etish" intilishining mahsuli sifatida paydo bo'lgan bu uslub tarixiy tafakkur doirasida — uni boshqa bir ilmiy soha sifatida ko'radigan — fikrlar tarixining shakllanishiga zamin hozirlagan (o'sha manba). Bugungi kunda fikrlar tarixi ham tarix, ham falsafa fanlarining eng muhim mavzularidan biri hisoblanadi.

Ayhan Bıçak fikriga ko'ra, tarixiy tafakkurning falsafa doirasida mustahkam o'rin egallashi falsafaning axloq, davlat, jamiyat kabi masalalarni kun tartibiga olib chiqishi bilan boshlangan; arkhe, davlat va jamiyat muammolari, shuningdek falsafaning o'z tarixi, falsafa va tarix o'rtasida ichki bir munosabatning shakllanishiga sabab bo'lgan (o'sha manba). Falsafaning tarixga qo'shgan eng muhim hissalaridan biri — bu o'tmishga oid bilimlarning ishonchlilik masalasidir.

Aynan shu nuqtada, Collingwood tarixchini falsafiy tafakkur qiluvchi shaxs sifatida tasvirlaganida, tarix falsafasining nima uchun zarurligini so'rashni endi kechiktirib bo'lmaydi. Yuqoridagi izoh va qarashlar ham ko'rsatib turibdiki, tarix va falsafa inson faoliyatining o'zaro bog'liq va bir-birini oziqlantiruvchi ikki muhim sohasidir. Shunday ekan, falsafa fanlari doirasida, tarixni alohida o'rganadigan, u bilan bog'liq mavjudlik (ontologik) va bilim sohalaridagi masalalarni izchil va tanqidiy tarzda yoritadigan, tarixiy mavjudlik sohasi va tarixiy bilimni asoslashga harakat qiladigan maxsus ilmiy yo'nalish mavjud bo'lishi kerak, degan fikr ortiqcha emas.

Endi "Tarix falsafasi nima?" degan savolga berilgan ikki asosiy javobni ko'rib chiqamiz. Ushbu javoblardan biri bizning tafakkur doiramizni tarixga ontologik yondashuv tomon ochadi; ikkinchisi esa tarixni bilim, hatto ilmiy bilim masalasi sifatida ko'rishga imkon beradi.

Res Gestae sifatida tarix va tarix falsafasi

Avvalroq aytganimizdek, bugungi kunda tarix atamasi uchta asosiy ma'noda ishlatiladi va ulardan biri — o'tmishda sodir bo'lgan barcha voqealar majmui sifatida tarixdir. Ushbu ma'no tarixga nisbatan bo'lgani kabi tarix falsafasiga ham yuklangan bo'lib, tarixga falsafiy yondashuv — bu o'tmishdagi voqealar qanday ma'no anglatishini tahlil qilishdan boshlab, tobora kengayib borib insoniyatning umumiy o'tmishini (ya'ni bir tur "jahon tarixi") tushunish va izohlashga qaratilgan faoliyatga aylanadi (Özlem 2004, 13-bet).

Bu yondashuv oxir-oqibatda butun insoniyat tarixini qamrab oluvchi falsafiy tizimni shakllantirish va uni izohlash darajasiga yetadi (o'sha manba). Inson va jamiyat tarixini ifoda etuvchi lotincha atama — res gestae — aynan shu turdagi izohli tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun, res gestae tushunchasi tarix falsafasi orqali tarixning ontologiyasini ishlab chiqishga qaratilgan yondashuvni bildiradi. Haqiqatan ham, XIX asrda Germaniya idealizmiga oid tarix falsafasi ishlari ko'pincha tarix metafizikasi yoki ontologiyasi sifatida namoyon bo'lgan.

Tarix ontologiyasi asosida olib borilgan tarix va falsafa tadqiqotlari XX asr boshidan beri tarixni ilm deb ko'rish va tarix falsafasini bilim nazariyasining bir qismi yoki ilm falsafasining tatbiqiy sohasi sifatida tashkil etmoqchi bo'lganlar tomonidan keskin tanqid ostiga olingan. Biroq bu kuchli va ko'pincha asosli tanqidlar ham tarixga ontologik yondashuvni butunlay yo'qota olmagan.

Buning sababi, Doğan Özlem fikriga ko'ra, inson uchun o'tmish va kelajakning qanday ma'no anglatishini so'rash va bu savollarga javob izlash ajralmas ehtiyojdir. An'anaviy tarix falsafasi tadqiqotlarining katta qismi aynan shunday savollarga javob izlash — eng sodda va umumiy ifodasi bilan "Qayerdan keldik, qayerga ketmoqdamiz?" degan muammoga javob topish uchun xizmat qiladi.

Shu bilan birga, inson o'z hayotini ma'noli va qadrlik qilishga urinayotgan bir paytda, bu savollarga berilgan javoblar nihoyatda xilma-xil bo'lib, fikr ilgari surgan faylasuflar orasida yakdil fikr yo'q. Tarixda maqsadga yo'naltirilganlik (teleologiya) mavjudligiga oid bahslar bunga yaxshi misoldir.

Ba'zi faylasuflar quyidagicha fikr yuritadilar:

1. Tarixda bir maqsad mavjud;
2. Bu maqsad o'tmishga qarab aniqlanishi mumkin;
3. Shu asosda kelajak haqida bashorat qilish mumkin.

Boshqa faylasuflar esa bunga zid ravishda, tarixda hech qanday ereklilik yo'qligi, shuning uchun ham kelajak haqida gapirishga asos yo'qligini ta'kidlashadi. Yana bir misol — chiziqli (lineer) va aylanishli (tsiklik) vaqt tushunchalari orasidagi qarama-qarshilikdir.

Ba'zilar tarixni bir maqsad sari borayotgan, takrorlanmaydigan hodisalar jarayoni sifatida ko'rishadi va bu uni chiziqli deb tasvirlaydi. Boshqalar esa tarixni ma'lum davrlar ichida doimo aylanishda bo'lgan tsiklik hodisa, ya'ni tanish ibora bilan aytganda, "tarix takrorlanadi" deya ta'riflashadi.

Yuqorida aytganimizdek, inson o'z o'tmishi va hayotiga doir bunday chuqur masalalarni falsafiy kelishmovchiliklar sababli inkor qilish yoki inkor etishga urinish mumkin emas. Biroq bu, tarixning umumiy ma'nosi, kelib chiqishimiz va borayotgan yo'limiz, kelajakda nima sodir bo'lishi kabi savollarga aniq va qoniqarli javoblar topilgan degani ham emas.

Bu sharoitda "Tarixga falsafiy yondashuvning yagona yo'li ontologik savollar orqali bo'lishi kerakmi?" degan savolga javob berish zarur. Tarix falsafasi rivoji esa bu savolga salbiy javob berish kerakligini ko'rsatadi.

Agar tarixni o'tmish haqida axborot beruvchi, tizimli, tartibli va ishonchli bilim beruvchi soha yoki hatto ilm sifatida ta'riflasak, biz tarixga nisbatan ikkinchi ma'no, ya'ni historia rerum gestarum (sodir bo'lgan voqealar tarixi) bilan tanishamiz.

Endi tarixni ushbu ikkinchi ma'noda tushunishga harakat qilamiz.

Albatta, quyidagi matn turk tilidan ilmiy-akademik uslubda o'zbek tiliga to'liq tarjima qilingan bo'lib, falsafiy terminologiya, mantiqiy izchillik va matnning ilmiy ruhini saqlagan holda bayon etilgan.

"Historia Rerum Gestarum" sifatida tarix va tarix falsafasi

Tarixni ilm sifatida talqin qilish ham, uni o'tmishning umumiy manzarasini anglash va sharhlashga yo'naltirilgan mavjudlik (ontologik) muammosi sifatida

qo'yish ham, "tarixiy hodisalar bilinsa bo'ladi" degan taxmini o'z ichiga oladi (Özlem 2004, 14-bet).

"Historia rerum gestarum" (ya'ni, sodir bo'lgan voqealar tarixi) ma'nosida tarix falsafasi — tarix yozuvchi shaxsning bilish faoliyatini asosiy masala sifatida ilgari suradigan, bir turdagi "ilm falsafasi" yoki "metodologiya tanqidi" xususiyatiga ega yo'nalishdir (o'sha manba).

O'tgan asr davomida yuqorida zikr etilgan sabablarga ko'ra, bu ilm falsafasiga asoslangan tarix falsafasi yo'nalishidagi mutafakkirlar, tarix metafizikasidan, ya'ni tarixga ontologik yondashuvdan o'zini ajratish istagini bildirganlar va ba'zida bu istakda anchagina oldinga ham borib ketganlar (o'sha manba, 15-bet).

Ammo bu holat tarix falsafasining — umumiy va butunlay izohlovchi yondashuvlardan rivoj topgan, ammo negizini va asosiy tanqidiy fikrlarini aynan tarix ontologiyasidan olgan mutafakkirlar g'oyalari tayanishini inkor etmaydi.

Tarixning falsafasi — har qancha ming yillik ildizlarga ega bo'lsa-da, falsafiy intizom (ilmiy soha) sifatida faqat XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllanib chiqdi. Ayniqsa Herder ta'sirida qolgan Germaniya tarix maktabi tadqiqotlari bilan katta taraqqiyotni boshdan kechirgan tarixshunoslik, XIX asrning o'rtalaridan oxirlariga kelib, Wilhelm Dilthey tomonidan "ruhiy fanlar"ni (Geisteswissenschaften) asoslab berish jarayonida muhim tanqidiy va tahliliy jarayondan o'tgan (o'sha manba).

Dilthey, aynan Germaniya tarix maktabi tarixchiligi bilan ifodalanadigan tarixshunoslik asosida "ruhiy fanlar"ni (Geisteswissenschaften) barpo etishga intilgan.

Diltheyga ko'ra, tarix/ijtimoiy haqiqatni o'ziga mavzu qilgan fanlar uzoq vaqt mobaynida boshqa fanlar (bu yerda Dilthey tabiat fanlarini nazarda tutmoqda) orasida o'z o'rmini va poydevorini izlab kelgan (Dilthey 2011, 21-bet). Shu sababli, Dilthey ushbu tarix/ijtimoiy haqiqatga yo'naltirilgan fanlarni "ruhiy fanlar" (Geisteswissenschaften) nomi ostida jamlaydi (o'sha manba).

Dilthey shuningdek, tabiat fanlarining ham paydo bo'lishiga imkon bergan narsa aynan "ruhi (tinsel) hodisalar", ya'ni inson faoliyatlari ekanligini ta'kidlaydi. Bu faoliyatlar esa tarixiy jarayonda shakllangan, ya'ni tinsel dunyo tarixiy asosga egadir.

Bu qarashlar asosida Dilthey har bir hodisani tarixiy kontekstda anglashga harakat qilgan, bu esa uni nafaqat “*historia rerum gestarum*” ma’nosida tarix falsafasi vakili, balki tarixiylik tamoyilini fanlarga qo‘llagan tarixiylik (historitsizm) oqimining ham namoyandasi sifatida ko‘rsatadi.

Robin George Collingwood va Epistemologik Yondashuv

XX asrning muhim tarix falsafachilaridan biri — Robin George Collingwood tarixning ta’rifi, mavzusi, usuli va maqsadi haqidagi to‘rt asosiy savolni o‘rtaga qo‘yarkan, aslida tarixning epistemologik (bilimshunoslik) jihatini ustun qiladi. Shu bilan u “*historia rerum gestarum*” ma’nosida tarix falsafasini amalga oshirgan hisoblanadi (Collingwood 1994, 9-bet).

Collingwoodga ko‘ra, “Tarix nima?” degan savolga beriladigan eng to‘g‘ri javob — tarixning bir tadqiqot faoliyati ekanligidir (o‘sha manba). Agar biz fan deganda ilgari noma’lum bo‘lgan narsalarni kashf etish faoliyatini tushunsak, u holda tarix ham ayni paytda ilmiy faoliyatdir (o‘sha manba).

Shu boisdan “Bu fan nimani kashf qiladi?” degan savol ham o‘rinli bo‘ladi. Collingwood bu savolga quyidagicha javob beradi: bu fan lotin tilidagi “*res gestae*” iborasi bilan ifodalangan inson tomonidan o‘tmishda amalga oshirilgan barcha harakat va faoliyatlarni o‘rganadi (o‘sha manba). Demak, tarix fanining mavzusi — insonning o‘tmishdagi faoliyatidir.

Tarix ilmida qanday rivoj bo‘ladi, degan savolga Collingwoodning javobi — “dalillarning talqini (izohi)” bo‘ladi. Collingwood bu yerda “dalil” deyarkan, yagona hujjat emas, balki bir necha hujjatlardan iborat majmuani nazarda tutganini bildiradi va tarixiy tadqiqotlarda uslubiy asos ushbu dalillarni talqin qilishdan iborat ekanligini yana bir bor ta’kidlaydi.

Qolgan savol — “Tarix nima uchun bor?” degan savolga Collingwood quyidagicha javob beradi: tarix — insonning o‘zini bilishi uchun mavjuddir. Bu yerda Collingwood inson o‘zini biladi deganda, inson o‘z mohiyatini, ya’ni insonni inson qiladigan jihatlarni biladi, degan fikrni ilgari suradi.

Shu bilan tarixning ahamiyati — inson nima qilganini bilish orqali, kim ekanini tushunish imkoniyatiga ega bo‘lishidadir.

Yuqorida bayon etilganlardan anglashiladiki, tarix falsafasi — falsafaning ikki asosiy masalasi: mavjudlik (ontologiya) va bilim (epistemologiya)ga doir savollar asosida shakllanadi va bu savollar asosida tarixni tushunishga harakat qiladi.

Ammo u qadar qadim tarixga ega bo‘lsa-da, biz bugun “tarix falsafasi” deb atayotgan intizom — ya’ni tarixga doir umumiy, izohlovchi va tizimli falsafiy yondashuv — faqat Ma’rifat davrigacha bo‘lgan davrda shakllanadi.

Ushbu modulning keyingi bo‘limida biz “Tarix falsafasi” intizomining shakllanish tarixini — fikrlar tarixi doirasida ko‘rib chiqamiz.

Tarix falsafasining vujudga kelishi

“Tarix falsafasi” degan ibora bir tadqiqot sohasi nomi sifatida ilk bor XVIII asrda tilga olingan. Collingwoodning fikricha, ushbu atamani birinchi bo‘lib ishlatgan mutafakkir — Volter (Volter) bo‘lgan (Collingwood 1994, 1-bet).

Volter bu atamani — tarixchining faqat eski kitoblarda topgan hikoyalarni takrorlash emas, balki shaxsiy tafakkurini shakllantirishga harakat qilgan tarixiy tafakkur uslubini nazarda tutgan holda — tanqidiy yoki ilmiy tarix ma’nosida qo‘llagan (o‘sha manba). Boshqacha aytganda, insoniyat tarixini tanqidiy nigoh bilan ko‘rib chiqish va uni tartibga soluvchi asosiy tamoyillarni aniqlashga qaratilgan bir faoliyat sifatidagi ehtiyoj — faqat XVIII asrda yuzaga kelgan (Bıçak 2004, 23–24-betlar).

Shunday ekan, tarix falsafasini tarix tafakkuridan ajratib turuvchi asosiy mezon yoki mezonlar nimadan iborat degan savol muqarrar paydo bo‘ladi.

Collingwoodning fikricha, bu savolga Volter tanqidiy uslub va original tafakkur, Hegel umumiy tarix yoki jahon tarixi, pozitivistlar esa tarix fanining vazifasi bo‘lgan tushuntirish va o‘tmishdagi hodisalarni belgilovchi umumiy qonunlarni kashf etish orqali javob berar edilar (Collingwood 1994, 1-bet). Bıçak ham bu savolga tanqidiy uslub va tizimli konstruktsiya deb javob beradi (Bıçak 2004, 24-bet).

Collingwood o‘zining tarix falsafasiga oid qarashlarini, aynan shu atamaga turlicha ma’no yuklagan Volter, Hegel va pozitivistlardan farqli ravishda asoslagan (Collingwood 1994, 1-bet). Unga ko‘ra, XVIII asrga kelib, matematik, ilohiy yoki tabiatshunoslikka oid metodlar yordamida tushunib bo‘lmaydigan yangi savollar va muammolar guruhi yuzaga kelgan va bu muammolar guruhi — ya’ni tartibga solingan,

tashkil etilgan, tizimlashtirilgan tarixiy tadqiqotlar bilan yuzaga chiqqan falsafiy muammolar — alohida va o'ziga xos ilmiy soha mavjudligini taqozo qilgan. Aynan "Tarix falsafasi" bu ilmiy sohaga berilishi lozim bo'lgan nomdir.

Shunday muammolar bilan shug'ullanuvchi tarix falsafasi, o'z tabiati jihatidan, faqat an'anaviy tarix tushunchasiga emas, balki an'anaviy falsafaga ham qarshi turadi. Chunki, odatda har qanday falsafada qabul qilinmagan yoki ilgari surilmagan fikrni inkor etish holati mavjud bo'lib, tarix falsafasi esa "tarixiy bilim mumkin emas" degan qarashni o'z ichiga olgan an'anaviy falsafalarga qarshi turishni va hatto tarix va tarixiy bilim qanday imkonli bo'lishini mustaqil ravishda asoslab bermas ekan, an'anaviy falsafadan ajralib turishni o'z zimmasiga oladi (o'sha manba).

Inson, insoniyat va inqiroz kontekstida tarix falsafasi

Pitirim Sorokin fikricha, chuqur va uzoq davom etgan inqiroz sharoitlarida insonning — jamiyat va insoniyatning "nima uchun", "nima", "qayerdan va qayerga" kabi savollar atrofida o'ylashi va tadqiqotga bo'lgan moyilligi kuchayadi (Sorokin 1972, 15-bet).

Hatto Sorokin, mazmunli tarix falsafalari, tushunarli tarixiy voqealar sharhi va ijtimoiy-madaniy jarayonlarga doir muhim umumlashmalarning aksariyat holatda inqiroz, falokat yoki o'tish davrlari, yoki aynan bunday davrlardan oldin yoki keyin yuzaga kelganini ta'kidlaydi.

Bu da'vosini u qadimgi Xitoy va Hind madaniyatidan tortib G'arb madaniyatigacha bo'lgan turli misollar bilan asoslashga urinadi. Ibn Haldunning "Muqaddima"si ham ushbu keng misollar to'plamida o'z o'rmini egallagan:

"...o'tgan zamonlardagi eng yirik tarix falsafalaridan biri hisoblangan **Ibn Haldunning "Muqaddima"si ham aynan XIV asrda — Arab madaniyati chuqur inqiroz va tanazzul ostida qolgan bir davrda yuzaga kelgan. Ibn Haldun o'zi boshidan kechirgan bu inqiroz davrini va ko'rgan mashaqqatlarini Berberiyalar tarixi, tarjimai holi va Muqaddimasida yorqin uslubda tasvirlagan".

Tarix falsafasi va ilmiy falsafa orasidagi munosabat

Agar XIX asrdagi pozitivistlar kabi, tarixdan ham haqiqatni izlash va tushuntirish kutilsa, u holda bugun ham tarix falsafasini ilm falsafasining bir sohasi sifatida ko'rish mumkin bo'ladi.

Ronald Field Atkinsonning fikricha, tarixni muammo sifatida ko'rib chiqadigan mutafakkirlar, asosan ma'no, tarixiy ifodaning rostligi—obyektivligi, tushuntirish, sababiyat kabi masalalar bilan shug'ullanganlar (Atkinson 1978, 4-bet).

Tarix har qancha haqiqatni izlash va izohlash jihatidan tabiat fanlariga o'xshab ketadigan bo'lsa-da, yuqoridagi xususiyatlarni tabiat fanlaridan farqli uslub bilan ko'rib chiqadi. Avvalo shuni bilish zarurki, tarixchining muammolar sohasi bilan tarix falsafasining muammolari o'rtasida kattagina tafovut mavjud.

Bu tafovut sababini Atkinson quyidagicha tushuntiradi:

"...tarixchi voqealarni va sabablarni qanday bo'lsa, shunday holda tushunishga harakat qilsa, tarix falsafasi esa tarixchilar qilgan ishlarni hisobga olgan holda, bu voqealarni belgilovchi asosiy tamoyillarni aniqlashni maqsad qiladi".

Tarixdagi asosiy tamoyillarni inkor etish falsafani tezda xatoga olib borishini ta'kidlagan Atkinson, tarixga nisbatan falsafaning vazifasi — unga nisbatan pozitsiya aniqlash va uni boshqa fikriy sohalar ichida to'g'ri joylashtirishdan iborat ekanini ilgari suradi (o'sha manba).

Bu nuqtada Hegel, Marks, Toynbee kabi yirik mutafakkirlarning tarix falsafasidagi o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu mutafakkirlarga ko'ra, tarix falsafasi tarix jarayonini bir butun holatda o'rganadi va tarixning mohiyatini anglashni maqsad qiladi.

Tarix falsafasining turlari: Metafizik va analitik yondashuv

Walshga ko'ra tarix falsafasi o'z ichida ikki yo'nalishga bo'linadi:

1. Tarix metafizikasi — bu yo'nalish tarixda ma'no, yaxlitlik, qonun, maqsad kabi masalalarni o'rganadi;
2. Analitik tarix falsafasi — bu esa tarixiy tadqiqotlarda yuzaga keladigan muammolar, izlanish uslublari, bilimning ishonchliligi, tushuntirish, isbotlash kabi masalalarni o'rganadi (Walsh 1976, 26-bet).

Analitik tarix falsafasini — bu masalalarga chuqur e'tibor qaratgani sababli — ilm falsafasining bir yo'nalishi sifatida baholash mumkin.

Atkinson tarix metafizikasi juda ko'p tanqidlarga uchraganini va ishonchli deb topilmaganini quyidagi sabablarga tayanib izohlaydi:

1. Tarixiy dalillarga tayanmasdan keng umumlashmalar qilinadi;
2. Tarixiy voqealar zaruriy tamoyillarga asoslanib tushuntirilmog'chi bo'ladi, ammo bu harakat tarixiy ma'lumotlar bilan mustahkamlanmaydi (Atkinson 1978, 9-bet).

Bu sabablar hamda pozitivistik ilmiy yondashuv XX asrda tarix metafizikasining susayishiga olib keldi, natijada tarix tor sohalar doirasida qolib ketdi, tarix falsafasi esa tarix tadqiqotlarining epistemologiyasi doirasidan chiqmay qo'ydi (Bıçak 2004, 25-bet).

Hozirgacha bayon etilganlardan kelib chiqib, quyidagi xulosani chiqarish mumkin:

Tarix va falsafa — insonning o'zini anglash va mavjudligini asoslash borasida, ularning paydo bo'lgan davrlari orasidagi tafovutni unutishga olib keladigan darajada bir-biriga ichki bog'liq, doimiy ravishda bir-birini boyituvchi ikki ilmiy sohadir.

Qisqacha mazmun:

Res gestae, historia, historia rerum gestarum kabi atamalarni ta'riflash

Avvalo shuni aytish lozimki, "tarix" so'zi semiy tillarda ko'proq vaqt bilan bog'liq ma'nolarni anglatgan bo'lib, bu holat o'zbek tilida ham ma'lum darajada saqlanib qolgan. Islom tarixchiligi doirasida esa ushbu atama, guvoh bo'lingan voqealarni yozma shaklda qayd etish, ya'ni yilliklar (annales) tuzish ma'nosida ishlatilganini ta'kidlash mumkin.

G'arb tillarida esa "history", "historia" kabi shakllarda uchraydigan va bizdagi "tarix" so'ziga muqobil bo'lgan ushbu atama yunon tilidagi "historein" fe'lidan kelib chiqqan. "Historia" so'zi yunon tilida "tekshiruv yo'li bilan bilish/o'rganish" ma'nosida, shuningdek "hikoya" va "tarix" ma'nolarida ham ishlatilgan.

"Res gestae" esa lotin tilidagi "qilingan ishlar/narsalar" degan ma'noni anglatuvchi birikmadir. Vaqt o'tishi bilan bu birikma o'tmishda amalga oshirilgan

barcha ishlarga ishora qilish uchun ishlatila boshlagan va bu foydalanish shakli bizda "tarix" so'ziga mos keluvchi "historia" atamasining birinchi ma'nosini shakllantirgan.

"Historia rerum gestarum" esa lotin tilida "amalga oshirilgan ishlar/narsalarning tasviri, hikoyalanihi" degan ma'noni anglatadigan birikmadir. Bu ifoda o'tmishda bajarilgan barcha ishlarning yozma tarzda bayon etilishini bildiradi va bu qo'llanma "historia" atamasining bizdagi "tarix" so'ziga mos keluvchi ikkinchi asosiy ma'nosini tashkil etadi.

Historia rerum gestarum ma'nosidagi tarix falsafasi esa tarix yozuvchi shaxsning bilim faoliyatini markaziy masala sifatida ko'ruvchi, bir tur "ilm falsafasi", ya'ni "metodologik tanqid" xususiyatiga ega bo'lgan falsafiy yondashuv sifatida namoyon bo'ladi.

Tarix falsafasi nima ekanini tushuntirish

"Tarix nima?" degan savol, inson o'z faoliyatini yozma shaklda qayd eta boshlagan davrdan boshlab, doimiy ravishda o'ziga bergan savollardan biridir. Bu savol tarixga doir doiraviy chegaralarni belgilash, uni boshqa tadqiqot sohalaridan ajratib olish ehtiyojidan kelib chiqadi va falsafiy jihatga ham ega bo'lgan savoldir.

"Nima?" degan savol tuzilmaviy xususiyatga ega bo'lib, aslida u narsaning maqsad sababini, ya'ni uning nima uchun mavjudligini aniqlashga intiladi. Aynan shu nuqtai nazardan olganda, bu savolning falsafiy qirralari yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

Demak, tarixga falsafiy yondashuvning fikriy tarixdagi boshi ancha uzoq va chuqur ildizlarga borib taqaladi.

Tarixga falsafa ko'zi bilan yondashish, avvalo o'tmishda yuz bergan voqealarning qanday ma'no kasb etganini so'roq qilishdan boshlanadi va asta-sekin insoniyatning barcha o'tgan hayotiga — ya'ni bir tur "jahon tarixi"ga — qaratilgan izlanishga aylanadi.

Bu yondashuv keyinchalik insoniyat tarixini to'liq anglash va izohlashga yo'naltirilgan falsafiy tizim yaratishga, butun tarixni aynan shu falsafiy tizim orqali tahlil qilishga qadar kengayadi.

O'tmishda sodir bo'lgan insoniy va ijtimoiy hodisalarni bir butun sifatida ifoda etuvchi lotincha atama "res gestae", qisqacha aytganda mohiyatini ta'riflashga qaratilgan izlanishlarni qamrab oladi.

Tarixni ilm sifatida ko'rish, yoki uni o'tmishning to'liq mazmunini tushunishga qaratilgan ontologik muammo sifatida ko'rib chiqish har ikki holatda ham "tarixiy hodisalar bilish mumkin" degan farazga tayanadi.

Historia rerum gestarum ma'nosida tarix falsafasi esa tarix yozuvchi shaxsning bilish faoliyatini markaziy masala sifatida ilgari suruvchi, shu sababli ilm falsafasi doirasidagi va ayni paytda metodologiyani tanqid qiluvchi yondashuv sifatida qaraladi.

Tarix falsafasining asosiy savollari va muammolarini aniqlash va farqlash

An'anaviy tarix falsafasi izlanishlarining aksariyati, insonda hech qachon so'nmaydigan bilish istagini qondirishga, eng umumiy va sodda ifodasi bilan aytganda, "Qayerdan keldik, qayerga bormoqdamiz?" kabi savollarga javob topishga qaratilgan bo'lgan. Biroq, bu savollarga mutafakkirlar tomonidan yagona va yakdil javob berilgan, deyish mushkuldir.

Masalan, tarixda maqsadga yo'nuklik (teleologiya) borligi haqidagi da'volar bu fikrga yaxshi misol bo'la oladi. Ayrim mutafakkirlar quyidagi fikrlarni ilgari suradi:

1. Tarixda ma'lum bir maqsadga yo'nalganlik mavjud;
2. Bu maqsadni o'tmishga qarab aniqlashimiz mumkin;
3. Bu orqali kelajak haqida bashoratlar qilish ham mumkin bo'ladi.

Bunga qarshi chiqqan boshqa mutafakkirlar esa quyidagicha fikr bildiradilar: tarixda aslida hech qanday maqsadga yo'nalganlik mavjud emas, shuning uchun kelajak haqida fikr yuritishga ham asos yo'q.

Yana bir misol — bu chiziqli va aylana (tsiklik) vaqt tushunchasini ilgari surgan fikrlar orasidagi ziddiyatdir. Ayrim mutafakkirlarning fikricha, tarix aniq bir maqsad sari siljiydigan, takrori bo'lmaydigan voqealardan iborat chiziqli jarayondir. Boshqalar esa tarixni belgilangan davrlar doirasida aylanib yuruvchi tsiklik jarayon, ya'ni mashhur ibora bilan aytganda: "tarix — takrorlanishdan iboratdir", deb hisoblaydilar.

Ana shu fikrlar xilma-xilligi tarix falsafasini bilish faoliyati sifatida talqin qiladigan va shunday ko'rsatishga intiluvchi mutafakkirlar tomonidan tanqidga uchraydi. Masalan, Robin George Collingwood tarixning ta'rfi, obykti, metodi va maqsadi masalalarini o'rta qo'ygan holda, aslida tarixning bilish (epistemologik) tomonini ilgari suradi, ya'ni u historia rerum gestarum ma'nosida tarix falsafasini rivojlantiradi.

Shunday ekan, tarix falsafasini ko'proq falsafaning ontologik (borliq) va epistemologik (bilim) asosiy savollaridan oziqlanuvchi bir izlanish sohasidir, deyish mumkin. Bu izlanish o'tmishdagi voqealarni borliq sifatida tushunishga urinishda ontologiyaga, voqealarning qayd etilishi orqali bilimga aylanishini esa epistemologiyaga asoslagan falsafiy faoliyat sifatida namoyon bo'ladi.

Tarix falsafasining paydo bo'lish shart-sharoitlarini tushuntirish

"Tarix falsafasi" degan atama ilk bor XVIII asrda Volter tomonidan ishlatilgan. Volter bu atamani tarixchining qadimgi kitoblardan topilgan hikoyalarni oddiy takrorlash o'rniga, o'z fikrini shakllantirishga urinadigan tarixiy tafakkur shaklini anglatish maqsadida, ya'ni tanqidiy yoki ilmiy tarix ma'nosida qo'llagan.

Boshqacha aytganda, insoniyat tarixiga tanqidiy nuqtai nazardan yondashish va uning asosiy tamoyillarini aniqlashga qaratilgan izlanish, ya'ni an'anaviy tarix talqinidan ajralishga bo'lgan ehtiyoj G'arbda faqat XVIII asrga kelib yuzaga kelgan.

Collingwood quyidagicha tahlil qiladi:

1. XVIII asrga kelib, matematik, diniy yoki tabiiy fanlarga xos metodlar bilan tushuntirib bo'lmaydigan yangi savollar va masalalar guruhi paydo bo'lgan;
2. Tashkil etilgan, tizimlashtirilgan tarixiy tadqiqotlar natijasida yuzaga kelgan falsafiy masalalar guruhi, o'ziga xos va mustaqil tadqiqot sohasining mavjudligini taqozo etgan;
3. Aynan shu sohaning nomi "Tarix falsafasi" bo'lishi zarur, deb hisoblaydi.

Shu mazmundagi masalalar bilan shug'ullanuvchi tarix falsafasi, nafaqat an'anaviy tarix talqiniga, balki an'anaviy falsafaga ham qarshi chiqadi. Sababi, har qanday felsefa odatda o'zining doirasidan chetga chiqib bo'lmaydigan qoidalarni qabul qiladi. Tarix falsafasi esa "tarixiy bilim mumkin emas" degan hukmni ilgari suruvchi

an'anaviy falsafiy qarashlarga qarshi chiqadi va agar tarix va tarixiy bilim qanday mumkin bo'lishini mustaqil tarzda asoslab bermasa, u holda an'anaviy falsafadan ajralishga majbur bo'ladi.

Mavzu uchun testlar:

1. "Tarix" tushunchasi quyidagi sivilizatsiyalarning qaysi birida "guvoh bo'lingan voqealarni qayd etish maqsadida yilliklar (Annales) yozish" ma'nosida ishlatilgan?
 - a. Misr
 - b. Yunon
 - c. Finikiya
 - d. Rim
 - e. Islom
2. "Tadqiqot orqali bilish, o'rganish" va "hikoyalash, tarix" ma'nolarida ishlatilgan so'zning ildizi va u mansub bo'lgan til quyidagilarning qaysi birida to'g'ri berilgan?
 - a. Geschichte – Nemischa
 - b. History – Inglizcha
 - c. Historia – Lotincha
 - d. Historein – Yunoncha
 - e. Tarix – Arabcha
3. O'tmishda sodir bo'lgan inson-jamiyat voqealarini bir butun sifatida ifodalovchi Lotincha atama quyidagilarning qaysi biriga to'g'ri keladi?
 - a. Rerum natura
 - b. Res cogitans
 - c. Res gestae
 - d. Historia rerum gestarum
 - e. Res extensa
4. Tarixni borliq muammosi sifatida sharhlovchi falsafiy yondashuv bilan, uni bilim faoliyati sifatida ko'radigan falsafiy yondashuv o'rtasidagi umumiy faraz (yoki taxmin) quyidagilarning qaysi birida ifodalangan?
 - a. Tarixda maqsadga yo'nuklik (teleologiya) mavjud.
 - b. Tarixiy voqealarni bilish mumkin.
 - c. Tarix faqat takrorlanishdan iboratdir.
 - d. Tarixda qonunlar mavjud.
 - e. Tarix – o'tmish voqealarni o'rganadigan fandır.
5. Quyidagilarning qaysi biri tarixiylik (historisizm) yondashuvi tomonidan rad etiladi?
 - a. Barcha insoniy fanlar tabiiy fanlar metodologiyasiga asoslanishi kerak.
 - b. Inson tafakkuri va mehnati mahsuli bo'lgan har bir narsa tarix davomida shakllangan.
 - c. Inson yaratuvchiligiga mansub har bir narsa tarix davomida o'zgarishga uchragan.
 - d. Ilm-fan, kasb-hunarlar, hatto falsafa ham tarixiy asosga ega.
 - e. Inson tafakkuri va amaliy faoliyati mahsullari jamiyatlar o'zgarishi bilan o'zgaradi.
6. "Tarix falsafasi" atamasini mustaqil ilmiy izlanish sohasi nomi sifatida birinchi bo'lib ishlatgan mutafakkir kim?
 - a. Volter (Volter)
 - b. Viko (Vico)
 - c. Russo (Rousseau)
 - d. Gegel (Hegel)
 - e. Herder
7. Mazmunli tarix falsafalari asosan inqiroz yoki o'tish davrlarida yuzaga kelishini ta'kidlagan mutafakkir kim?

- a. Kollingvud (Collingwood)
 - b. Pitirim Sorokin (Sorokin)
 - c. Atkinson
 - d. Walsh
 - e. Ortega y Gasset
8. Tarixdan haqiqatni izlash va tushuntirishda, tabiiy fanlardan kutilgan aniq va qat'iy natijalarni xuddi shunday darajada tarixdan ham kutgan yondashuv qaysi?
 - a. Marksizm
 - b. Tarixiylik (historisizm)
 - c. Pozitivizm
 - d. Idealizm
 - e. Gegelchilik
 9. Walshga ko'ra analitik tarix falsafasi quyidagi savollardan qaysi biriga javob izlamaydi?
 - a. Tarixiy izlanishning usuli qanday?
 - b. Tarixdan olingan bilimning ishonchliligi qanday aniqlanadi?
 - c. Hujjatlarning tarixiy bilimga ishonchlilik darajasiga ta'siri qanday?
 - d. Tarixda qonuniyat mavjudmi?
 - e. Tarixiy voqeaga oid bilimning barqarorligi qanday isbotlanadi?
 10. Quyidagilarning qaysi biri tarix metafizikasi savoli emas?
 - a. Tarixda majburiy qonunlar mavjudmi?
 - b. Tarixning ma'nosi nimada?
 - c. Tarix belgilangan bir maqsad sari harakatlanadimi?
 - d. Tarix takrorlanishdan iboratmi?
 - e. Tarix ishonchli bilim bera oladimi?

O'qish uchun parcha (Tarjima)

...Men "tarix falsafasi" atamasidan foydalanayotganimda, bu atamaga ilgari yuklangan barcha ma'nolardan farqli bir ma'noni nazarda tutaman; undan nima tushunayotganimni izohlash uchun avvalo falsafaga bo'lgan qarashim haqida bir oz fikr bildirishim zarur.

Falsafa – bu o'ziga qaratilgan tafakkurdir. Falsafa bilan shug'ullanayotgan ong hech qachon faqat biror obyekt haqida o'ylamaydi; aksincha, u har qanday obyekttni tafakkur qilayotganida, shu bilan birga o'zining o'sha obyektga nisbatan o'ylayotgan fikri haqida ham o'ylaydi. Shunday ekan, falsafani ikkinchi darajali tafakkur, ya'ni tafakkur haqida tafakkur deb atash mumkin. Masalan, Yerning Quyoshdan uzoqligini aniqlash – bu tafakkur uchun birinchi darajali faoliyatdir va bu, bu holatda, astronomiyaning ishidir. Ammo Yerning Quyoshdan uzoqligini aniqlayotganda, biz aynan nima qilayotganimizni anglab yetish – bu esa ikkinchi darajali tafakkur bo'lib, bu holatda mantiq yoki ilm nazariyasining (ilm falsafasining) vazifasidir.

Bu yerda shuni aytish kerakki, falsafa – bu ongshunoslik (psixologiya) yoki ruhiyat ilmi degani emas. Chunki psixologiya – bu birinchi darajali tafakkurdir; u ongni, xuddi biologiyaning hayotni o'rganishi kabi, o'rganadi. U tafakkur bilan obyekt o'rtasidagi munosabatni o'rganmaydi, balki tafakkurni uning obyektidan butunlay alohida, ya'ni dunyoda sodir bo'ladigan bir hodisa, mustaqil muhokama qilinadigan o'ziga xos fenomen sifatida o'rganadi. Holbuki, falsafa hech qachon tafakkurni alohida

holatda o'rganmaydi, balki uni har doim uning obyekt bilan o'zaro aloqasi doirasida tahlil qiladi; shu sababdan u bir vaqtning o'zida ham tafakkur, ham obyekt bilan shug'ullanadi.

Falsafa bilan psixologiya o'rtasidagi ushbu farqni hozircha "o'tmish" deb ta'riflaydigan obyektga qaratilgan maxsus tafakkur turi – tarixiy tafakkurga nisbatan ushbu ikki fan (disiplina) tomonidan qabul qilingan yondashuvlar orqali izohlash mumkin. Psixolog tarixiy tafakkurga qiziqish bildirishi mumkin; u tarixchida davom etayotgan ruhiy faoliyatning maxsus turlarini tahlil qilishi mumkin; masalan, tarixchilar real dunyoda to'laqonli yashay olmaydigan darajada nevroitik kishilar bo'lib, san'atkorlar kabi o'zlariga xayoliy bir dunyo qurganliklarini, biroq san'atkorlardan farqli ravishda bu xayoliy dunyoni o'tmishga proyeksiya qilganliklarini, chunki ularning nevrozlarini bolalik davridagi o'tgan voqealarga borib taqalishini, va aynan mana shu nevrozlardan qutulish uchun ular bekorchi bir urinish sifatida doimo o'tmishga qaytishlarini ta'kidlashi mumkin...

Faylasuf uchun esa diqqatga sazovor bo'lgan narsa – na tarixchi uchun bo'lgani kabi o'z-o'zicha o'tgan narsa, na psixolog uchun bo'lgani kabi tarixchining o'z-o'zicha o'tmishga nisbatan tafakkuridir; balki ularning o'zaro munosabati doirasida bu ikkisidir. Obyekti bilan munosabatdagi tafakkur – bu faqat tafakkur emas, bilimdir. Shunday ekan, psixologiya uchun faqat tafakkur nazariyasi, ya'ni har qanday obyektga aloqasiz tarzda tasvirlangan ong hodisalari nazariyasi bo'lgan narsa, falsafa uchun esa bu – bilish nazariyasidir (epistemologiya). Psixolog "Tarixchilar qanday o'ylaydi?" deb so'rasa, faylasuf "Tarixchilar qanday biladi? Ular o'tmishni qanday tushunadi?" deb so'raydi.

Aksincha, o'tmishni o'zida bir narsa sifatida anglash – masalan, "falon yil oldin falon voqealar chinakam sodir bo'lgan", deb aytish – bu esa faylasufning emas, balki tarixchining ishidir...

Manba:

Collingwood, R. G. (2010). *Tarix Tasarimi*, tarj. Kurtuluş Dinçer, Ankara: Doğu Batı (4-nashr), s. 36-38.

Nazorat uchun savollar:

1. "Tarix falsafasi" atamasi ilk bor kim tomonidan ishlatilgan va qanday maqsadda?
2. "Historia rerum gestarum" va "res gestae" atamaları qanday ma'nolarni anglatadi?
3. Yunon tilidagi "historein" fe'li qanday ma'nolarni ifodalaydi?
4. R.G. Collingwood tarix falsafasini qanday tushuntiradi?
5. Walsh tarix falsafasini nechta asosiy yo'nalishga ajratadi va ularning nomlari qanday?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Aron, R. (1961). Introduction to the Philosophy of History, çev. George J. Irwin, Boston: Beacon.
2. Atkinson, R.F. (1978). Knowledge and Explanation in History: An Introduction to the Philosophy of History, Hong Kong: MacMillan.
3. Aysevener, K. (2001). "Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 41, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, s. 171-186.
4. Bıçak, A. (2004). Tarih Düşüncesi III: Tarih Felsefesinin Oluşumu, İstanbul: Dergâh Yayınları.
5. Bıçak, A. (2005). Tarih Düşüncesi IV: Tarih Metafizikleri, İstanbul: Dergâh Yayınları.
6. Braudel, F. (1992). Tarih Üzerine Yazılar, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.
7. Braudel, F. (1996). Uygarlıkların Grameri, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.
8. Cevizci, A. (derl.) (2005). Felsefe Sözlüğü, (6. Basım) İstanbul: Paradigma Yayınları.
9. Collingwood, R. G. (1994). The Idea of History, ed. Jan van der Dussen, Oxford: Oxford University Press (Revised Edition).
10. Collingwood, R.G. (2010). Tarih Tasarımı, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: Doğu Batı Yayınları (4. baskı).
11. Dilthey, W. (2011). Hermeneutik ve Tin Bilimleri, çev. Doğan Özlem, İstanbul: Notos Kitap.
12. Gardiner, P. (ed.) (1962). Theories of History, A.B.D.: The Free Press of Glencoe.
13. Gasset, O. (1941). Toward A Philosophy of History, New York: W.W. Norton and Company.
14. Gasset, O. (1992). Tarihsel Bunalm ve İnsan, çev. Neyire Gül Işık, İstanbul: Metis Yayınları.
15. Jaspers, K. (1953). The Origin and Goal of History, Londra: Routledge&Kegan Paul.
16. Jaspers, K. (1986). Felsefe Nedir?, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, İstanbul: Say Yayınları.
17. Löwith, K. (2004). "Vico", Tarih Felsefesi içinde, İstanbul: İnkılâp Yayınları (8. Baskı), s. 261-276.
18. Mengüşoğlu, T. (2005). Felsefeye Giriş, İstanbul: Remzi Kitabevi (9. Baskı).
19. Özlem, D. (2004). Tarih Felsefesi, İstanbul: İnkılâp Yayınları (8. Baskı).
20. Özlem, D. (2010). Tarih Felsefesi, İstanbul: Say Yayınları (1. Baskı).
21. Popper, K.R. (1975). Objective Knowledge, Londra: Oxford University Press.
22. Popper, K. R. (1985). Tarihselciliğin Sefaleti, çev. Sabri Orman, İstanbul: İnsan Yayınları.
23. Rosenthal, F. (1952). A History of Muslim Historiography, Leiden: E.J. Brill.
24. Walsh, W.H. (1976). An Introduction to Philosophy of History, New Jersey: Humanities.

2-MAVZU: ANTIK DAVR TARIX FALSAFASI

REJA:

1. Qadimgi Yunon dunyosida afsonaviy tarix tushunchasi
2. Sofistlardan so'ng Yunon tarixchiligi va tarix yozuvining rivoji
3. Platonning tarixga doir qarashlari
4. Theoria – Historia qarama-qarshiligining shakllanishi va mustahkamlanishi

Maqsad:

- Qadimgi Yunon jamiyatida paydo bo'lgan afsonaviy (mitga asoslangan) tarix tushunchasini qisqacha bayon eta olasiz,
- Sofistlardan keyingi davrda Yunon jamiyatida tarixchilik va tarix yozuvining qanday yangi xususiyatlar va yo'nalishlarga ega bo'lganini tahlil qila olasiz,
- Platon tomonidan qurilgan falsafiy tizimning tarix tushunchasiga qanday ta'sir qilganini sharhlay olasiz,
- Platon va Aristotelesning falsafiy qarashlarini qadimgi Yunon madaniyatidagi theoria–historia qarama-qarshiligi bilan bog'lay olasiz,
- Theoria–historia qarama-qarshiligining G'arb madaniyatida tarixning o'rmi va ahamiyatiga qanday ta'sir qilganini baholay olasiz.

Asosiy tayanch tushunchalar: Historein, Koinot (olam) tushunchasi, Afsona (Mifos / Mythos), Aql (Ratsionalizm), Asrlar ta'limoti (Zamonlar tushunchasi), Usul / Yondashuv (Metodologiya), Bashorat, Theoria va Historia qarama-qarshiligi

QADIMGI YUNON DUNYOSIDA AFSONAGA ASOSLANGAN TARIX TUSHUNCHASI

G'arb falsafasining boshlanishiga sababchi bo'lgan Qadimgi Yunon sivilizatsiyasi qanday tarix tushunchasiga ega edi? Homeros, Hesiodos, Pindaros kabi shoir-faylasuflar hamda Herodot, Fukidid va Platon kabi mutafakkirlarning Qadimgi Yunon sivilizatsiyasidagi tarix tafakkuriga va umuman tafakkur tarixiga qanday hissassi bo'lgan? Ushbu bo'limda aynan shu savollarga javob izlanadi. Bu savollarga javob topish uchun avvalo afsonaviy asosdagi tarix tushunchasidan boshlab, shoir-faylasuflarning faoliyatini yaqindan tahlil qilamiz. Keyinchalik "tarixning otasi" sifatida tanilgan Herodot va u bilan birga Fukididning afsonaviy tarix tushunchasiga qarshi tanqidlarini, tarixchilikda yangi yondashuvlarini o'rganamiz. Shundan so'ng, tizimli falsafaning muqaddimasini yaratgan Platonning tarixdan qanday foydalanganini va bu orqali ilgari mavjud bo'lgan olam tasavvurini qanday ortda qoldirishga urinayotganini tushunishga harakat qilamiz. Yakuniy bosqichda esa e'tiborimizni Platon va Aristoteldan keyin Qadimgi Yunon falsafasida keng tarqalgan

theoria–historia qarama-qarshiligi orqali tarix va tarixchilikka berilgan bahoga qaratamiz.

Homeros va Hesiodos

Qadimgi Yunon sivilizatsiyasida tarix masalasi ko'plab boshqa sivilizatsiyalar singari afsonalar asosida shakllangani aytilishi mumkin (Bıçak 2004, s. 50). Herodot boshlab bergan tarixchilik an'anasigacha afsonaviy asosga tayanadigan bu bosqichda asosiy ta'sirga ega bo'lgan shaxslar Homeros va Hesiodosdir. Hatto yunonlar nazarida Homeros va Hesiodos insoniyatning dastlabki davrlari haqida ishonchli tarixchilar bo'lgan degan qarashlar ham mavjud (Sikes 1914, s. 2). Homeros o'zining dostonlarida madaniyat, jamiyat qadriyatlarini va turmush tarziga keng o'rin bergani, hattoki xudolar, qahramonlar, zodagonlar nasabnomalarini hikoya qilgani sababli tarixchilik nuqtai nazaridan muhim manba sifatida baholanishi mumkin (Bıçak 2004, s. 50).

Homeros va Hesiodos dostonlarida din, qahramonlik va an'ana kabi mavzular ustuvor o'rin egallagan bo'lib, ular bu mavzularni yoritishda tez-tez tarixga murojaat qilganliklari ularning tarixchilik vazifasini bajarish istagida bo'lganliklaridan darak deb talqin qilish mumkin (Forsdyke 1956, s. 138).

Miloddan avvalgi VIII asrda yashagan Hesiodos, Qadimgi Yunon tarix tafakkurini asosiy chiziqlari bilan ifodalagan ilk mutafakkir hisoblanadi. Hesiodos tarix tushunchasini yoritgan ikki asarida tarixni ikki asosiy bosqichga ajratgan: "Teogoniya" asarida (Theogonia, 2006) olamning yaralishi, xudolarning xususiyatlari va vazifalari, insonning paydo bo'lishi kabi masalalarni yoritgan bo'lib, ko'proq xudolar tarixini tasvirlashga urg'u bergan. "Ishlar va kunlar" (Works and Days, 2006;) asarida esa inson tarixiga asosiy e'tiborni qaratgan, bu asarda Hesiodos o'zidan avvalgi va keyingi avlodlarni qamrab olgan holda insoniyatning o'tmishi va kelajagiga — aniqrog'i, bu boradagi o'z bashoratlariga to'xtalgan. Hesiodos zamon o'tishi bilan insoniyat tobora yomonlashib, axloqiy jihatdan tubanlashayotganini "Asrlar ta'limoti" deb atash mumkin bo'lgan doirada asoslashga uringan.

Hesiodosning asarlarida sahifa raqamlari emas, balki parcha (fragment) raqamlari beriladi. Masalan, (Works and Days, 155–160) ifodasi, "Ishlar va kunlar" asarining 155–160-parchalaridagi mazmunga ishora qiladi.

Hesiodosning asrlar ta'limoti quyidagicha bayon etiladi:

1. **Oltin avlod asri:** Xronos osmonga hukmron bo'lgan davrda yashagan insonlar azob-uqubat va tashvishdan yiroq, xotirjam, hattoki qarimasdan, uyqu singari osoyishta o'lim topganlar. Yerdan mavjud barcha ne'matlar ularniki bo'lgan va vafot etganlaridan so'ng, Zevsning roziligi bilan insonlar va tuproqni himoya qiluvchi xayrli ruqlar (demonlar)ga aylanganlar.

2. **Kumush avlod asri:** Bu davrda tug'ilgan bolalar yuz yil bolaligicha qolgan, keyinchalik esa axloqsiz, murosasiz, ibodatgohlarga ham bormaydigan, urushqoq kishilarga aylanganlar. Hesiodosga ko'ra, madaniyatli inson axloqiy me'yorlariga zid bo'lgan bu holat tufayli Zevs bu avlodni yer osti ruqlariga aylantirgan.

3. **Bronza avlod asri:** Bu avlod kishilari Hesiodosga ko'ra, faqat urush va qotillik bilan band bo'lgan, dahshatli, kuchli insonlar bo'lib, yakunda o'zaro bir-birini yo'q qilganlar.

4. **To'rtinchi avlod:** Zevs yaratgan bu yangi avlod bronza va kumush avlodlarga qaraganda rostgo'y, jasur, yarmi xudo sifatlariga ega bo'lgan. Ular og'ir janglarda, katta g'avg'alarda halok bo'lganlar. Hesiodosning fikriga ko'ra, bu avlodning ayrim vakillarini Zevs Okeanos atrofidagi orollarga joylashtirib, baxtli hayot kechirishlariga zamin yaratgan.

5. **Temir avlod:** Bu Hesiodosning o'z davridir. U o'z zamondoshlarini kunduzlari ishlardan ezilgan, kechalari azob chekkan, doimiy musibatlar ichida yashagan, juda oz quvonch ko'rgan insonlar sifatida tasvirlaydi.

6. **Oltinchi avlod:** Hesiodos o'zidan keyingi avlodni insoniyatning tanazzuli sifatida bashorat qiladi. Unga ko'ra, otayu-o'g'il o'xshashligi, qarindoshlar va do'stlar o'rtasidagi mehr, kattalarga bo'lgan hurmat, xudoga sig'inish, qasam ichish, to'g'rilik va yaxshilik tamoman yo'qoladi; kuchli bo'lgan haq deb topiladi, yovuz va axloqsizlar tobora ortadi, iymon va hayo sohiblari esa tanrularga sig'inib panoz izlagan bir holda odamlar faqat azob bilan yuzma-yuz qoladilar.

"Ishlar va kunlar" asaridagi bu tasvirlar orqali Hesiodos:

1. O'z zamonidagi yunon jamiyatida axloqiy qadriyatlarining yemirilganini;

2. Urushlarning tinmayotgani tufayli jamiyatdagi beqarorlik, tartibsizlik va ishonchsizlik muhitini yoritgan.

Hesiodos efsanaviy asosga tayanib bo'lsa-da, tarixiy tasnif va konsepsiyaga ega kurgular orqali tarix falsafasining shakllanishida va "yomonlikka qarab evolyutsiya" g'oyasining asoslanishida muhim o'rin tutadi.

Afsonaviy tarix tushunchasining yana bir vakili — Pindaros.

Pindaros

Miloddan avvalgi 518–438-yillarda yashagan Pindaros, Homeros va Hesiodos kabi Qadimgi Yunonning shoir-faylasuflaridan biridir. Starving fikricha, Pindarosni efsanaviy tushunchalardan xalos bo'lish yo'lida tarixchilikda muhim qadam tashlagan shaxs sifatida, hattoki Herodot kabi "ilmiy tarix" asoschisi uchun bir o'tish davri vakili deb hisoblash mumkin (Starr 1967, s. 403).

Pindaros "Olimpiya madhiyalari" (Olympian Odes, VII kitob) asarida Rodusning efsanaviy tarixini hikoya qilgan, bu hikoyada o'tmish o'zgarimas haqiqat sifatida talqin etilgan. Pindaros uchun o'tmish katta ahamiyatga ega bo'lsa-da, uning she'rlarida vaqt (o'tmish, hozirgi zamon, kelajak)ning uch o'lchamiga ham muhim o'rin berilgan. Hattoki tarixiy voqealarni vaqt nuqtai nazaridan baholashga ilk bo'lib harakat qilgan shoir deb aytish ham mumkin (Olympian Odes X, 1997, 115).

Ammo Pindaros tarixiy voqealarni bayon etishda oilalarga, Olimpiya o'yinlariga, davlatlarga keng o'rin bergani bilan muammolarni afsonalarni takrorlash orqali yengishga uringan.

Pindarosning vaqt bilan bog'liq tarixiy tafakkuri quyidagi asosiy jihatlar bilan ajralib turadi:

- O'tmish hayotining mazmuni va mohiyati hozirgi zamonnikidan farq qilmaydi; Pindaros hatto qadimgi insonlarni "hasad va nafrat"ga moyil deb ta'riflaydi (Nemean Odes VII, 1997, 399).
- U qadimgi ditiramb yozuvchilarini murakkab tilda, chalkash uslubda yozganliklari uchun tanqid qiladi, yangiliklarning, o'zgarishlarning muqarrarligini tan oladi.

- Kelajak haqida bashorat qilish insonlar uchun noo'rin va ma'nosiz deb biladi (Olympian Odes XII, 1997, 129).
- Afsonalar — mohirona qurilgan aldov hikoyalaridir; shoirning vazifasi haqiqatni izlashdir. Shunga qaramay, afsonalarni asoslashga harakat qiladi, chunki yangi voqealarni tushuntirishda asosiy manba sifatida yana ularga tayanadi.
- Zamon va tarixdagi o'zgarishlar haqida chuqur tafakkur yuritgan; Starning ta'kidlashicha, u "tarixiy dunyoda yashayotganini aniq ifoda etgan" shoirdir.
- An'analar o'zgaruvchanligini anglagan va an'anani dunyo hukmdori deb hisoblagan.

Bu fikrlaridan, masalan, Herodot (Herodot Tarixi, 1983, III/38) va Platon (Gorgias, 484b) foydalanishgan.

Endi esa afsonaviy asosga tayanmagan, ya'ni Qadimgi Yunon falsafasining paydo bo'lishi va an'anaviy qadriyatlarining chuqur tahlilga tortilishi ortidan yuzaga kelgan tarix tushunchasini ko'rib chiqamiz. Bu bosqichda tarix tafakkuriga muhim ta'sir ko'rsatgan asosiy mutafakkirlar — Herodot va Fukidid bo'lgan.

Qadimgi Yunon jamiyatining tarixiy tafakkuri Cole'ning fikricha, ikki asosiy fikr tizimiga tayangan: afsonaviy tushuntirish shakli va Ioniya ilmiy tafakkuri doirasidagi tadqiqotga asoslangan empirik qarash (Cole 1967, s. 1). Avvalgi bo'limda biz afsonaviy tarix tushunchasining asosiy xususiyatlari va uning yetakchi vakillari haqida to'xtaldik. Endi esa, falsafa Qadimgi Yunon jamiyatida paydo bo'lishi bilan birga vujudga kelgan falsafiy va ilmiy tafakkur tomonidan shakllantirilgan tarix tushunchasini chuqurroq tahlil qilamiz. Bunday tahlil uchun esa avvalo Qadimgi Yunon tafakkurida falsafa bilan tarix o'rtasidagi munosabatni, undan ham avvalroq, falsafaning qanday sharoitlarda paydo bo'lganini yodga olish lozim bo'ladi.

Falsafa tarixining Thales bilan boshlanishi, miloddan avvalgi VII asrda Qadimgi Yunon jamiyatining yo'nalishlari haqida muhim tasavvur beradi. Insonning koinotdagi o'rni, qanday mavjudot ekani, afsonaviy olam tasavvuri hamda falsafiy izlanishlarning yechim izlagan asosiy muammolaridan biri bo'lgan. Shu jihatdan, falsafaning paydo

bo'lishi mavjudlik (ontologiya) masalasi bilan chambarchas bog'liqdir (Bıçak 2004, s. 110).

Demak, mavjudlik nega muammo sifatida qabul qilingan degan savolga javob izlashimiz kerak. Ayhan Bıçak bu savolga quyidagicha javob beradi:

"Insonning fikr va amallariga asos bo'luvchi qadriyatlar tizimini asoslash, olamning tartib-intizomi va insonning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir. Shunday ekan, qadriyatlarni asoslash uchun ontologiyani koinot tasavvuri doirasida barpo etish zarur bo'ladi" (Bıçak 2004).

Olam qanday yaratilgani haqidagi savollarga izlangan va taklif etilgan javoblar o'z-o'zidan tarixiy xususiyat kasb etgani sababli, tarixiy tafakkurning Qadimgi Yunon olam tasavvurining markaziga aylanishiga olib kelgan. Falsafiy olam tasavvuri ham, afsona va kosmogoniyalar singari, mavjudlikni sharhlash jarayonida olamning yaratilish tarixini ham qamrab oladi (Bıçak 2004, s. 111). Jamiyatdagi muammolarning yechimi uchun esa, ushbu muammolarning manbalarini, ularni yuzaga keltirgan sabablarni izlab topish zarurati yuzaga kelgan. Bu esa tarixga bo'lgan qiziqishni oshirgan va o'tmishga murojaat orqali yechim topishga qaratilgan urinishlar inson va madaniyat haqidagi turli xil qarashlarning shakllanishiga sabab bo'lgan (a.y., s. 111).

Inson, axloq, jamiyat, davlat kabi masalalarni falsafaning doimiy mavzusi sifatida olib chiqqan Sofistlar, Guthrie'ning fikricha, inson taraqqiyotini anglab yetgan, madaniyat va jamiyat taraqqiyotiga oid qiziqish va qarashlarga ega bo'lgan, ularni ilk bor falsafiy fikrlash doirasida muhokama qilgan mutafakkirlar bo'lgan (Guthrie 1969, s. 46). Ular kundalik hayot bilan chambarchas bog'langan, Theognis, Simonides, Pindaros kabi shoirlarning izdoshlari sifatida, fazilat (aretē) o'rgatiladimi yo'qmi kabi masalalarni chuqur va falsafiy yondashuvlar bilan tahlil qilishgan (Jaeger 1965, s. 295–296).

"Inson — har narsaning o'lchovi: bor narsalarning borligi, yo'q narsalarning yo'qligi uchun" degan mashhur g'oyaning muallifi Protagoras xudolarni inkor qilgan holda, madaniyatni vujudga keltiruvchi barcha qadriyatlarining yaratuvchisi sifatida insonga ishora qilgan. Protagorasning bu qarashi, Bıçakning ta'kidlashicha,

qadriyatlarini asoslash uchun madaniyat ildizlarini tadqiq qilish ehtiyoji asosida tarixiy tafakkurda yangi bir istiqbol ochib bergan (Bıçak 2004, s. 113).

Miloddan avvalgi V asrda tarixchilar o'z zamonlaridagi muammolarga e'tibor qaratgan bir paytda, faylasuflar muammolarga yondashishda boshqacha yo'lni tanlashgan. Toulmin'ga ko'ra, Pifagor va Parmenid ta'sirida falsafa metafizik yo'nalishga kirib borishi natijasida, tabiiy fanlar tarixiy tasvirga emas, balki nazariy fizik-matematik tushuntirishga asoslangan shaklda rivojlangan (Toulmin 1965, s. 40).

Falsafa va tarix tafakkurining yonma-yon rivojlanishi, har ikki soha vakillarining o'xshash muammolarga turlicha yondashuv bilan javob izlaganlari, ammo bir-birini to'ldirganligi sababli bu ikki sohaga birgalikda yondashish zarur bo'lgan. Aynan shu sharoit Herodot va Fukidid kabi tarixchilarning tahliliy yondashuvi orqali hozirgi zamon "ilmiy tarix" tushunchasining ilk namunalarini yaratishga olib kelgan. Endi ushbu ikki tarixchining tarixshunoslikdagi ilgari surgan yondashuvlariga yaqindan nazar tashlaymiz.

HERODOT

Herodot tarix yozishda qanday tashvishlar bilan yondashganini va u ishlatgan materiallarni qanday baholaganini o'z so'zlari orqali ko'rish mumkin:

"Bu, Galikarnaslik Herodotning ommaga taqdim etgan tadqiqotidir. Insoniyatning qilgan ishlari vaqt o'tishi bilan unutilmasin, yunonlar va varvarlar yaratgan mo'jizaviy voqealar bir kun kelib nomsiz qolmasin — butun maqsadim shu; yana, ular bir-biri bilan nega urushganini bilish istagida qolinmasin..." (Herodot 1983, I/21).

Tarix yozgan deyarli barcha tarixchilarda bu kabi tashvishlar bo'lgan deb aytish mumkin. Biroq, Herodotni o'ziga xos qilgan narsa faqat shu emas. Uning voqealarga yondashuvi ham uni original va tarixshunoslikda birinchi bo'lishiga sabab bo'lgan.

Herodot o'z qarashini quyidagicha izohlaydi: "Mening vazifam — menga nima aytilsa, shuni etkazishdir. Ishonishga kelsak, bunga meni hech narsa majbur qila olmaydi va bu barcha hikoya qilgan narsalarim uchun ham amal qiladi" (VII/52).

Bu tamoyilga sodiq qolgan holda, Herodot bir-biridan farq qiluvchi rivoyatlarning hammasini o'z asariga kiritishga harakat qilgan. Qarama-qarshi fikrlarni

e'tiborsiz qoldirmagan, mavjud yozma hujjatlar bo'lsa, ularga asoslanib baho bergan, ma'lumot yetarli bo'lmaganda, buni ochiq tan olgan. Shuningdek, o'z shaxsiy sharhlarini faqat o'ziga yoqqan yoki qoyil qolgan voqealarga emas, balki g'alati va xunuk topgan holatlarga ham tatbiq etgan — bular Herodotni noyob va peshqadam tarixchi sifatida ajratib turuvchi xususiyatlardir.

Bury'ga ko'ra, Herodotning tanqidiy yondashuvi quyidagi uch asosiy jihatdan iborat edi: 1) Odatdagi tajribadan tashqaridagi barcha g'ayritabiiy yoki mo'jizaviy hodisalarga shubha bilan qaragan, ammo bashorat va tushlarni bu doiraga kiritmagan; 2) Bir xil voqeaga oid turli xil rivoyatlarni taqqoslagan holda tanqidiy yondashgan bo'lsa-da, Afinaga qarshi mavjud bo'lgan an'analardan butunlay xalos bo'la olmagan; 3) Bevosita manbadan olingan har qanday ma'lumotni, yozma yoki og'zaki bo'lishidan qat'i nazar, ikkilamchi ma'lumotlardan ustun qo'ygan (Bury 1958, s. 69–70).

Herodot bilan boshlangan tanqidiy, izlanishga asoslangan va hujjatlarga tayanadigan tarixchilik yondashuvi Fukidid tomonidan davom ettirilgan.

FUKIDID

Fukididning bizgacha yetib kelgan va ma'lum bo'lgan yagona asari — "Peloponnes urushi" bo'lib, u Herodot bilan bir qatorda Qadimgi Yunon tarixshunosligining muhim vakillaridan biridir. Fukidid Herodotdan farqli ravishda, u sayohat qilgan joylar haqida ko'p ma'lumot bermaydi; u faqat Peloponnes urushining sabablari haqida batafsil ma'lumot beradi. Hatto bu urushning 1-kitobining katta qismi Yunoniston bu urushga qanday kirib borgan haqida hikoyaga bag'ishlangan.

Fukididga ko'ra, urushning asosiy sababi — ichki notinchlik va shahar-davlatlar orasidagi nizolar natijasida yuzaga kelgan ko'chishlar bo'lib, ular inqirozga sabab bo'lgan (Fukidid 1976, I/2 va b.).

Fukidid ehtimoliy tarixchilar orasida ilk bor iqtisodiy omillarni ijtimoiy o'zgarishlar va urushlarning sababchisi sifatida ko'rsatgan. U Troya urushidan keyingi mustamlakachilik harakatlarining kuchayishini tahlil qilib, bu jarayonni iqtisodiy sabablarga bog'lagan. Fukididga ko'ra, mustamlakalar sonining ortishi daromadlarning ko'payishiga, bu esa jamiyat tuzilmasidagi o'zgarishlarga, siyosatda

esa tiranlar hokimiyatni egallab, urush sanoatini rivojlantirib, ekspansionistik siyosat yuritishlariga olib kelgan (I/12–13).

Fukidid tarixiy hodisalarga yondashishda aqlli, mantiqiy yondashuvni tanlagan, har bir voqeaga shubha bilan qarash kerakligini quyidagi soʻzlari bilan taʼkidlagan: "Bu odamlar oʻz vatanlari haqida gap ketyaptimi-yoʻqmi, baribir, oʻtmishdagi voqealarni surishtirmay, xuddi shunday qabul qilib olishadi" (I/20).

Thompson'ga koʻra, Fukididning bu shubha asosidagi yondashuvi, uning tarix yozish amaliyotida, dalillarni yigʻishda va tahlil qilishda zamondoshlari orasida kam uchraydigan taqqoslash metodini qoʻllagan. Bu metod Fukididning yana bir original jihatini tashkil etadi (Thompson 1958, s. 29). Fukidid ham Herodot singari, birinchi qoʻl manbalar, bevosita voqeaga oid hujjatlarga ustunlik bergan (s. 30).

Fukidid voqealarning sabablari va ichki qonuniyatlarini aniqlashga intilgan, natijalar, maqsadlar va harakatlantiruvchi motivlarga eʼtibor qaratgan — bu esa uning tarixchiligida pragmatik yondashuv mavjudligini koʻrsatadi.

Ushbu xususiyatlar orqali Fukidid Yunon tarixshunosligida ilmiy yondashuvning eng yuqori choʻqqisiga yetgan. Inson faoliyatini oʻrganadigan fan sifatida tarix, yoki tarixga ana shunday fanlik funksiyasi yuklanishi natijasida, Yunon tarix yozuvchiligida afsonalarning taʼsiri kamaygan va voqealarning oʻzini oʻrganish markazga chiqqan (Bıçak 2004, s. 129–130).

20-asrning mashhur tarix falsafachisi Robin George Collingwood (1889–1943), Yunon tarixshunosligi Fukidid bilan deyarli barcha asosiy xususiyatlarini shakllantirgan deb hisoblaydi. Unga koʻra, ushbu asosiy xususiyatlar quyidagilar:

1. Oʻtmishni tushunish va sharhlashni istagan tarixchi, muammolarni oʻrganishdan boshlashi va ilmiy boʻlishi zarur;
2. Oʻtmishda insonlar nima qilgan — degan savollar berila boshlagan;
3. Tarixchi uchun aql-zakovat zarurati va shartligi eʼtirof etilgan, tarixchi oʻz koʻtarayotgan savol va muammolarni asoslash va dalillarni keltirish bilan mashgʻul boʻlishi kerak;

4. Tarixiy tadqiqotlar orqali inson oʻzining oʻtmishda qilgan ishlarini aniqlab, oʻzini namoyon qilishi yoki boshqalarga oʻzini tanitishi, yaʼni mavjudlik mohiyatini ifoda etishi kerak (Collingwood 2010, s. 65–67).

Ushbu xususiyatlardan 1, 2 va 4 bandlari Herodotda, 3-band esa maʼlum darajada Fukididda yaqqol koʻrinadi (a.y., s. 67).

Qadimgi Yunon tarixshunosligida tarixiy voqealarga berilgan sharhlar — afsonalarga tayanuvchi shoira-mutafakkirlar bilan, voqelikni oʻrganishga harakat qilgan tanqidiy-ilmiy yondashuvli mutafakkirlar misolida qanday ifoda topganini umumiy chiziqlarda koʻrdik. Endi esa, falsafaning barcha sohalarida ijod qilgan va tizimli faylasuflar ichida birinchi oʻrinda turuvchi buyuk Yunon mutafakkiri Platonning tarixga boʻlgan munosabati va undan qanday foydalanganini tahlil qilamiz.

PLATONNING TARIXGA MUNOSABATI

Platon (mil. avv. 427–347) yashagan davrda Afina va umuman olganda Yunon jamiyati chuqur siyosiy va madaniy inqirozlarni boshidan kechirayotgan edi. Bu inqirozlar Platonning falsafiy qarashlariga, xususan tarixga boʻlgan yondashuviga chuqur taʼsir koʻrsatdi. U, oʻzining ustoz va doʻsti Sokratning (mil. avv. 469–399) Afinadagi demokratik tuzum tomonidan oʻlimga hukm etilganidan chuqur iztirob chekkan va bu tajriba uni demokratiyaga nisbatan tanqidiy munosabatda boʻlishga undagan. "Davlat" (Republic) dialogida demokratiyani buzuvchi boshqaruv shakli sifatida tasniflagan Platon, bu qarashlari bilan 20-asr faylasufi Karl Popper tomonidan totalitarizmning gʻoyaviy poydevorini yaratganlikda tanqid qilingan (Popper 1966).

Platon tarixga ikki asosiy nuqtai nazardan yondashgan: birinchisi — jamiyatni isloh qilish maqsadida eski tartiblarni rad etgan holda yangi ideal tuzum yaratish, ikkinchisi — mavjud tuzumni tanqid qilib, uni xatolardan tozalash orqali saqlab qolish. Platon ikkinchi yondashuvni tanlagan va Sokratning soʻfistlarga qarshi olib borgan kurashini davom ettirgan (Guthrie 1988, s. 103). Bu yondashuv uni siyosat, din, madaniyat va tarix kabi masalalarga qiziqishga undadi va Platon bu muammolarga javob izlashda tarixiy tajribadan faol foydalandi (Bıçak 2004, s. 139).

Ruh tushunchasi va tarixiy harakatlantiruvchi kuch sifatida

Platon tarixiy tafakkurining markazida ruh (psyche) tushunchasi turadi. Uning fikricha, ruh — ham mavjudlikning ilk sababi, ham har qanday o'zgarish va harakatning negizidir (Laws, 892a). Ruh barcha harakatlarning, yaxshilik va yomonlikning ortida turgan asosiy kuchdir (Laws, 904a). Shunday ekan, tarixiy harakatlar, tabiiy va madaniy jarayonlar ruhning faoliyati sifatida talqin qilinadi. Bıçakning ta'kidlashicha, ruh — tarix yaratuvchi harakatning manbai hisoblanadi (Bıçak 2004, s. 169).

Platon ruhni uch asosiy qismga ajratadi: shahvat (tutku), jur'at (cesaret) va aql (akıl). U bu qismlarning jamiyatlardagi ifodalarini ham muayyan xalqlarga bog'lab tushuntiradi: shahvat Fenikiyaliklarga, jur'at shimoliy xalqlarga, aql esa Yunonlarga xos deb qaraladi (Republic, 435e). Ruhdagi bu qismlarning jamiyatlarda turlicha namoyon bo'lishi tarixda xilma-xillik va madaniy farqlarga olib keladi. Bu xilma-xillik, o'z navbatida, Platonning tarixiy hodisalarini ruhning o'zini turli shakllarda namoyon etishi deb sharhlashiga asos bo'ladi (Bıçak 2004, s. 174).

Platon fikricha, odamning baxtli hayot kechirishi uchun ikki asosiy shart mavjud: 1) ruhning qismlari orasida muvozanat va uyg'unlik bo'lishi; 2) davlat va uning institutlarida tartib saqlanishi. U tarixiy voqealarning sabablari, ayniqsa buzg'unchiliklar va tanazzullar sabablarini o'tmishdagi tajribalar orqali izohlashga uringan va tarixni afsonalardan ajratishga harakat qilgan (Bıçak 2004, s. 175–176).

Platon tarixda nafaqat yomonliklarni, balki hunar, san'at, ilm-fan va falsafaning taraqqiyotini ham ko'radi. Bu esa uning tarixda ma'lum bir darajada taraqqiyotni tan olganini bildiradi. Shu sababli u, ongli falsafiy asosda qurilgan siyosiy tizim orqali tarixdagi inqirozni yengib o'tish mumkin degan umidni ham o'z qarashlarida saqlab qolgan.

Platonning tarix metafizikasi

Platon tarixga metafizik yondashgan. Uning tarixiy tafakkuridagi asosiy savollar quyidagilardir: inson qayerdan kelgan, qanday maqsad bilan mavjud, tarixda taraqqiyot mavjudmi? (Bıçak 2004, s. 204). Bu savollarga javob topish uchun Platon "Timaios", "Kritias" va "Davlat arbobi" kabi dialoglarida o'z tarixiy falsafasini ifodalaydi.

Timaios va Kritiasda Atlantida afsonasi orqali Platon madaniyatning inqiroz va tiklanish sikllarini tasvirlaydi. Madaniyat halokatga uchragach, tirik qolganlar uni bosqichma-bosqich, og'ir mehnat bilan tiklaganlar. Bu qarashlar Platonning madaniy taraqqiyotga ijobiy yondashganini ko'rsatadi (Bıçak 2004, s. 197).

Shunga qaramay, Platon taraqqiyotni doimiy ijobiy hodisa deb bilmaydi. Unga ko'ra: 1) Inson ijtimoiy mavjudot sifatida yashaydi; bu esa ish taqsimotini keltirib chiqaradi; 2) Boylik va institutlar ko'paygach, axloqiy buzulish boshlanadi; 3) Jamiyat bir tomondan zarur, boshqa tomondan esa buzuqdir. Bu dialektika tarixiy jarayonni murakkab va ziddiyatli deb tushunishga olib keladi.

Platon ushbu ziddiyatni falsafa orqali yechishga intiladi: 1) Axloqiy inqirozga qarshi ijtimoiy institutlar va bilimlar yordamida kurashish mumkin; 2) Davlat bosqichiga yetilganda va falsafa rivojlanganda taraqqiyot cho'qqisiga chiqadi; 3) Falsafa orqali ruhning chuqur qatlamlari — ilohiy bilim ochilib, to'g'ri boshqaruv asosida ideal davlat barpo etiladi (Phaedrus, 249c–d).

Platonning tarixiy tafakkuri ushbu metafizik zamin asosida tarixiy voqealarni izohlashda dialektik usuldan foydalangan. "Davlat" va "Qonunlar" asarlarida u jamiyatning buzilganiga qaramay, insoniyat mohiyatan barkamol degan fikrni ilgari suradi. Bu fikr asosida tarixiy harakatlar "quyidan yuqoriga" yo'nalgan bosqichma-bosqich rivojlanish sifatida talqin qilinadi (Bıçak 2004, s. 206).

Boshqa tarafdin, Platon tarixchi emas, balki tarix muammosiga falsafiy nuqtai nazardan yondashgan mutafakkirdir. "Timaios", "Kritias" va "Qonunlar" asarlarida u aniq tarixiy faktlarga kam to'xtalgan bo'lsa-da, tarixni insoniyatning o'z mohiyatini ro'yobga chiqarish jarayoni deb baholagan. Bu uni tarixshunoslik emas, balki tarix falsafasi maydonida tahlil qilishni taqozo etadi (Gunnell 1968, s. 173–174).

Platon tarixni mantiqiy-falsafiy tamoyillar asosida talqin qilgan va insoniyat faoliyatini qadriyatlar, ruhiy holatlar, madaniyat va davlat tuzumi bilan bog'liq holda tahlil etgan. Shu jihatdan, uning qarashlari keyingi tarix falsafasiga chuqur ta'sir ko'rsatgan.

THEORIA-HISTORIA QARSHILIGINING YUZAGA KELISHI VA MUSTAHKAMLASHI

Yuqorida Platonning nafaqat tarix haqidagi qarashlari, balki uning butun falsafasini qamrab olgan muhim tushuncha — "ruh" (psyche) masalasiga to'xtalib o'tdik. Biroq Platon falsafasida ruhdan tashqari yana bir asosiy tushuncha mavjud bo'lib, u Platonning butun fikr tizimida izchil namoyon bo'ladi. Bu tushuncha — ideyalar ta'limoti bo'lib, u Platonning yoshlik davridan to'pivovard asarlarigacha davomli muhokama qilinadi va turlicha shakllarda qayta ko'rib chiqiladi.

Platon nazarida ideyalar nafaqat ontologik, ya'ni mavjudlikning mohiyati bilan bog'liq muammo, balki gnoseologik, ya'ni bilim nazariyasi nuqtai nazaridan ham markaziy tushunchadir. Unga ko'ra, ideyalar — vaqt va makondan mustaqil, abadiy, o'zgarimas, sof aql orqali bilib bo'ladigan mohiyatlardir. Platon bu tushunchani qay darajada qayta ko'rib chiqmasin, ideyalarga yuklagan bu fundamental xususiyatlar doimiy saqlanib qolgan. Shu bois, adolat, yaxshilik, me'yor, donolik kabi axloqiy ideallarning bilimiga ega bo'lmasdan ideal jamiyat yoki davlat tuzumini barpo etib bo'lmaydi, deb hisoblaydi. Platon o'zining deyarli barcha dialoglarida bu imkoniyat insonda mavjud ekanini turli shakllarda ifodalagan.

Ammo bu yerda e'tibor qaratishimiz zarur bo'lgan jihat — qadimgi Yunon tafakkurining umumiy intellektual ruhi yoki "zihniyati"dir. Bu ruh fanni o'zgarimas, abadiy va barqaror mohiyatlarni o'rganishga yo'naltirilgan faoliyat deb bilgan. Shu sababli tasodifiy, individual va o'zgaruvchan voqealarga oid bilimlar ikkinchi darajali deb qaralgan. Chunki bu fikrlash tizimi doirasida ham tabiatda, ham inson va jamiyatda umumiy bir kosmik tartib mavjudligi faraz qilingan.

XIX asr mutafakkirlaridan biri — Paul Yorck von Wartenburg, bu fikrlash tizimini episteme (haqiqiy bilim) bilan doxa yoki historik bilim (taxminiy, voqealarga asoslangan bilim) o'rtasidagi tafovutda mujassam deb hisoblaydi (qarang: Özlem 2004, s. 24). Wartenburgning 'bu qarashi, ayniqsa "historein" tushunchasining mazmuni haqida qayta o'ylashga undaydi.

Doğan Özlemning fikricha, qadimgi yunon tilidagi "historein" so'zi Ioniya lahjasida "xabar olish orqali bilimga ega bo'lish" ma'nosida, Attika lahjasida esa

"kuzatish, guvohlik orqali bilish" ma'nosida ishlatilgan. Keyinchalik bu so'z fizika, geografiya, astronomiya, botanika, zoologiya kabi sohalarni ham qamrab olgan. Hatto, bu so'z asta-sekin tabiiy fanlar doirasidagi ko'plab bilim turlarini anglatadigan umumiy atamaga aylangan (Özlem 2004, s. 21).

Shuningdek, Özlem historein so'zining yana bir ma'nosini qayd etadi — bu hozirgi zamonda tushuntirib bo'lmaydigan va shuning uchun g'ayrioddiy deb qaraladigan tabiat hodisalariga haqida guvohlik orqali hosil qilingan bilimdir. Platon "Phaidon" dialogida ushbu ma'noni "umumiy tushuntirishga sig'maydigan, ammo guvohlik orqali bilingan hodisalar" degan shaklda ifodalaydi (Phaedo, 96a).

Garchi bu ma'nolar historein faqat tashqi tabiat hodisalariga taalluqlidir degan taassurot uyg'otsa-da, tarixshunoslikdagi ilk asosiy ishlanmalarda bu tushuncha inson faoliyatiga ham tatbiq etilganini ko'ramiz. Masalan, tarixshunoslikning "otasi" sanalgan Herodot, historein so'zini insonlar va jamiyatlar boshidan kechirgan voqealarni qayd etish orqali bilim olish ma'nosida ishlatgan ilk muallifdir (Herodotos 1983, I/1-2). Uning "Historias Apodeiksis" deb nomlangan asari aynan "ko'rilgan va eshitilgan narsalarni bayon qilish" degan ma'noni anglatadi (Herodotos 1983, 11b).

Fukidid esa historein so'ziga yangicha, chuqurroq mazmun beradi. Uning nazarida historein nafaqat o'tgan voqealarni qayd qilish, balki ularni tushuntirish, baholash va umumlashtirishni ham anglatadi. Demak, bugungi kunda "history", "histoire", "historia" kabi atamalar bilan atalgan tushunchalarning ildizi Herodot va Fukididga borib taqaladi.

Historein tushunchasi shu qadar boy va ko'p qatlamli bo'lsa-da, qadimgi Yunon tafakkurida kosmos tushunchasi bilan ifodalangan barqarorlik va tartib g'oyasi ustun bo'lgan. Bu tartibga oid bilimlar esa faqat tajriba bilan emas, balki aqlga asoslangan nazariy mushohada orqali anglanadi. Bu tendensiyani Milet maktabidan tortib, Sofistlar va Sokratgacha bo'lgan falsafiy oqimlarda ham kuzatamiz.

Lekin aynan Platon va Aristotel kabi sistematik tafakkur egalari asarlarida bu qarama-qarshilik — ya'ni theoria (nazariy bilim) bilan historia (empirik-tarixiy bilim) o'rtasidagi tafovut o'zining eng chuqur va yetuk ifodasini topgan.

Platon Sofistlarning nisbiylik va gumoniylikka asoslangan qarashlariga qarshi chiqib, mutlaq axloqiy mezonlarni topish va ishonchli bilimni asoslashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Shuning uchun uning falsafasi o'zgarimas mavjudlik tartibini va uning bilimni izohlovchi, nazariy asosli tizimdir.

Aristotel (mil. avv. 384–322), o'z ustozining izidan borib, lekin uni bir qadar ortda qoldirgan holda, ilmiy tafakkurni chuqurlashtirgan, fanlar tasnifini ishlab chiqqan va mantiq fanini asoslagan faylasufdir. U *theoria-historia* qarama-qarshiligini yanada ochiq va tizimli tarzda bayon etgan.

Aristotel bilimlarni uch turga ajratadi: 1) Teoretik bilim (fizika, matematika, metafizika), ya'ni bilim bilim uchun; 2) Amaliy bilim (etika, siyosat, iqtisod), ya'ni inson faoliyatini yaxshilashga qaratilgan; 3) Poietik bilim (san'at, tragediya, musiqiya), ya'ni ijodiy faoliyat orqali go'zallik yaratishga xizmat qiladi (Ross 2002; Arslan 2007).

Aristotel tarixshunoslikni — Herodot va Fukidid yaratgan historiografiyani — Poietika asarida she'riyat bilan bir qatorda tahlil qiladi. Chunki Aristotel fikricha, she'riyat tasavvur orqali bo'lsa ham umumiylikka erishadi, holbuki tarix faqat o'ziga xos, tasodifiy hodisalarni sanab o'tish bilan chegaralanadi. Bu esa tarixiy bilim bilan falsafiy bilim o'rtasidagi asosiy tafovutni yuzaga keltiradi: biri doimiylikni, ikkinchisi o'zgaruvchanlikni anglatadi.

Qisqasi, Aristoteldagi *theoria-historia* qarama-qarshiligi Rim tafakkurida ham saqlanib qolgan. Masalan, yilliklar yozuvchilari (*Annales*) — bizdagi voqeanavislardan kabi — rasmiy tarixni yuritgan bo'lsa, tarixchilar Cicero ta'rifida "insoniyat uchun o'tmishdan saboq chiqaruvchi adiblar" bo'lgan (Özlem 2004, s. 25).

Bu qarama-qarshilik tarix falsafasining keyingi rivojlanish yo'nalishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Hatto tarix falsafasi tarixi yozilsa, uning katta qismi ushbu qarama-qarshilikni yengishga qaratilgan urinishlar bilan to'ldiriladi, deyish mubolag'a bo'lmaydi.

Qisqacha mazmun:

Qadimgi Yunon jamiyatida afsonaga asoslangan tarix tushunchasini umumlashtirish

Qadimgi Yunon madaniyatida tarix mavzusi, boshqa ko'plab madaniyatlarda bo'lgani kabi, afsonalar orqali ishlangan deyish mumkin. Herodot tomonidan boshlangan tarixchilik an'anasigacha bo'lgan davrda afsonaviy asosdagi ushbu yondashuvga asosiy hissa qo'shgan shaxslar Homeros va Gesioddir. Homeros o'z dostoniada madaniyatga, jamiyatning qadriyat va turmush tarzlariga, hatto xudolar, qahramonlar va zodagon oilalarning nasabnomalariga o'rin berishi tarixchilik nuqtai nazaridan muhim ma'lumotlar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Gesiod esa o'zining tarixiy fikrni ifodalovchi ikkita asarida tarixni ikki asosiy bo'limga ajratgan:

1. "Teogoniya" (2006) – bu asarda u olamning paydo bo'lish jarayoni, xudolar xususiyatlari va vazifalari, insonning paydo bo'lishi haqida so'z yuritgan, asosan xudolar tarixiga e'tibor qaratgan.

2. "Ishlar va kunlar" – bu asarda inson tarixi asosiy o'rinni egallagan, hattoki Gesiod o'zidan oldingi va keyingi avlodlarni qamrab olgan holda insoniyatning o'tmishi va kelajagi (yoki o'zining bashoratlari) haqida fikr yuritgan. U "Davrlar ta'limoti" deb ataladigan tushuncha doirasida insoniyatning vaqt o'tishi bilan yomonlashib borishi, inson fazilatlarining salbiy tomonga o'zgarishi haqida fikrlarni bildirgan.

Pindaros esa Rodosning afsonaviy tarixini bayon qilgan va bu bayonotda o'tmish o'zgarimas haqiqat sifatida tushunilgan. Pindaros uchun o'tmish muhim bo'lsa-da, uning she'rlarida vaqtning uch o'lchovi (o'tmish, hozir, kelajak) ham muhim o'rin tutgan. Hattoki, tarixiy hodisalarni vaqt nuqtai nazaridan baholovchi birinchi shoir Pindarosdir deb aytish mumkin. Bundan tashqari, u an'analarning o'zgaruvchanligini anglash va an'analar dunyani boshqaradi degan qarashni qabul qilgan shoir sifatida tanilgan.

Sofistlardan keyin Yunon jamiyatida tarixchilik va tarix yozuvchiligining yangi xususiyatlari va yo'nalishlari

Koinotning qanday paydo bo'lganligi haqidagi savollarga izlangan javoblar, o'ziga xos tarixiyligi tufayli, tarixiy fikrning Qadimgi Yunon madaniyatida markaziy o'rinni egallashiga olib kelgan. Falsafiy asosdagi koinot tushunchasi ham afsonalar va

kosmogoniyalar kabi, paydo bo'lish jarayonini tushuntirish bilan birga koinot tarixini ham o'rganadi. Ijtimoiy muammolarni hal qilishda muammolar sababchilarini va ildizlarini tekshirish yo'li o'tmishga bo'lgan qiziqishni oshirgan va inson va madaniyat haqida turli fikrlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan.

Miloddan avvalgi V asrda tarixchilar o'z davrlaridagi muammolarga e'tibor qaratgan bo'lsa, faylasuflar muammolarga yondashuvda boshqa yo'l tanlagan. Tulminning ta'kidlashicha, Pifagor va Parmenid ta'sirida falsafaning metafizik yo'nalishga kirishi, tabiiy fanlarning nazariy fizika-matematika yo'nalishida rivojlanishiga zamin yaratgan.

Herodot – tarix yozuvchiligida birinchi marta kuzatiladigan farqli modelni yaratgan. U bilimlarini o'zgartirmasdan yetkazish, shaxsiy fikrlarini hodisalarga aralastirmaslik, qarama-qarshiliklarga e'tibor berish, hujjatlarga asoslangan baholash, bilim yetishmasligini ochiq aytish kabi jihatlari bilan ajralib turadi.

Fukidid – Herodot bilan birga Yunon tarixchiligining yana bir muhim namoyandasi. U iqtisodiy omillarni o'zgarishlar va fuqarolar urushlarining sababi deb bilgan birinchi tarixchilardan biri bo'lib, tarixiy hodisalarni ratsional baholash, shubhachilik va dalillarga ishonmaslikni targ'ib qilgan. U pragmatik yondashuv bilan hodisalarning sabab, maqsad va motivlarini tahlil qilgan.

Platonning falsafiy tizimining tarix tushunchasiga aks etishi

Platon o'z davridagi ijtimoiy va siyosiy tartibsizliklar oldida ikki yo'ldan birini tanlashga majbur bo'lgan:

1. Polisni (Afina) butun institutlari va an'analari bilan birga o'tmishga ko'mish yoki
2. Polisni himoya qilish uchun qarama-qarshi fikrlardagilarning xatolarini fosh qilish.

Platon ikkinchi yo'lni tanlab, o'z ustoz Sokratning sofistlarga qarshi kurashini davom ettirgan. Uning falsafiy qarashlarida ruh asosiy tushuncha bo'lib, ruh o'zgarishlar va aylanishlarning asosiy sababidir. Ruh – abadiy, moddiy bo'lmagan va ko'rinmas bo'lib, tutku, jasorat va aql kabi uch komponentga ega. Insonning baxtli hayoti ruhning tarkibiy qismlari va davlat institutlari o'rtasidagi muvozanatga bog'liq.

Platonning tarixni talqin qilish uslubi "Timay", "Kritiy" va "Qonunlar" kabi asarlarida "Davlat" va "Davlat arbobi" kabi ilk ishlariga nisbatan farq qiladi. U tarixni insoniyatning o'zini amalga oshirish maydoni sifatida ko'rib, mazmunli butunlik deb baholaydi.

Platon va Aristotelning falsafiy tizimlarini theoria-historia qarama-qarshiligi bilan bog'lash

Qadimgi Yunon fikrida theoria (nazariy bilim) va historia (tarixiy bilim) o'rtasidagi qarama-qarshilik muhim o'rin tutadi. Aristotel bilim sohalarini quyidagicha tasniflagan:

1. Teorik bilim (abadiy va o'zgarimas narsalarni o'rganish),
2. Amaliy bilim (inson harakati bilan bog'liq bilim),
3. Poetik bilim (ijodiy bilim).

Aristotel Herodot va Fukidid tomonidan shakllantirilgan historein (tarix yozish) tushunchasini "historiografiya" deb atab, uni she'riyat ostida joylashtirgan. Chunki uncha fikriga ko'ra, she'riyat hayoliy umumiy bilimga intiladi, tarix esa faqat yakka va tasodifiy hodisalarni yozib boradi.

Theoria-historia qarama-qarshiligining G'arb madaniyatidagi ta'siri

Aristotelda aniq ifodasini topgan theoria-historia qarama-qarshiligi Qadimgi Rimda ham saqlanib qolgan. Tarix falsafasining rivoji asosan ushbu qarama-qarshilikni engishga urinishlar bilan to'ldirilgan. Bu qarama-qarshilik nafaqat antik davrda, balki keyingi davrlarda ham tarix falsafasining yo'nalishiga ta'sir ko'rsatgan.

Qadimgi Yunon madaniyatida tarix afsonalar, she'riyat va falsafa bilan chambarchas bog'liq bo'lib, keyinchalik ilmiy tarixchilikning asoslari shakllangan. Theoria-historia qarama-qarshiligi esa G'arb falsafiy tafakkurida tarixning o'rmini belgilab bergan uzun muddatli munozaralarga olib kelgan.

Mavzu uchun testlar:

1. Qadimgi Yunon jamiyatining kundan-kunga yomonlashib borayotganini o'ylagan Gesiod ushbu fikrini quyidagilardan qaysi biri bilan asoslagan?
 - a. Insonlarning boshidan o'tgan tarix bilan
 - b. Xudolar tarixi bilan
 - c. "Mehnat va kunlar" asari bilan

- d. "Teogoniya" asari bilan
e. Asrlar ta'limoti bilan
2. Vaqt omilini barcha o'lovchilari bilan (o'tmish, hozirgi, kelajak) tarixiy tafakkurida qo'llagan mutafakkir quyidagilardan qaysi biridir?
a. Gerodot
b. Pindar
c. Gomer
d. Gesiod
e. Fukidid
3. "Koinotning kelib chiqishi haqida ilgari surilgan ilmiy nazariya yoki afsonaviy asosga ega tushuntirish" ma'nosini anglatuvchi atama quyidagilardan qaysi biridir?
a. Kosmologiya
b. Kosmon Psixe
c. Kosmogoniya
d. Kosmos
e. Logos
4. "Inson har bir narsaning mezonidir, mavjudlarning mavjudligi, mavjud bo'lmaganlarning esa mavjud bo'lmashligi" degan so'z muallifi quyidagilardan qaysi faylasufdir?
a. Protagoras
b. Gorgias
c. Platon
d. Sokrat
e. Gippias
5. Quyidagilardan qaysi biri Gerodot bilan Fukididning umumiy jihatlaridan biri emas?
a. Tanqidiy yondashuv
b. Ob'yektivlikka intilish
c. Birlamchi manbalarga e'tibor berish
d. Sayohat qilingan hududlarni tasyirlash
e. Aqliy asosga tayanish (ratsionalizm)
6. Quyidagi ruh haqidagi mulohazalardan qaysi biri noto'g'ri?
a. Ruhning o'zi ham bir idea hisoblanadi
b. Ruh abadiydir
c. Ruh moddiy emasdir
d. Ruh — ehtiros, jasorat va aqlning birligidir
e. Yaxshilik ham, yomonlik ham — ruhning mas'uliyatidadir
7. Platon, ijtimoiy hayot bilan axloq o'rtasida kuzatiladigan qarama-qarshilikni quyidagilarning qaysi biri yordamida bartaraf qilish mumkin, deb hisoblaydi?
a. Ijtimoiy institutlarning rivojlanishi orqali
b. Jamiyatda boylikning ortishi orqali
c. To'g'ri bilim asosida ideal davlat tuzilganda
d. Hunarlarning rivojlanishi orqali
e. Urushish uchun jasoratning ortishi orqali
8. Platon ta'limotida falsafiy fikrlash orqali bilimga, bilishning haqiqiy ob'ektlari bo'lgan idealarni anglashga yetaklovchi uslub, yunon tilida quyidagilardan qaysi biri bilan ataladi?
a. Dikaosyne
b. Sofrosyne
c. Alethes Doxa Meta Logou
d. Dialektike
e. Aletheia
9. "Historein" atamasini birinchi bo'lib "insonlar va jamiyatlar boshidan kechirgan voqealarni qayd qilish orqali bilim orttirish" ma'nosida ishlatgan tarixiy tafakkur namoyandasi quyidagilardan qaysi biridir?

- a. Sokrat
b. Geraklit
c. Aristotel
d. Fukidid
e. Gerodot
10. Quyidagilardan qaysi biri Aristotelning Gerodot va Fukididlar kiritgan ma'no doirasida "historein" ga bo'lgan munosabatini ifodalaydi?
a. "Empceiria" deb atab, uni tabiiy fanlar qatoriga qo'shgan
b. "Historiografiya" deb nomlab, uni she'riyat san'atidan past turuvchi badiiy janr deb tasniflagan
c. Amaliy fanlar qatoriga qo'shgan
d. Uni nazariy fanlardan biri sifatida ko'rgan
e. Falsafa kabi umumiy bilimga tarix orqali ham erishish mumkin, deb hisoblagan

Platon, "Qonunlar" asaridan parcha

Afinalik: Ruh deb ataladigan narsaning ta'rifi nima? Aytganimizdan boshqa, ya'ni "o'z-o'zidan harakatlanuvchi harakat" dan boshqa ta'rifi bormi?

Kleinias: Hamimiz ruh deb ataydigan mavjudot "o'z-o'zidan harakat" sifatida ta'riflanganmi, deyapsizmi?

Afinalik: Ha! Agar shunday bo'lsa, ruh barcha mavjudotlardagi har bir o'zgarish va harakatning sababi ekanligi isbotlanganidan so'ng, hozir mavjud bo'lgan, ilgari bo'lgan va kelajakda bo'ladigan barcha narsalar va ularning qarama-qarshiliklarining birinchi paydo bo'lish va harakat tamoyili bilan bir xil ekanligi to'g'risida hali etarli dalil yo'qmi, deb shikoyat qilamizmi?

Kleinias: Yo'q, aksincha! Ruhning harakat tamoyili sifatida barcha mavjudotlar ichida eng qadimgi ekanligi to'liq isbotlandi.

Afinalik: Demak, o'zidan tashqaridagi narsadan kelib chiqqan va hech narsani o'z ichidagi qudrati bilan harakatga keltira olmaydigan harakat ikkinchi o'rinda turadi, shunday emasmi? Yoki aslida, ruhsiz moddaning o'zgarishi sifatida qaysi o'ringa qo'yishni istasangiz, shu o'rinda bo'lishi kerak, to'g'rimi?

Kleinias: To'g'ri.

Afinalik: Ruh boshqaradi, modda esa tabiatuning hukmronligi ostidadir. Shunday qilib, ruh moddadan oldinroq bo'lganini, modda esa undan keyin ikkinchi o'rinda kelishini aytganimizda mutlaqo haqli edik va juda to'g'ri va to'liq gapirdik.

Kleinias: Ha, aynan shunday.

Afinalik: Oldingi suhbatimizda, agar ruh tandan oldinroq ekanligi ma'lum bo'lsa, unda ruhga oid narsalar ham moddaga nisbatan qadimroq bo'lishi kerak, degan fikrga kelganimizni eslaylik.

Kleinias: Albatta.

Afinalik: Ruh moddadan oldinroq bo'lgani uchun, xarakterlar, odatlar, iroda, fikrlash, to'g'ri tasavvur, e'tibor va xotiralar ham moddalarning uzunligi, kengligi, balandligi va kuchidan oldinroqdir.

Kleinias: Bu zarur.

Afinalik: Shundan keyin ham shu haqida kelishishimiz shart emasmi? Agar ruhni hamma narsaning sababi deb qo'ysak, unda yaxshilik va yomonlik, go'zallik va xunuklik, adolat va adolatsizlik hamda barcha qarama-qarshiliklarning sababi ham ruhdur, shunday emasmi?

Kleinias: Shubhasiz.

Afinalik: Ruh harakatlanuvchi har bir narsada mavjud bo'lib, uni boshqargani uchun, osmonni ham boshqarishini aytishimiz shart emasmi?

Kleinias: Albatta.

Afinalik: Bitta ruhni, yoki bir nechta ruhmi? Men sizning o'ringizda javob beray: bir nechta. Ikkitadan kam deb o'ylamaylik: biri yaxshilik qiluvchi, ikkinchisi esa uning aksini qilish qucratiga ega bo'lgan.

Kleinias: Juda to'g'ri aytdingiz.

Manba: Platon, Qonunlar

Nazorat uchun savollar:

1. Antik davr Yunon tarixiy tafakkurida "historein" tushunchasi qanday ma'no kasb etgan?
2. Herodot tarixshunoslikdagi qanday yangiliklarni boshlab bergan?
3. Thukydides tarixni qanday metodologik yondashuv bilan tahlil qilgan?
4. Hesiados "Asrlar ta'limoti"da qanday g'oyani ilgari surgan?
5. Platon tarixga qanday falsafiy mezonlar asosida yondashgan?
6. Aristotel "historiografiya"ni qanday fanlar ichiga kiritgan va bu bilan nimani nazarda tutgan?
7. Antik Yunon tafakkurida tarixiy bilim bilan nazariy bilim (episteme) o'rtasidagi asosiy tafovut nimada edi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. **Aristoteles** (2005). *Poietika (Şiir sanati Üzerine)*, çev. Nazile Kalaycı, Ankara: Bilim ve Sanat.
2. **Barnes, H.E.** (1963). *A History of Historical Writing*, New York: Dover Publications.
3. **Barnes, J.** (1982). *The Presocratic Philosophers*, London: Routledge & Kegan Paul.
4. **Bıçak, A.** (2004). *Tarih Düşüncesi II: Felsefe ve Tarih*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
5. **Bıçak, A.** (2004a). *Tarih Düşüncesi I: Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
6. **Borst, A.** (1997). *Computus: Avrupa Tarihinde Zaman ve Sayı*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Ankara: Dost.
7. **Bury, J.B.** (1958). *The Ancient Greek Historians*, New York: Dover Publications.
8. **Cole, T.** (1967). *Democritus and The Sources of Greek Anthropology*, Michigan: The American Philological Association.
9. **Cornford, F.M.** (1965). *Thucydides: Mythistoricus*, London: Routledge & Kegan Paul.
10. **Durant, W.** (1954). *The Story Of Civilization*, New York: Simon and Schuster Press.
11. **Edelstein, L.** (1967). *The Idea of Progress in Classical Antiquity*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.
12. **Eliade, M.** (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (I-II)*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kabalci.
13. **Forsdyke, J.** (1956). *Greece Before Homer: Ancient Chronology and Mythology*, London: Max Parrish.
14. **Gunnell, J.G.** (1968). *Political Philosophy and Time*, Connecticut: Wesleyan University Press.
15. **Guthrie, W.K.C.** (1957). *In The Beginning*, London: Methuen.
16. **Guthrie, W.K.C.** (1965). *A History of Greek Philosophy, Vol. II*, London: Cambridge University Press.
17. **Guthrie, W.K.C.** (1969). *A History of Greek Philosophy, Vol. III*, London: Cambridge University Press.
18. **Guthrie, W.K.C.** (1975). *A History of Greek Philosophy, Vol. IV*, London: Cambridge University Press.
19. **Guthrie, W.K.C.** (1978). *A History of Greek Philosophy, Vol. V*, London: Cambridge University Press.
20. **Guthrie, W.K.C.** (1988). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan Yayınları.
21. **Herodotos** (1983). *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Remzi Kitabevi.
22. **Hesiod** (2006). *Theogony – Works and Days – Testimonia*, ed. & trans. Glenn W. Most, Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
23. **Hesiodos** (1977). *İşler ve Günler*, çev. Sabahattin Eyuboğlu – Azra Erhat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
24. **Hesiodos** (1977). *Theogonia – Tanrıların Doğuşu*, çev. Sabahattin Eyuboğlu – Azra Erhat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
25. **Jaeger, W.** (1965). *Paideia: The Ideals of Greek Culture I*, Oxford: Basil Blackwell.
26. **Kranz, W.** (1994). *Antik Felsefe*, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul: Sosyal Yayınları.
27. **Özlem, D.** (2004). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi (8. Baskı).
28. **Pindar** (1997). *Olympian Odes – Pythian Odes (All Works, Vol. 1)*, ed. Jeffrey Henderson, Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
29. **Pindar** (1997). *Nemean Odes – Isthmian Odes (All Works, Vol. 2)*, ed. Jeffrey Henderson, Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
30. **Plato** (1997). *Plato: Complete Works*, ed. John M. Cooper, Indianapolis: Hackett Publishing Co.
31. **Platon** (1998). *Yasalar (2 cilt)*, çev. Candan Şentuna – Saffet Babür, İstanbul: Kabalci.

3-MAVZU. ILK XRISTIAN TARIX FALSAFASI

REJA:

1. O'rta asr Yevropa madaniyati va falsafasining asosiy xususiyatlari
2. Xristian tarixiy tafakkuri va tarixchilik
3. Avgustin: birinchi tarix falsafachisi

MAQSAD: □ O'rta asr Yevropa madaniyatini asosiy chiziqlari bilan umumlashtirib tushuntira olasiz – ya'ni, xristianlik asosida shakllangan diniy-dunyoviy tafakkur, falsafiy va madaniy tizimlarni asosiy jihatlari bilan izohlaysiz.

□ Xristianlikning asosiy da'volarining O'rta asr Yevropa madaniyati va falsafasiga ta'sirini izohlab bera olasiz – masalan, Xudo tomonidan yaratilgan koinot, najot doktrinasi, vaqt va tarixga bo'lgan chiziqli yondashuv kabi g'oyalar O'rta asr tafakkurida qanday aks etganini tahlil qilasiz.

□ Xristian tarix tushunchasini uning manbalari va tarixiy ta'siri bilan birgalikda baholay olasiz – Muqaddas Kitob, Patristika (ilk cherkov otalari fikrlari) va diniy tarixiy matnlar asosida shakllangan tarixiy qarashlarni tahlil qilasiz.

□ Avgustinusning ilk tarix falsafachisi va ilohiyotshunos sifatida ko'rilishining asosiy sabablarini aniqlay olasiz – ya'ni, u tarixga teologik ma'no yuklagani, tarixni Xudoning rejasiga mos ravishda talqin qilgani, "Xudoning shahri" konsepsiyasi orqali tarixni ma'naviy kontekstda ko'rsatgani sababli tarix falsafasining/asoschisi deb qaraladi.

□ Antik davrda shakllangan *theoria* (nazariy tafakkur) va *historia* (tarixiy bilim) qarama-qarshiligi nuqtai nazaridan Avgustinusning tarix falsafasiga qo'shgan hissasini tahlil qila olasiz – ya'ni, u bu qarama-qarshilikni ilohiylashtirilgan tarixiy yondashuv bilan bartaraf etib, tarixga chuqur falsafiy va diniy mazmun berganini asoslay olasiz.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR: Chiziqli vaqt tushunchasi, cherkov, oxirat, Xristian, najot, tarixiy jarayon, tarixiy vaqt

O'RTA ASR YEVROPA MADANIYATI VA FALSAFASINING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Tarix falsafasi, o'tgan bobda ko'rganimizdek, fikr tarixiga muhim darajada singib ketgan *theoria* (nazariy tafakkur) – *historia* (tarixiy bilim) qarama-qarshiligidan so'ng, O'rta asrlarda shakllanishi mumkin bo'lganmi? Xristianlik Yevropada tarixga bo'lgan yondashuvni qanday o'zgartirgan va u tafakkur olamiga qanday yangi tushunchalarni olib kirgan? O'rta asr madaniyati va falsafasining Yevropada "xristian falsafasi" sifatida paydo bo'lishi va rivojlanishini qanday izohlash mumkin? Agar tarix falsafasini Avgustinusdan boshlasak, u ilgari surgan yechimlarni *theoria-historia* tafovuti nuqtai nazaridan qanday baholash mumkin? Aynan mana shu bobda biz ushbu va shunga o'xshash savollarga javob izlaymiz.

Bu savollarga javob izlashda, avvalo, O'rta asr Yevropa madaniyati va falsafasining asosiy xususiyatlarini ko'rib chiqish orqali O'rta asr haqidagi

bilimlarimizni yangilaymiz. Ikkinchidan, xristianlik vositasida shakllangan tarix tushunchasiga va bu tushuncha qanday tarixiy yozuv an'alarini vujudga keltirganiga e'tibor qaratamiz. Uchinchidan, Avgustinusni ilk tarix falsafachisi yoki ilohiyotshunos sifatida e'tirof ettirgan omillarni muhokama qilamiz. Nihoyat, Avgustinus tomonidan ishlab chiqilgan va xristian ilohiyotiga asoslangan tarix falsafasining *theoria-historia* qarama-qarshiligini yengishda tafakkur tarixiga qanday hissa qo'shganini baholaymiz.

O'rta asrning dini asosli fikr tizimi ayrim falsafa tarixchilari tomonidan, o'ziga xos "o'tish davri" mutafakkiri sifatida ko'rilgan Plotin (203–270) bilan bog'lanadi. Plotin, mistik-panteistik qarashlar orqali har qanday moddiylikka qat'iy qarshi chiqqan mutafakkirlardan biridir. Plotinga ko'ra, haqiqiy mavjudlik moddiy emas, balki sof ruhiy tabi'atga ega. Unga ko'ra, ruh — jismdan avval mavjud bo'lgan, uni faqat vosita sifatida ishlatuvchi, bo'linmas birlikdan iborat, o'z xotiralari bilan o'zligiga sodiq bo'lgan, murakkab tuzilishga ega mohiyatdir.

Dinlar insonlarga singdirishga intilgan mavjudlik haqidagi qarashlar va ruh ta'limoti ham aynan Plotin (va u har doim faxrlanib o'zini shogirdi deb bilgan Platon) haqida shu paytgacha aytganlarimiz bilan uyg'unlik kasb etadi.

Biroq, Plotinning mavjudlik haqidagi talqini faqat ruhiy ta'limot nuqtai nazaridan emas, balki barcha mavjudliklarning mavjud bo'lishiga imkon bergan holda, o'zi esa boshqa hech qanday mavjudlikka muhtoj bo'lmagan "Bir" (To Hen) g'oyasi orqali ham xususan xristianlik tomonidan ko'p foydalanilgan falsafiy tizim bo'lib xizmat qilgan. Ushbu "Bir" — sezgi yoki aql bilan to'liq idrok etib bo'lmaydigan, faqatgina u nima emas ekani haqida gapirish mumkin bo'lgan, barcha narsaning undan kelib chiqqan yaratuvchi manbai, "sof yaxshilik", "eng oliy mavjudlik" sifatida talqin etiladi. Bu talqin nafaqat ko'p xudolik (politeizm) g'oyasini himoya qilmoqchi bo'lganlar, balki xristianlar uchun ham Xudo haqidagi e'tiqodlarini asoslashda Plotindan foydalanishlariga zamin yaratgan.

Endi xristianlikning Yevropada Uyg'onish davriga (ya'ni qadimgi yunon madaniyatining qayta kashf etilgan "qayta tug'ilish" davriga) qadar davom etgan va ko'pincha "tafakkurni muzlatgan" ta'siri deb baholangan salbiy natijalarini va O'rta asr haqida G'arbda nega salbiy atamalar ishlatilganini tushunishga harakat qilaylik.

Bunday anglashni ikki bosqichda amalga oshiramiz: birinchisi – xristianlikning Oʻrta asr madaniyatiga koʻrsatgan umumiy taʼsirlarini koʻrsatish; ikkinchisi – Oʻrta asr tafakkurining ilk bosqichini ifodalovchi **Cherkov otalari (Patristik)** davrining fikriy tuzilmasini tanitishdan iborat boʻladi.

Xristianlikka asoslangan Oʻrta asr falsafasi

Platon va Aristotel kabi buyuk tizimli faylasuflarning asarlari orqali yuksalgan qadimgi yunon tafakkuri va unga bogʻliq ravishda shakllangan yunon madaniyati milodiy V asrgacha oʻz taʼsirini saqlab qolgan boʻlsa-da, mashhur falsafa tarixchimiz **Macit Gökberk**ga koʻra, bu taʼsir allaqachon zaiflashgan va kuchsizlana boshlagan edi. Milodiy 529 yilda Sharqiy Rim (Vizantiya) imperatori **Yustinianus** tomonidan, Platon tomonidan asos solingan va oʻsha davrda Plotin taʼsirida **yangi-platontik yoʻnalish**ni qabul qilgan **Akademiyaning** yopilishi, xristianlikka zid deb topilgan yunon falsafasining taʼlimdan chetlatilishi — fikr erkinligi va boshqa qarashlarga toqat darajasi nuqtai nazaridan xristian Oʻrta asrining oʻziga xos yondashuviga yorqin misol boʻla oladi. Gökberk bu hodisani “**Qadimgi falsafaning yakunlanganining tashqi belgisi**” sifatida baholaydi.

Taxminan milodiy 375 yildagi **Xalqlar koʻchishi** va milodiy 476 yilda **Gʻarbiy Rim imperiyasining qulashi** kabi tarixiy hodisalar Oʻrta asrning siyosiy-ijtimoiy jihatdan boshlanishi sifatida koʻriladi – bu sizga tarix darslaridan tanish boʻlsa kerak.

Aynan shu keng miqyosli va ommaviy hodisalar qadimgi yunon sivilizatsiyasida shakllanib, fanning va falsafaning ustunligi bilan ajralib turgan madaniyatni jiddiy xavf ostiga qoʻygan edi. Ushbu qadimiy madaniy qadriyatlarni kelajak uchun saqlab qolgan asosiy kuch — **katolik cherkovi** boʻlgan. Cherkov bu madaniyatda oʻziga mos deb hisoblagan gʻoyalarni asrab qolgan, oʻziga zid boʻlganlarini esa asrlar davomida “tarixning qorongʻu sahifalari”ga tortgan.

Cherkov qadimgi falsafadagi oʻziga mos tushgan qarashlarni “vahshiy” deb hisoblagan **Rim-german xalqlariga** oʻrgatgan holda, qadimgi tafakkurni xristianlashtirib Yevropaga yoygan. Biroq, qadimgi yunon jamiyatida munozara va fikriy tortishuvlar orqali shakllangan tafakkur — avval diniy tushunchalardan uzoqlashgan, keyin esa **theoria** (bilish) orqali maʼnaviy zavqqa erishishga intilgan

yoʻlni bosib oʻtgan boʻlsa; Oʻrta asr xristian dunyosidagi tafakkur bu yoʻldan mutlaqo teskari yoʻnalishda rivojlandi.

Oʻrta asr mutafakkirlari qadimgi davr tafakkurini va falsafasini “topilgan haqiqat” sifatida qabul qilib, uni **tayyor, toʻliq bilim toʻplami** deb hisobladilar. Ular bu bilim majmuasidagi ayrim nomuvofiq jihatlarni tuzatib, unga yengil oʻzgartirishlar kiritish orqali uni **qayta ishlash** yoʻlini tanladilar.

Endi esa Avgustinusgacha xristianlikka asoslangan fikr tizimi qanday shakllanganini yaqinroq koʻrib chiqamiz.

Cherkov Ota-onalari Davri yoki Patristik Falsafa

Cherkov otalari – Oʻrta asr xristian falsafasining asosiy xarakterini belgilagan va unga asos boʻlgan mutafakkirlar uchun qoʻllaniladigan atamadir. Ushbu davrda Cherkov otalari xristian aqidalarini qadimgi yunon falsafasining konseptual vositalari bilan shakllantirib, eʼtiqodga falsafiy va tushunchaviy shakl berganliklari sababli bu davr **Patristik falsafa** deb ham yuritiladi. Oʻrta asr falsafasining birinchi asosiy bosqichini tashkil etgan ushbu davrda yozilgan asarlarning asosiy qismi xristianlikni boshqa eʼtiqodlarga qarshi himoya qiluvchi, umumiy dinlar tarixi va xristian aqidalarining tarixiga oid matnlar boʻlgan boʻlsa-da, bu davrda **falsafaga doir, falsafiy mazmunga ega boʻlgan fikr yoʻnalishlari ham mavjud boʻlganini** alohida taʼkidlash kerak.

Ushbu davrning asosiy fikriy oqimi sifatida **gnostitsizm**, yetakchi mutafakkirlari sifatida esa **Kartagalik Tertullianus (160–222)**, **Iskandariyalik Klemens (150–215)**, **Origen** va **skolastika** davriga oʻtish ramzi sifatida qabul qilinadigan **Avgustinus** tilga olinadi.

Xristianlik markazida shakllangan Oʻrta asr tafakkurining umumiy chizgilari koʻrib chiqilgach, endi u tarixga qanday yondashganini va tarix falsafasining shakllanishi uchun qanday zamin hozirlaganini tahlil qilishga oʻtamiz.

Xristian Tarix Tafakkuri va Tarixiylik

Oʻrta asr Yevropa tafakkurining umumiy ruhini belgilab bergan xristianlikning tarix tushunchasi, muhim darajada yahudiylikdagi tarixiy yondashuvdan taʼsirlangan. Yahudiylik insoniyat yaratilishidan boshlab tarixni tushuntiruvchi, Isroiloʻgʻillarining

Xudo tomonidan yo'naltirilganligi orqali rivojlangan, shu sababli **tarixiylik asosiga qurilgan** din sifatida namoyon bo'ladi.

Qadimgi Ahd (Tavrot) matnlarida ifoda etilgan dunyo tarixi, Dinklerga ko'ra, Xudo va shayton o'rtasidagi kurash asosiga qurilgan bir yaratuvchanlik g'oyasidan ildiz oladi. Bu tarixiy hikoya — insonning ilk gunoh tufayli yerdagi hayotga tushirilishi bilan davom etadi va tarixning yo'nalishini belgilab beradi.

Xristianlik ham yahudiylar orasida paydo bo'lgan din sifatida ushbu tarixiy dunyoqarashdan ta'sirlandi. Iso alayhissalom — xudoning jismiy shakldagi zohir bo'lishi (**inkarnatsiya**) sifatida tarixiy jarayonning o'zida ishtirok etuvchi shaxs sifatida talqin qilindi. Yahudiylar Xudoni tarixga tashqaridan aralashuvchi mutlaq mavjudot deb talqin qilgan bo'lsalar, xristianlar Xudoga **tarixiylik** xususiyatini ham yukladilar.

XIX asr mutafakkirlaridan biri **Vartenburgga** ko'ra, yahudiylik va xristianlik inson va jamiyat hayotiga oid **qadimgi yunon tafakkurida mavjud bo'lmagan yangi va o'ziga xos vaqt tushunchasini** shakllantirgan. Bu vaqt tushunchasi, Yangi davrga kelib qanchalik dunyoviylashgan bo'lmasin, deyarli barcha G'arb tarix falsafachilarining fikrlariga singib ketgan.

"Chiziqli vaqt" deb tanilgan bu tushuncha — jismoniy emas, balki boshlanishi va tugashi aniq, yakunda inson hukm qilinib mukofotlanadigan yoki jazolanadigan, o'z ichida barqarorlik va taraqqiyotni mujassam etgan, **ilohiy-ta'limiy xarakterga ega** yondashuvdir. Bu yondashuv G'arb tafakkurida ****"tarixiy ong"**ning shakllanishiga asos bo'ldi.

Mircea Eliadega ko'ra, Iso alayhissalomning Xudoning jismoniy zuhur etishi sifatida talqin qilinishi va tarixning Xudoning mavjudligining boshqa bir shakli sifatida tushunilishi — tarixning **"muqaddas tarix"** maqomiga ko'tarilishiga olib kelgan. Biroq bu muqaddas tarix ilgari qadimgi dinlarda mavjud bo'lgan **afsonaviy yondashuvni o'z ichiga olmaydi**.

Eliade bu nuqtai nazardan quyidagicha fikr yuritadi: bunday muqaddas tarix, mohiyatan falsafa emas, **ilohiyotga** olib boradi. Chunki "insoniyatning najoti" deb ta'riflangan tarixning maqsadi bu dunyodagi tarixni **vositaga** aylantirgan. "Najot" va

"ibtidoiy jannat" bir xil ma'no kasb etgan taqdirida, **"tarixning oxiri"** masalasi tarix falsafasining emas, balki **ilohiyotning muammosi** bo'lib qoladi.

Etiénne Gilsonning Xristian Tarixiy Tafakkuriga Bahosi

O'rta asr tafakkuriga oid chuqur tahlillari bilan mashhur bo'lgan mutafakkir **Etiénne Gilson** "O'rta asr falsafasining ruhi" nomli asarida xristian tarix tushunchasining asosiy xususiyatlarini quyidagicha umumlashtiradi:

1. **Xristian tarix tushunchasi maqsadga yo'naltirilgan (teleologik) xususiyatga ega.** Xristianlik insonni — tabiatning bir qismi sifatida — **tabiatdan yuksak, ilohiy bir maqsad** sari yo'naltiradi. Shu bilan tarixiy anglash va tarixiy qarashni o'zgartiradi. Vaqt tushunchasi ham aynan ushbu maqsad asosida shakllantirilgan.

2. **Xristianlik, Xudoning abadiyligi va mavjudotlarning o'tkinchiligi orasida ikkilanishda bo'lgan insonga Iso orqali abadiylikka yetishish yo'lini ochib bergan.**

3. **Qadimgi yunon tafakkuridagi aylanish (sikl) va abadiy qaytish tushunchasi o'rnini vaqtning davomiyligi (barqaror oqimi) egallagan.** Axir, agar tarixda hech qanday maqsad bo'lmasa, unda taraqqiyotdan gapirishning ham ma'nosi bo'lmaydi.

4. **Xristian tafakkurida insoniyat tarixining umumiy bir taraqqiyot jarayonida ekanligi g'oyasi ustunlik qiladi.** Biroq bu — noaniq va cheksiz davom etuvchi bir taraqqiyot emas, balki **mukammal maqsadga qarab harakatlanuvchi**, tartibli hodisalardan iborat tarixdir.

Xristianlik, yuqorida aytib o'tilganidek, yahudiylik ta'siri ostida qabul qilgan tarixiy dunyoqarashi orqali qadimgi davr falsafasida mavjud bo'lmagan yangi bir **zamon tushunchasini**, undan ham muhimrog'i, **tarixiy ongni** joriy etdi. Aynan mana shu tarixiy ong xristianlikdan keyin kuchayib, Yevropa madaniyatida **insoniyat tarixiy bir haqiqat**, inson esa **tarixiy mavjudot** sifatida anglashilishini keng yoydi (Vartenburgdan iqtibos: Özlem, 2004, 29-bet).

O'rta asr Yevropa tafakkuri va madaniyatining asosiy xususiyatlarini, shu tafakkurga yo'nalish bergan asosiy omil — xristianlik qanday tarix va vaqt

tushunchasini olib kirganini ko'rib chiqdik. Endi esa diqqatimizni ushbu fikriy zaminni **Avgustinus** qanday ochib berganiga, undan ham muhimrog'i, **Avgustinus qanday qilib birinchi tarix falsafachisi yoki tarix ilohiyotchisi** bo'lgani masalasiga qaratamiz.

AUGUSTINUS: BIRINCHI TARIX FILOSOFI

Yuqoridagi bo'limda tafsilotlari bayon etilgan tarixiy tafakkur aslida, **Kilsaviy Otalar davridan Skolastik falsafaga o'tishning ramzi sifatida** ko'riladigan **Aurelius Augustinus** (milodiy 354–430) tomonidan asoslab berilgan desak, xato bo'lmaydi (Özlem, 2004, 29-bet).

Augustinus o'zining xristian ilohiyotidan ilhom olib va unga sodiq qolgan holda ishlab chiqqan tarixiy tafakkuri bilan, butun O'rta asr davomida **Kilsaning rasmiy tarix qarashlariga** asos bo'lgan (o'sha manba).

Augustinusga ko'ra, **Tangri vaqtning tashqarisida** mavjuddir, U yaratgan barcha narsalar esa **vaqtning ichida** bo'ladi. Vaqt — o'tmish (hozirda mavjud emas), hozirgi (bir o'lchamdan mahrum) va kelajak (hali mavjud bo'lmagan) orasidagi oraliqdir. Shu sababli vaqt, **faqatgina hozirda yashayotgan shaxsning xotirasi va kutishi orqali** ma'no kasb etadi (o'sha manba).

Inson Tangri tomonidan erkin yaratilgan bo'lsa-da, uning nafs va g'ururi — Odam Ato zamonidan beri — uni doimiy ravishda gunoh sari yetaklab kelgan. Ushbu **"ilk gunoh"** tufayli inson tabiatda yomonlikka moyil bo'lib qolgan. Uni bu gunohli botqoqlikdan **faqat Tangrining marhamati (Gratia)** qutqarishi mumkin. **Iustus Dei**, ya'ni **Tangrining adolati**, insonni qilgan amallariga ko'ra mukofotlaydi yoki jazolaydi. **Mukofot — bu gunohdan najotdir** va **Tangrining o'g'li Iso payg'ambar**, "tanlab olingan" insonlarga — ya'ni xristianlarga — bu najotni bashorat qilish va unga yetish yo'lini ko'rsatish uchun **tanasida yer yuzida namoyon bo'lgan** (bu tanadagi zohir bo'lish — **Inkarnatsiya** deb yuritiladi).

Bu zohir bo'lish, **oxiri Eskaton (Tangrining qiyomat hukmi)** bilan yakunlanadigan tarixiy jarayonning boshlanishidir.

Augustinus ilohiy omillar bilan boyitilgan ushbu qarashlari orqali tarixni "takroriy jarayonlar majmuasi" sifatida emas, **takrorlanmaydigan voqealardan**

tashkil topgan, yagona va betakror jarayon sifatida tushunishga zamin yaratgan (30-bet).

Augustinusning tarixiy falsafasi yoki tarixiy ilohiyotini tahlil qilish uchun uning eng muhim asari — **"De Civitate Dei"** (**Tangri Davlati to'g'risida**) nomli kitobi asosiy manbadir. Augustinus "Tangri Davlati"ni, **kelajakda najot topgan kishilar tomonidan barpo etiladigan davlat** deb ta'riflaydi (St. Augustine, 1960, I kitob).

Bunga qarama-qarshi holda **Yer Yuzi Davlati (Civitas Terrana)** yoki **Shayton Davlati (Civitas Diaboli)** esa, bu dunyoda nafs va g'ururga ergashgan, yomonlikka moyil kishilarning davlatidir (II-III kitoblar).

Demak, tarix, aynan mana shu **ikki xil davlat o'rtasidagi kurash**, ularning bir-biridan ajralish va qarama-qarshiliklari orqali mazmun kasb etadi (o'sha manba).

Tarix jarayoni ko'r-ko'rona taqdirning emas, balki tabiatni ham, odamni ham va u barpo etgan tuzumlarni ham belgilovchi **Tangrining abadiy ilmi va donishmand rejasi** hukmron bo'lgan bir jarayondir (III kitobdan boshlab).

Aslida, Augustinusning ushbu tasvirlaridan, oxiri va g'olibi oldindan belgilangan bir kurash natijasi sifatida tarixni tasavvur qilish mushkul emas. Unda, "biz tashlangan bu dunyoda kurashning mazmuni nima?" degan savol tabiiy tug'iladi.

Augustinusga ko'ra bu savolga quyidagicha javob beriladi: Inson bu dunyoda **Tangri Davlati kabi mukammal va mutlaq davlat** barpo eta olmasa-da, **shunday davlatni o'ziga namuna qilib, e'tiqod asosida kurash olib borish**, nafs va tanaga ergashuvchi yomonliklarni rad etish orqali, hayotini **najot bilan yakunlaydigan amallarni tanlashi** mumkin. Chunki Tangri insonni boshidan erkin qilib yaratgan.

Bu holatda, dunyoda sodir bo'ladigan voqealarni, **Tangrining adolati orqali mukofot yoki jazo bilan baholanmas ekan**, o'z-o'zicha ma'noli deb bo'lmaydi. Tarix deb ataladigan ushbu betakror jarayonni tashkil etuvchi barcha voqealar ****o'z-o'zicha qaralganda oddiy tarixiy xotira (historia)**dan iboratdir** (Özlem, 2004, 31-bet).

Aynan mana shu **ilahiy tarix falsafasi**, nafaqat Xristian O'rta asrida, balki **Uyg'onish davri, Islohot harakatlari, Ma'rifat asri** kabi bosqichlardan o'tib, **Yangi davr Yevropa madaniyatida** paydo bo'lgan tarixiy metafizikalarda ham o'z ta'sirini ko'rsatgan (32-bet).

Biroq bu ilohiy yondashuv, Doğan Özlem haqli ta'kidlaganidek, falsafa maydonida Aristotel tomonidan ishlab chiqilgan va keng tarqalgan *theoria-historia* qarama-qarshiligini bartaraf eta olmagan. Hatto Augustinusning o'zi ham bilim sohalarini tasniflar ekan, tarix yozuvini grammatika bilan bir qatorda joylashtirgan (36-bet). Ushbu yondashuv butun O'rta asr davomida davom etgan.

O'rta asr Yevropa madaniyatini umumiy chiziqlari bilan qisqacha bayon qilish va tahlil etish

O'rta asrning din asosiga qurilgan tafakkur tizimi ba'zi falsafa tarixchilari tomonidan o'tish davri faylasufi sifatida talqin etiladigan Plotin bilan boshlangan deb aytish mumkin. Plotin — har qanday moddiylikka qat'iy tarzda qarshi chiqqan faylasuflardan biridir. Unga ko'ra, haqiqat moddani o'zidan iborat emas, balki sof ma'naviy (ruhan) xususiyatga ega. Shu bilan birga, haqiqatga yanada yaqinroq bo'lgan ruh — Plotinda, tana vositasida harakat qiluvchi, bo'linmas bir birlikka ega, o'z xotiralari orqali o'ziga doimo mos bo'lib qoluvchi, tarkibiy jihatdan murakkab, ammo tanadan ilgari mavjud bo'lgan asosiy sabab yoki ibtidoiy tamoyil hisoblanadi.

Dinlar tomonidan insonlarga singdirilishga harakat qilingan borliq haqidagi tushuncha va ruh ta'limoti, Plotin (va o'zini har doim g'urur bilan uning shogirdi deb atagan Platon) haqida shu paytgacha aytib o'tilgan fikrlar bilan yuqori darajada mushtarakdirligini eslatish foydalidir.

Platon va Aristotel kabi yirik sistematik faylasuflarning asarlari bilan cho'qqiga yetgan Qadimgi Yunon tafakkuri va unga mos ravishda shakllangan Yunon madaniyati, milodiy V asrgacha o'z ta'sirini saqlab qolgan bo'lsa-da, bu davrga kelib o'zining sobiq kuchini yo'qota boshlagan edi. Milodiy 529-yilda Vizantiya (Sharqiy Rim) imperatori Yustinianus, Platondan qolgan va o'sha davrda yangi-plotinchilik (Plotincha) yo'nalishini qabul qilgan Akademiyani yopib, xristianlikka zid deb hisoblagan Yunon falsafasining o'qitilishini taqiqlashi, O'rta asr xristian dunyosida fikr erkinligi va qarama-qarshi nuqtalarga bo'lgan murosasizlikning noyob namunasi hisoblanadi.

Taxminan milodiy 375-yildagi Qabilalar ko'chishi va milodiy 476-yilda G'arbiy Rim imperiyasining qulashiga sabab bo'lgan ommaviy va keng ko'laml

tarixiy hodisalar, qadimgi yunon sivilizatsiyasi doirasida taraqqiy etgan va ilmiy-falsafiy ruh ustuvor bo'lgan madaniyatning mavjudligiga ham xavf solgan.

Kilsaning qadimgi yunon falsafasidan o'zlashtirgan ayrim jihatlarni "vahshiy" deb qaralgan Rim-German xalqlari orasida tarqatishi bilan qadimgi davr tafakkuri xristianlashtirilgan holda Yevropada yoyila boshladi.

O'rta asr xristian dunyosidagi tafakkur taraqqiyoti qadimgi yunon tafakkuriga teskari yo'lni bosib o'tdi: O'rta asr faylasuflari qadimgi yunon merosidan o'zlashtirilgan fikr va falsafani "topilgan haqiqat" sifatida qabul qilib, go'yoki "tayyor paket bilim dasturi" deb qarashgan va uning ayrim ichki nomuvofiqliklarini bartaraf etishga, ba'zi qismlarida esa tuzatishlar va yangilanishlar kiritishga urinishgan.

Xristianlikning asosiy da'volarining O'rta asr Yevropa madaniyatiga va falsafasiga ta'sirini sharhlash

Kilsaviy Otalar — O'rta asrga o'ziga xos xristian falsafiy xarakterini bergan va uning zaminini tayyorlagan faylasuflar uchun ishlatiladigan atamadir. Bu davrda Kilsaviy Otalar xristian aqidalarini qadimgi yunon falsafasi vositalari yordamida shakllantirgan va diniy e'tiqodni kategoriyalashgan ilmiy shaklga keltirishga harakat qilganlar. Shuning uchun ushbu davr Patristik falsafa deb ham ataladi.

O'rta asr falsafasining birinchi asosiy davrini tashkil etgan ushbu bosqichda (ikkinchi asosiy bosqich esa Skolastik falsafa davri bo'lib hisoblanadi), yozilgan asarlarning katta qismi xristianlikni boshqa dinlarga qarshi himoya qiluvchi, umumiy dinlar tarixi va xristian aqidalarining tarixini tahlil qiluvchi matnlardan iborat bo'lgan bo'lsa-da, Kilsaviy Otalar davrini falsafiy jihatdan muhim yo'nalish deb atash ham mumkin.

Ushbu falsafiy yo'nalishning eng e'tiborga molik vakillaridan biri, shubhasiz, Avrelius Augustinus bo'lsa, boshqa muhim bir siymo esa Iskandariyalik Klement hisoblanadi.

Klementga ko'ra, ishonch bilishdan oldin keladi va bilishga asos bo'ladi. Ammo insonning yakuniy maqsadi Tangri haqiqati va mohiyatini anglashdir. Falsafa bilan din, yoki aql bilan vahiy (ilohiy ochiqlik) o'rtasida kelishuv izlash tarixiy jarayoni sifatida qaralishi mumkin bo'lgan O'rta asr Yevropa falsafasining deyarli butun tarkibiga singib ketgan bu anglashga yo'naltirilgan yondashuvni eng yaxshi

ifoda etgan ibora Klementning mashhur soʻzidir: “Credo ut intelligam”, yaʼni “Tushunay deb ishonaman”.

Xristian tarix tushunchasini manbalari va taʼsirlari bilan birga baholash
Xristianlikning tarixiy qarashlariga asos boʻlgan asosiy ilhom manbasi – Yahudiylikning tarixga boʻlgan qarashidir. Tarixning boshlanishi, insonning tarixdagi vazifasi, vaqt va tarixning oxiri kabi gʻoyaviy elementlar **Yahudiylik** bilan bir qatorda **Xristianlik tarix falsafasining ajralib turuvchi (xarakteristik) jihatlarini** tashkil etadi.

19-asrning taniqli faylasufi **Wartenburgga** koʻra, qadimgi yunon tafakkuri uncha muhim deb hisoblamagan yoki umuman muammo sifatida koʻrmagan “vaqt” tushunchasi, **Yahudiylik va Xristianlik** doirasida **asosiy masalalardan biri** sifatida qaralgan va hatto Gʻarbda shakllangan tarix falsafalarining deyarli markaziga joylashtirilgan.

“**Chiziqli vaqt**” – aynan Yahudiy-xristian tarix tushunchasi bilan shakllangan yangi zamonaviy vaqt konsepsiyasi uchun keng qoʻllaniladigan atamadir. Bu qarashga koʻra, tarixiy hodisalar **takrorlanmaydigan, bir yoʻnalishda va maʼlum bir yakun yoki maqsad sari uzluksiz harakatlanuvchi** dinamikaga ega deb tushuniladi.

Faylasuf **Mircea Eliade** fikricha, agar “najot” tushunchasi inson ilk bor yashagan jannat bilan aynan bir narsa sifatida talqin qilinsa, “tarixning oxiri” endilikda tarix falsafasining emas, balki ilohiyotning mavzusi boʻlib qoladi.

Étienne Gilsonga koʻra, Xristian tarix tushunchasining chiziqli vaqt haqidagi qarashi **maqsadlilik (teleologiklik)** gʻoyasiga asoslanadi. Faylasuf **Robin / George Collingwood** esa, zamonaviy davrda ham vaqtni oʻlchashda foydalaniladigan **Milodiy taqvimdagi “Iso Masihdan Avvalgi”** va “Iso Masihdan Keyingi” ajratmalarini, aynan **xristian tarix qarashining bevosita taʼsiri** sifatida izohlaydi.

Yana **Wartenburgga** koʻra, Xristianlik tomonidan olib kelingan tarix va vaqt haqidagi tushuncha qadimgi dunyo madaniyatiga yot boʻlib, aynan shu tarix qarashi tufayli inson va jamiyatning tarixiy asosga ega boʻlishi haqidagi **oldindan qabul qilingan tasavvur** Yangi davr Yevropasida keng yoyilishiga sabab boʻlgan.

Avrelius Augustin (Augustinus)ning birinchi tarix faylasufi va ilohiyotshunos sifatida baholanishi

Xristian tarix tushunchasini **ilohiyotga asoslangan holda eng mukammal tarzda izohlagan faylasuf** — bu Avrelius Augustin (Mil. 354–430) boʻlib, unga “birinchi tarix faylasufi” degan taʼrif berilishining sababi, aynan Xristianlikning asosiy tamoyillaridan foydalangan holda tarix gʻoyasini **oʻziga xos falsafiy-uslubiy yondashuv bilan asoslashdagi muvaffaqiyatidir**.

Augustinga koʻra, **vaqt — Tangri uchun emas, balki inson uchun mavjud boʻlgan bir tuzilmadir**. Tangri, Oʻzi yaratgan mavjudotlar singari, vaqtga boʻysunmaydi. Augustin fikricha, **Iso Masihning Hristianlarga najotni bashorat qilish va bu najot yoʻlini koʻrsatish uchun jismoniy shaklda yer yuzida paydo boʻlishi — tarixiy jarayonning boshlanish nuqtasidir**. Bu jarayonning oxiri esa **Eskaton**, yaʼni Tangri hukmi (Qiyomat) boʻlib, barcha insonlar mukofot yoki jazo bilan yakun topadi.

Augustin oʻzining tarix va vaqt haqidagi taʼlimoti orqali tarixni “takroriylikdan” iborat deb koʻruvchi qadimgi qarashlarga barham berib, tarixni **takrorlanmaydigan hodisalardan iborat boʻlgan noyob jarayon** sifatida tushunish poydevorini Yevropa madaniyatiga singirdi.

Augustin Xristianlik aqidalariga amal qilgan pok axloqli insonlar kelajakda **Tangri Davlati** fuqarolari boʻlishlariga ishonadi. Unga koʻra, tarixiy hodisalar oʻz-oʻzidan hech qanday mazmunga ega emas; ular **faqat Eskaton (Qiyomatda) beriladigan mukofot yoki jazoga asos yaratgani** uchungina ahamiyatlidir. Shu sababli, Augustinning tarix qarashi falsafa emas, **ilohiyot (teologiya)** tusini oladi.

Antik davrda vujudga kelgan theoria-historia qarama-qarshiligi nuqtai nazaridan Augustin tarix falsafasining baholanishi

Augustinning ishlab chiqqan **ilohiy (teologik) yondashuvi**, Doʻst Doʻgan Özlemning taʼkidlashicha, **Aristotel tomonidan ishlab chiqilgan va falsafiy tafakkurga singdirilgan theoria-historia** (nazariy bilim va tarixiy bilim) oʻrtasidagi qarama-qarshilikni yengib oʻtolmagan.

Hatto, **Augustinning o'zi ham** bilim sohalari tasniflar ekan, tarix yozuvchiligiga (historiografiyaga) **grammatika** (tilshunoslik) bilan bir qatorda joy ajratgan. Bu holat O'rta asrning deyarli butun davrida ham ko'zga tashlanadi.

Darvoqe, **Augustin asosiy e'tiborini tarix falsafasini yaratishga emas, balki hayotning barcha jabhalarida xristian ilohiyotining asosiy tamoyillarini asoslash va o'rgatishga** qaratganligi sababli, uning theoria-historia tafovutini saqlagan holatda davom ettirganini ajablanarli deb hisoblash kerak emas.

O'zimizni sinab ko'raylik

1. **Quyidagi faylasuflardan qaysi biri haqiqiy iymon kishining Tangri oldida kibrini sindirishi va nafsini past tutishini talab qiluvchi g'oyani ilgari surgan?**

- Avrelius Augustin (Augustinus)
- Kartagenalik Tertullianus
- Origen
- Plotin
- Iskandariyalik Klemens

2. **"Tushunishim uchun ishonaman" (Credo ut intelligam) yondashuvini ilgari surgan faylasuf kim?**

- Iskandariyalik Klemens
- Étienne Gilson
- Avrelius Augustin
- Kartagenalik Tertullianus
- Mircea Eliade

3. **Quyidagilardan qaysi biri Wartenburgga oid noto'g'ri bayonotdir?**

- Yahudiylilik va Xristianlik chiziqi-ilohiy (teleologik) vaqt tushunchasini ishlab chiqqan.
- Xristianlik vaqt tushunchasi jihatidan qadimgi davrning davomchisidir.
- Qadimgi yunon tafakkuri chiziqi vaqt konsepsiyasi bilan tanish emas edi.
- Chiziqi-ilohiy vaqt tushunchasi Yangi davr Yevropasida dunyoviylashgan.
- Chiziqi vaqt tushunchasi deyarli barcha G'arb tarix falsafachilarida uchraydi.

4. **Mircea Eliade fikricha, quyidagilardan qaysi biri bilan bog'liq holda "tarixning oxiri" masalasi tarix falsafasidan ko'ra ko'proq ilohiyot (tanribilim)ning muammosiga aylanishi mumkin?**

- Isoga Tangrining jismoniy shakldagi zohiri sifatida qaralishi bilan
- Tarixning Tangrining mavjudligining boshqa bir shakli sifatida talqin qilinishi bilan
- Muqaddas tarixning ilohiyot bilan yakun topganligi bilan
- Tarixning dindan ajratib ko'rilishi bilan
- "Najot" bilan insonning dastlabki jannat holatining sinonim sifatida ko'rilishi bilan

5. **Quyidagilardan qaysi biri Étienne Gilson ta'riflagan Xristian tarix tushunchasining asosiy xususiyatlaridan biri emas?**

- Aylanish va abadiy aylanish (tsikliklik) o'rni uzluksizlik tushunchasining egallashi
- Insoniyat tarixining mukammal bir maqsad sari intilishi
- Insonlarga hech qachon abadiylikka yetisha olmasligi g'oyasini majburlash
- Insoniyat tarixining umumiy rivojlanish jarayoni sifatida qaralishi
- Insoniyat tarixining tartibli hodisalardan iborat bo'lishi

6. **Milodiy taqvimdagi "Isodan oldin" va "Isodan keyin" farqlanishini Xristian tarixiy tafakkurining ta'siri sifatida izohlagan faylasuf kim?**

- R. G. Collingwood
- Étienne Gilson
- Mircea Eliade
- Wartenburg
- Dinkler

7. **Augustinga ko'ra, quyidagi vaqtga oid fikrlardan qaysi biri noto'g'ri?**

- Tangri vaqtning tashqarisidadir.
- Tangri tomonidan yaratilgan barcha narsalar vaqt ichidadir.
- Vaqt – o'tgan, hozirgi va kelajak oralig'idagi tuzilma.
- Vaqt faqat hozir yashayotgan kishining xotirasi va kutilishlari orqali ma'no kasb etadi.
- Vaqtning mavjudligi insonning eslash va kutishlariga bog'liq emas.

8. **Augustinga ko'ra, insonni qilgan amallari sababli mukofotlaydigan yoki jazolaydigan eng oliy me'yor (o'lhov) nima?**

- Gratia (Tangri marhamati)
- Iustus Dei (Tangrining adolati)
- Eskaton (Qiyomat)
- Civitas Diaboli (Shayton davlati)
- Civitas Dei (Tangri davlati)

9. **Augustinusga ko'ra tarix jarayonining yakunida quyidagilardan qaysi biri yuz beradi?**

- Iymon
- Cherkov
- Eskaton (Qiyomat, Tangri hukmi)
- Do'zax
- Najot

10. **Quyidagilardan qaysi birining Augustinusning tarix haqidagi qarashlari sababli bekor bo'lganligini aytish mumkin?**

- Tarixning maqsadi (eregi) mavjud.
- Tarixdagi voqealar bir martalikdir.
- Tarixda taraqqiyot mavjud.
- Tarix takrorlanishdan iboratdir.
- Tarix ham, vaqt ham yakunlanuvchi jarayonlardir.

O'qish matni

XXV. **Haqiqiy din yo'q joyda haqiqiy fazilatlar ham bo'lmaydi.**

Har qancha ruhning tanaga va aqlning nafslarga ustunligi maqtovg'a sazovor deb ko'rilsa-da, agar ruh va aql Tangriga U O'z xizmatini qanday ado etishni buyurgan shaklda xizmat qilmayotgan bo'lsa, bunday hollarda ularning tanani va nafslik ehtirolarni to'g'ri boshqarganliklari haqida so'z yuritish mutlaqo' imkonsizdir. Chunki Tangrini haqiqiy ma'noda tanimagan, Uning amrlariga emas, balki eng yomon jinlarning Chunksi Tangrini haqiqiy ma'noda tanimagan, Uning amrlariga emas, balki eng yomon jinlarning vasvasalariga o'zini topshirgan ongning tanaga yoki ehtirolarga qanday hukmronligi yoki egalik huquqi bo'lishi mumkinligi haqidagi savolni o'zi mantiqsiz bo'lib qoladi.

Shunday ong, agar Tangrining amriga bo'ysunmagan bo'lsa, o'zida mavjud deb hisoblagan va ular orqali tanaga va ehtirolarga so'zsiz hukmronlik qilayotgan deb o'ylagan "fazilatlar" aslida fazilat emas, balki zaiflik (nuqson)dir.

Ba'zilar, fazilatlar faqat o'zlariga xos bo'lgan holatda — boshqa bir maqsad uchun vositaga aylantirilmaganida haqiqiy va sharafli bo'ladi deb hisoblashadi. Ammo hatto bunday holatda ham, bunday fazilatlar ko'pincha o'zini yuksak ko'rsatishga va g'ururga xizmat qiladi; bunday holda esa ularni "fazilat"dan ko'ra ko'proq "nuqson" deb atash o'rinlidir.

Negaki, go'sht (jism)ni hayotda tutib turadigan narsa — u o'zidan emas, undan yuqoriroq bir manbadan kelib chiqadi. Shu sababli insonni muqaddas (kutsal) hayot kechirishga yetaklaydigan narsa ham insonga emas, undan yuksak bo'lgan narsa — Tangridan kelib chiqadi. Bu holat nafaqat inson, balki osmondagi kuch va hukmronliklar uchun ham shundaydir.

XXVII. Tangriga xizmat qiluvchilarning bu foni hayotda mukammal xotirjamlikka (sükân) erisha olmasliklari haqida

Ammo hozir qo'lga kiritgan osoyishtalik ham biz uchun faqat iymon va Tangri marhamati sababli berilgan bo'lsa, unda bu osoyishtalikni abadiy ravishda his qilishimiz ham faqat Uning marhamati bilan mumkin bo'ladi.

Lekin, bu osoyishtalik bizga butun insoniyatga umumiy tarzda berilganmi yoki faqat bizga xosmi — baribir, bu hayotdagi osoyishtalikni xuddi bir najotdan emas, balki o'z azob-uqubatlarimiz orasidagi bir yupanch sifatida baholash mantiqlidir.

Bu dunyodagi adolat ham — haqiqiy yakuniy maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa ham — bu hayotda erishilgan mukammal fazilatlar emas, balki gunohlarimizning yengillashuvi va kamayishidan iboratdir.

Bu dunyoda surgunda (g'ariblikda) yashayotgan Tangri davlati fuqarolari ibodatlarida shunday duo qiladilar: "Bizga qarshi qilganlarni kechirganimiz kabi, sen ham bizning gunohlarimizni kechir."

Bu duo — o'liklar yoki ko'r-ko'rona ishonuvchilar uchun emas, balki iymon asosida muhabbat bilan amal qilayotganlar uchun samaralidir. Bunday bo'lishining sababi shuki, hatto eng adolatli insonlar ham, bu foni sharoitlar va ruhga eg'irlik qiluvchi, buziluvchan tana doirasida Tangriga bo'ysunib yashasalar ham, yomon mayllarga to'liq va mutlaq hukmronlik qila olmaydilar. **Manba:** *St. Augustine, The City of God*, 3 jildlik, inglizchaga tarjima qilgan G. MacCracken-W. Grene, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1960, Kitob XIX, bob 25 va 27.

Nazorat uchun savollar:

1. "Anlayayim diye inanıyorum" tamoyilini ilgari surgan faylasuf kim?
2. Augustinusga ko'ra tarixdagi voqealar qanday ahamiyatga ega?
3. Augustinus tarix nazariyasida "Eskaton" nimani anglatadi?
4. Xristian tarix falsafasining asosiy ilhom manbai nima bo'lgan?
5. Wartenburgga ko'ra G'arbda tarixiy tafakkurning kuchayishi nimaga asoslangan?
6. "De Civitate Dei" asarida qanday ikki davlat qarama-qarshi qo'yiladi?
7. Augustinusga ko'ra vaqt qanday tuzilishga ega?
8. Theoria va Historia qarama-qarshiligi g'oyasini kim ilgari surgan?
9. Gilson fikriga ko'ra xristian tarix qarashining markaziy g'oyasi nima?
10. Augustinusning tarix falsafasi qaysi g'oyani rad etadi?
11. Augustinusga ko'ra insonni mukofotlash yoki jazolash mezoni nima?
12. Clemensga ko'ra bilishning asosi nima?
13. Hristian tarix tafakkuri tarixi qanday vaqt tushunchasiga asoslanadi?
14. Plotinosga ko'ra haqiqat qanday tabiatga ega?
15. Augustinusga ko'ra Tangri qanday mavjudlikda bo'ladi?

16. Hristian tarix tafakkurida Iso payg'ambarning yerdagi vujudga kelishi qanday tarixiy davrni boshlab beradi?
17. "Eskaton" nimaning tugashi hisoblanadi?
18. Augustinusga ko'ra bu dunyodagi adolat nimaga bog'liq?
19. O'rta asr Yevropa falsafasi qaysi ikki asosiy davrga bo'linadi?
20. "Civitas Dei" va "Civitas Diaboli" o'rtasidagi ziddiyat nimalarni anglatadi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Augustinus (1997). *Itiraflar*, çev. Dominik Pamir, İstanbul: Temuçin Yayınları.
2. Bıçak, A. (2004). *Tarih Düşüncesi III: Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
3. Collingwood, R. G. (2010). *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: DoğuBatı Yayınları.
4. Çotuksöken, B. ve Babür, S. (2000). *Metinlerle Ortaçağda Felsefe*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi (3. Baskı).
5. Dinkler, E. (1966). "Earliest Christianity", *The Idea of History In The Ancient Near-East*, ed. Robert Dentan, London: Yale University Press.
6. Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları.
7. Gilson, E. (2003). *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu*, çev. Şamil Öçal, İstanbul: Açılım Kitap.
8. Gökberk, M. (2005). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi (16. Baskı).
9. Özlem, D. (2004). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: İnkılâp Yayınları (8. Baskı).
10. St. Augustine (1960). *The City Of God* (3 cilt), İng. çev. G. MacCracken-W. Grene, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

4-mavzu. O'rta asrlar tarix falsafasi

Reja:

1. Sharqda tarixga yondashuvning umumiy tamoyillari
2. Abu Ja'far Tabariy va ilk tarixiy-falsafiy asarlar
3. Abu Bakr Narshaxiy, Miskavayh va Al-Jazoiriy tarixiy tafakkurida jamiyat talqini
4. Rashiddin Hamadoniy: tarixiy qomus va sivilizatsion qarashlar
5. Forobiy falsafasi: inson, jamiyat va davlatni anglashdagi yangi paradigma
6. Abu Rayhon Beruniy: tarix falsafasida komparativ yondashuv va ilmiy metod
7. Sharq tarixshunosligi va falsafasining G'arbiga ta'siri

Maqsad: Ushbu ma'ruzada o'rta asr Sharq mutafakkirlarining tarixiy jarayonlarga bo'lgan yondashuvini, tarixni falsafiy va ilmiy asosda talqin etishdagi o'rni va hissasini tahlil qilish maqsad qilingan. Jumladan, Forobiy va Beruniy misolida tarix falsafasining shakllanishi, Sharq tafakkurining o'ziga xos xususiyatlari, G'arbdan farqli jihatlari hamda uni jahon ilm-faniga qo'shgan hissasi ochib beriladi.

Tayanch so'zlar:

- Tarix falsafasi
- Sharq tafakkuri
- Forobiy
- Beruniy
- Jamiyat
- Inson tabiati
- Sivilizatsiya
- Tafakkur paradigmasi
- Komparativ tahlil
- G'arb va Sharq farqi
- Ilmiy dunyoqarash
- Ilohiy va dunyoviy tafsir
- Ratsional tafakkur
- Abu Ja'far Tabariy
- Rashiddin Hamadoniy

Olamning yaratilishi, insonning vujudga kelishi va kishilik jamiyatining taraqqiyot bosqichlari Sharqda o'ziga xos tarzda talqin etiladi. Bu bevosita milliy tafakkur tarzi, Sharq va G'arb o'rtasidagi tafovutga, munosabatlar va qarashlarning turlicha ekanligiga olib kelgan ruhiyat, fe'l-atvor, ma'naviy-axloqiy mezonlar natijasi sifatida yuzaga keldi. Sharqda azaldan tarixga qiziqish, insoniyat tarixiy taraqqiyoti bosqichlarini o'rganish keng taraqqiy topgan. Bu qadimiy makonda inson va kishilik jamiyati, uning dunyoga kelishiga doir tarixiy-falsafiy, tarixiybadiiy asarlar ko'plab yaratilgan. Jumladan, Abu Ja'far Tabariy (839-923) o'zining «Tarixi Tabariy», «Ta'rix ar-rasul val-muluk» («Payg'ambarlar va shohlar tarixi»)

nomli asarlarida eng qadimgi davrdan 915 yilgacha bo'lgan voqealar ancha keng va batafsil bayon etiladi. Abu Bakr Narshaxiyning (899-959) «Tahqiq al-viloyat» («Mamlakat haqida aniq tadqiqotlar»), «Ta'rix Buxoro», «Axbor al-Buxoro» singari asarlari tarixiy tahlil, voqealar va hodisalarning falsafiy-mantiqiy ifodasi bilan alohida ajralib turadi. Al-Kufiy-Abu Muhammad (vafoti 926 yil) «A'sam ibn Futuhi», Abu Ali Miskovayx-arab tarixchisi va faylasufi hisoblangan. «Arab va forslarning axloq qoidalari» hamda olti jilddan iborat «Axloqiy tarbiya» nomli kitoblari butun dunyo tarixi, insoniyat yaxlit o'tmishining rivojlanishi, uning xususiyatlari, millatlar va xalqlarning an'analari, turmush tarzi, qadriyatlari, hayot tajribalari va tafakkur qirralari bayon etilgan.

Abul-Hasan al-Jazoiriyning (1160-1233) 12 jilddan iborat umumiy tarix haqida yozgan asari kelajak avlodga tarix haqidagi yangicha dunyoqarashni yuksaltirishda katta amaliy ko'mak bo'ldi. U tarixchi olimlar Tabariy va Bayhaqiylarning ilmiy tajribalariga tayanib, ularni rivojlantirdi. «Olamning yaralishi» dan o'z davrigacha bo'lgan tarixni falsafiy tahlil etdi va tarixiy tafakkurning falsafiy tahliliga doir jiddiy tadqiqotni amalga oshirdi. «Kamil fi tavorix» (Mukammal tarix) nomli asari Jazoiriyning tarix falsafasi sohasidagi juda katta ilmiy jasoratidan dalolat beradi. Rashiddin Hamadoniy (1248-1318) o'zining betakror tarixiy-falsafiy qarashlari, noyob ilmiy-nazariy kashfiyotlari bilan mashhur bo'lgan allomadir. U muarrix, geograf, tabiatshunos, faylasuf, etnograf va antropolog sifatida o'z davrida nom chiqargan edi. Uning «Ta'rix g'azaniy», «Ta'rix muboraki g'azaniy» nomli asarlarida insonning yaralishi, olamning paydo bo'lishi va qadimgi dunyodan 1300 yillargacha bo'lgan mo'g'ullar tarixi bayon etilgan. V.V. Bartold xulosalariga ko'ra, Rashiddin Hamadoniyning asarlari — tarixiy qomus, qaysiki bunday mukammal asar Osiyoda ham, Yevropada ham biror-bir xalqda yo'q. Uning mukammalligi, boshqa manbalarda uchramaydigan tahliliy-mushohadaliligi, tarixni talqin etishda mutlaqo o'ziga xosligi shundaki, Yevropa, Hindiston, Xitoy, Eron, mo'g'ullar istilo etgan turk mamlakatlari va xalqlari tarixi juda keng miqyosda tadqiq etiladi. Tarixiy jarayon oqimida tahlil orqali falsafiy tafakkur yorqin namoyon bo'ladi. Tarixiy

jarayonlar, voqealar, hodisalar tarixiy-falsafiy, ijtimoiy-mantiqiy uslubda o'rganiladi. Xullas, jahon tarixi va umumiy tarixiy taraqqiyot qoidalari, asoslari, omillari va yo'nalishlari ancha chuqur tadqiq etiladi. Aslini olganda, olamni tadqiq etish, insonni tushunish, uning rang-barang va xilma-xil olamiga qiziqish Sharqda G'arbga nisbatan ancha ilgariroq yuzaga kelgan va bu o'z-o'zidan ilmiy qarashlar orqali fanning dunyoga kelishi, shakllanishi va taraqqiyotiga o'ziga xos zamin yaratdi.

Forobiy falsafasi: inson - jamiyat - jarayon. To'liq nomi Abu Nasr Muhammad bin Tarxon bin O'zlug' bo'lgan Forobiy jahon falsafiy tafakkuri taraqqiyotida burilish yasagan buyuk faylasuflardandir. U Uyg'onish davri mutafakkirlarining yirik namoyandasi sifatida tafakkur olamida o'ziga xos yo'l ochdi. Jumladan, inson, jamiyat, tarixiy jarayon, davlat va boshqaruv borasidagi falsafiy qarashlarga asos soldi. Albatta, Abu Nasr Forobiy yunon allomalari Aflotun va Arastu falsafasi bilan o'z zamondoshlaridan ko'ra ko'proq shug'ullangan, uning mohiyatini boshqalardan ko'ra chuqurroq o'rgangan va o'zlashtirgan edi. Natijada shunday novatorlik yo'lini topdiki, ayni ana shu qadimgi yunon falsafasining o'z davri qarashlari va ehtiyojlari nuqtai nazaridan kutilmagan holatda yangi qirralarini ochib, uni boyitdi, rivojlantirdi. Yana shunga alohida e'tibor berish kerakki, Abu Nasr Forobiy falsafiy qarashlariga munosabatda, uni tushunish va anglashda chorizm imperiyasi siyosati va kommunistik mafkurasining nafasini kuzatish mumkin. Mutafakkirning ulkan ilmiy tadqiqoti umumiy va yuzaki, zamonasoz ma'lumotlar shaklida bayon qilinmoqda. Forobiy falsafasining barcha qirralari, ko'lami va ilmiy-nazariy jamiyati bir yoqlama, ya'ni dunyoviy tafakkur tarzi me'yorlariga mos jihatlari yoritiladi. Ta'kidlash kerakki, olimning ilmiy-falsafiy fenomeni dunyoviy va diniy qarashlar o'zaro kesishgan joyda yaqqol namoyon bo'ladi. Ensiklopedik ilmlarning majmui bo'lgan ushbu holatni akademik M.Xayrullaev to'g'ri talqin etadi va uning qator sohalar bo'yicha ilmiy qarashlari yaxlit tizimi haqida fikr yuritadi hamda ularni sanab o'tadi: lingvistika, logika, matematika, optika, sayyoralar, musiqa, og'irlik, mexanika, tabiiy va ilohiy ilmlar (metafizika), siyosat, yurisprudensiya

(fiqh), musulmon teologiyasi (kalom) va boshqalar shular jumlasidandir. Shunga ko'ra Vatandoshimizning barcha ta'limotlaridan qat'i nazar hayot va inson falsafasini tadqiq etish ko'zga tashlanadi. U fan va mifologiya, ilmiy-nazariy tahlil va ilohiylikni o'zaro bog'lash masalasini yo'lini topa bildi. Xuddi ana shu jihati bilan dunyoviy taraqqiyotga, ilk uyg'onish davri sivilizatsiyasiga juda katta hissa qo'shdi. Uning maktabi yunon faylasuflari qarashlari bilan jamiki o'xshash jihatlariga qaramay, umuman olganda ham, alohida tomonlarini olganda ham, nodir hodisadir». Inson va jamiyat, inson va tabiat, olam va odam o'rtasidagi munosabatlar dunyoviy tafakkur asosida Abu Nasr Forobiy ilm zakovati bilan butunlay yangicha talqin etildi. Bu davrda mavjud bo'lgan ilohiy qarashlar, islom tafakkur tarzi ilk bor dunyoviy fanlar bilan uyg'un holda tahlil qilindi. Ana shu tarzda jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlari, insoniyat tadrijiy rivojining asoslari va kishilik jamiyati shakllanishi, rivojlanishi va taraqqiy topishining o'ziga xos talqini Abu Nasr Forobiy maktabida vujudga keldi. Bu maktabda falsafiy va tabiiy fanlar bir-birini to'ldiradigan, shaklan turlicha, mohiyatan mushtarak holda o'ziga xos maqomga ega bo'ldi.

Darhaqiqat, Abu Nasr Forobiyning buyukligi va falsafada benazirligi, falsafiy dunyoqarashning odam taqdiri va kelajagini ongli ravishda tahlil etishdagi o'ziga xos tarzda yaratgan olimdir deyish mumkin. Masalaning ikkinchi tomoni ham borki, shubhasiz Abu Nasr Forobiy yaratgan buyuk maktab tufayli dunyo falsafiy taraqqiyoti, uning barcha yutuqlari bevosita Forobiy qarashlari asosida qurilgan. Buni Sayyid Muhammad Xotamiy quyidagicha izohlaydi: «Shariat, tariqat va ratsionalizmning hamda nimaiki Islom sivilizatsiyasi o'z cho'qqisida borliqni sharhlab tushuntirish, kelajakni bunyod etishni o'rgatish, to'plangan «Sadrol Mutolihin» nomli manbadan juda muhim g'oyalar olingan. Ushbu manba shu sohada yakuniy to'plamday bir asardir». Abu Nasr Forobiyning jamiyat va inson to'g'risidagi ratsional falsafasi bevosita tarixiy taraqqiyot, sivilizatsiya, uning o'ziga xos xususiyatlari, dunyoviy va diniy qarashlarning sintezi sifatida yaratildiki, bu tarixiy-falsafiy dunyoqarashni yuzaga kelishi uchun asosiy turtkidir. Abu Nasr Forobiy kishilik jamiyati, uning rivojlanish qonuniyatlari, shahar (mamlakat) aholisi va hokim muammolari, davlat va boshqaruv masalalari

xususida gapirar ekan, real voqelik va uning istiqboli hamda tanazzuli sabablarini qidiradi. Ta'kidlash kerakki, tarixiy tajriba, tarixiy jarayonlarning shakllanishi sharoitida tarixni anglash, idrok etish va baholash tamoyillari haqida aniq mulohazalar kuzatilmagan. Shunday bo'lsa-da, Forobiy ilmiy-falsafiy merosining beqiyos qadriyati shundaki, u bevosita inson va uning mohiyati, kishilik jamiyati va uning qonuniyatlari, rivojlanish omillari, boshqaruv usullari, erkin fuqarolik jamiyati haqvdagi favqulodda xulosalari bilan istiqbolni belgilashda, ijtimoiy-tarixiy jarayonni ezgulik sari burishda katta ahamiyat kasb etdi, o'zidan keyingi tarixiy taraqqiyotda muhim dastur vazifasini o'tadi. Abu Nasr Forobiy mutaassiblikka qarshi ravishda ma'rifatlilik xislatlarini o'rta tashladi. Shaxs ongi jamiyat bilan birgalikda rivojlanishini eng to'g'ri yo'l ekanligini aytadi. Shu bilan birga, jamiyat hayotiga zarar keltiruvchi, tahdid soluvchi ishlar haqida gapirar ekan, adolat va qonun ustuvorligini ta'minlash maqsadida «sa'y-harakati, huquqlari va maqsadlari (adolatli) hokimlarga qarshi bo'lgan yovuz niyatli odamlardan shaharni tozalashdir» degan g'oyani ilgari suradiki, bu davlat, boshqaruv, hokimiyat va uning adolatli faoliyati masalalarida o'rta asrlarda shakllanayotgan falsafiy, siyosiy, tarixiy, ijtimoiy tafakkurning naqadar yuksakligidan dalolatdir.

Ulug' Sharq mutafakkiri Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy Sharq tafakkur olamining o'ziga xos yo'nalishini ochib berdi va insoniyat tarixi, uning vujudga kelishi, taraqqiyoti hamda tanazzullari atrofidagi mavjud fikrlarga aniqlik kiritdi. Turli ziddiyatli qarashlarni butun mohiyati bilan o'rganib, unga o'ziga xos yondashib, mavjud qarashlarni keskin tarzda boyitib, uning o'zanini o'zgartirib yubordi. Aniqroq qilib aytganda, Beruniy olamning yaralishi, insonning vujudga kelishi, xalqlarning taraqqiyot bosqichlari, tarixiy voqealar, tabiiy hodisalar, ularning mohiyatini ilmiy asosda o'rganish maktabini yaratdi. Ushbu maktab bugun mohiyat-e'tibori bilan dastlab Sharq, keyinchalik G'arb falsafiy tafakkurining tamal toshini qo'ydi. Abu Rayhon Beruniyning 1030 yilda yozgan va «Hindiston» nomi bilan mashhur bo'lgan «Tahqiq mo lil-hind min ma'qula maqbula fil-aql av marzula», ya'ni «Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan

ta'limotlarini aniqlash» deb nomlangan asarida bayon etilgan betakror ilmiy g'oyalar odam va olam haqidagi tasavvurlarni keskin o'zgartirib yubordi. Manba o'zining betakrorligi bilan tarix falsafasining o'ta noyob jihatlarini ochib bergan. Unda odamzotning butun hayot yo'li, uning omillari va mohiyati dunyoviy tafakkur orqali tadqiq etilib, hech kim xayoliga keltirmagan yangi ilmiy hoyalar orqali isbotlandi. Asarning aksiologik jihati shundaki, u hamon jahon xalqlari tarixi, tili, dini, an'analari va qadriyatlarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda va tarix falsafasi taraqqiyotida, tarixni falsafiy anglash jarayonida zabt etib bo'lmas cho'qqi darajasiga chiqdi. Darhaqiqat, bu asarga Mag'ribu Mashriq olimlari, yirik mutaxassislar doimo qiziqish bilan qaraydilar. Uni juda katta ehtiros bilan o'qiydilar. Taniqli olim V.R.Roze «Sharq va G'arbning qadimgi va o'rta asrdagi butun ilmiy adabiyotida bunga teng keladigan asar yo'q» ligini ta'kidlab o'tgan edi. Asar garchi «Hindiston» deb nomlanib, «hindlarning aqliga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarni aniqlash» ga bag'ishlangan bo'lsa-da, uning xususiyati va ahamiyati kishilar tarixining tarixiy-falsafiy talqinini, ilmiynazariy yechimlari va asoslangan xulosalarini nazarda tutib, ushbu yo'nalishda G'arbu Sharqning butun dunyo dinlari, qarashlari va dunyoviy tafakkur o'lchovlarining sintezi sifatida yuzaga kelgan nodir asar deyish mumkin. Zotan, unda inson kelib chiqishining diniy va dunyoviy qarashlari, insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlari, davrlari, podsholiklar va payg'ambarlarning dunyoga kelishi, ularning jamiyat taraqqiyotidagi ijtimoiy, ma'naviy, madaniy va axloqiy ta'sirlari, qarashlari va munosabatlari qiyosiy tarzda o'rganiladi. Abu Rayhon Beruniyning ushbu asari o'z davrining mutlaq yagona voqeligi emas edi. Chunki bu paytda podsholiklar va Ollohning elchilariga bag'ishlangan turli-tuman fikr-mulohazalar, nazariyalar, ta'limotlar, ma'naviy-ma'rifiy asarlar, sayohatnomalar, badialar juda ko'p yozilgan edi. Beruniyning daholik qudrati shundaki, u o'zigacha yaratilgan va mavjud bo'lgan manba hamda adabiyotlarning eng asosiylarini mumkin qadar chuqur o'rganib, ularning har biriga munosib baho berib, eng asosli xulosalarni ilgari surdi. Bu xulosalardan hozirda ham tadqiqotchilimlar tomonidan keng foydalanish mumkin. Tarixni o'rganib, insoniyat

kelibchiqishi va uning rivojlanish dinamikasini tahlil qilar ekan, Beruniy haqiqatga ishonmaydigan kishilar bilan munozara qilib, ularni skeptitsizmda ayblaydi va bular «qat'iy hujjatlarni qabul etishda xuddi sherdan qo'rqib qochgan eshaklardek qochadilar» deydi.

Buyuk manbashunos Ismatulla Abdullaev «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarini o'rganib turib, alloma o'z davrining ijtimoiy muhiti, kishilik tarixiy taraqqiyoti, millatlarning madaniyatlari, an'ana va qadriyatlarini yaxshi o'rganganligini aytib o'tadi. Jumladan, Beruniy yunonlar, rumliklar, eroniylar, sug'diylar, xorazmliklar, qibtiylar, xristianlar, yahudiylar, so'nggi din tashkil topgungacha bo'lgan vaqtdagi arablar va musulmonlarning hayot yo'li, turmush tarzi, qolversa yil hisoblari, hayitlari va muqaddas kunlarini ijtimoiy-tarixiy, madaniy va ma'rifiy jihatdan ancha chuqur o'rgangan. Bu insoniyat tarixini bevosita falsafiy o'rganish, mantiqiy xulocalar chiqarishga asos bo'lgan. Abu Rayhon Beruniyning tarix falsafasi ayni ana shu turli xalqlar, mamlakatlar, mintaqalarda mavjud turmush tarzi orqali rivojlanish omillari, taraqqiyot yo'nalishlarini o'rganadi va tegishli xulosalar chiqaradi. Bu bevosita antropologiya, antropogenez, demografiya va etnografiya bilan bog'liq bo'lgan qomusiy tadqiqot usulini taqozo etadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Sharq tafakkurida tarixni falsafiy talqin qilish qanday jihatlari bilan ajralib turadi?
2. Abu Ja'far Tabariyning tarixga oid asarlarida qanday bosqichlar yoritilgan?
3. Narshaxiy asarlarida tarixiy voqealarning qanday ifoda uslubi qo'llanilgan?
4. Rashiddin Hamadoniy tarixni qanday mintaqaviy ko'lamda tahlil qilgan?
5. Forobiy inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatni qanday falsafiy mezonlar asosida izohlaydi?
6. Abu Rayhon Beruniy tarixiy voqealarni tahlil qilishda qanday metodlardan foydalangan?
7. "Hindiston" asarida qanday tarixiy-falsafiy qarashlar ilgari surilgan?
8. Sharq tarix falsafasining G'arb tafakkuriga ta'siri nimada namoyon bo'ladi?
9. Forobiy falsafasida davlat va boshqaruvga oid qanday g'oyalar mavjud?
10. Beruniy antropologik va etnografik yondashuvni qanday ilmiy asoslagan?

5-mavzu. Islom teologiyasi va tarix falsafasi

Reja:

1. O'rta asr Islom tafakkurining asosiy xususiyatlari
2. Ibn Xaldun yashagan davrda Islom sivilizatsiyasining holati va Ibn Xaldunning hayoti
3. "Muqaddima" asarining mazmuni: Ibn Xaldunning tarix falsafasi

Maqsad:

- O'rta asr Islom sivilizatsiyasi va tafakkurining asosiy xususiyatlarini umumlashtirib, izohlab bera olasiz;
- XIV asrda Islom sivilizatsiyasining Shimoliy Afrikadagi holatining Ibn Xaldunga ta'sirini aniqlay olasiz;
- Ibn Xaldunning hayoti va asarlarini yodga olib, ularni ketma-ketlikda sanab bera olasiz;
- "Muqaddima" asarining mazmunini qisqacha bayon eta olasiz;
- Ibn Xaldunning tarix falsafasiga qo'shgan hissasini "Muqaddima" asari asosida tahlil qila olasiz.

Tayanch tushunchalar:

- Alloh
- Shaxsiy tanqid – matn tanqidi
- Qur'on
- Umron (sivilizatsiya, jamiyat)
- Hikmat (donishmandlik)
- Badaviy (ko'chmanchi)
- Ilm
- Asabiyya (qabilaviy birdamlik)
- Siyar – Mag'oziy (Payg'ambar hayoti va harbiy yurishlari)
- shaharlik, sivilizatsiyalashgan jamiyat

O'rta asr islom tafakkurining asosiy xususiyatlari

Avvalgi bobimizda xristianlik bilan xarakterlangan Yevropa o'rta asrining asosiy xususiyatlari va ushbu davrdagi fikriy muhitda Avgustin tomonidan tarix falsafasining ilk namunasi qanday shakllangani haqida so'z yuritgan edik. Ushbu bobda esa Islom sivilizatsiyasi va madaniyatining umumiy xususiyatlarini, ushbu xususiyatlarning qanday fikriy zamin tayyorlaganini, Ibn Xaldun o'zining "Muqaddima" asarini yaratishda bu fikriy zaminlardan qanday foydalanganini va Islom tafakkuriga qanday hissa qo'shganini anglashga harakat qilamiz.

Bobda avvalo Islom sivilizatsiyasi — uning koinotni idrok etishi, jamiyat va siyosat haqidagi tushunchalari, ilm va "bilim" haqidagi qarashlari, tarix va tarixchilik borasidagi asosiy dinamik xususiyatlari bilan tahlil qilinadi. So'ngra, Ibn Xaldun

tugʻilgan davrda Islom sivilizatsiyasining Shimoliy Afrikadagi umumiy ahvoli koʻrib chiqiladi va Ibn Xalduinning “Muqaddima”dan tashqari jihatlari ham muhokama qilinadi. Yakunda, “Muqaddima” asarining tarix falsafasi doirasida oʻziga xos va tahliliy jihatlari yoritadigan qisqacha umumlashtirilgan tavsif beriladi.

Koinotni Idrok Etish

Koinotni idrok etish tushunchasi ostida insonning yaratilishi, u yashayotgan muhitning qanday tashkil etilganligi, bu dunyoga kelish maqsadi yoki maqsadlari, bu dunyoda qanday yashashi kerakligi, va vafotidan soʻng borishi taxmin qilingan joyning xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tafakkur mahsuli tushuniladi (Bıçak, 2004, 31-bet). Dinga asoslangan sivilizatsiyalarda koinot haqidagi tushunchaning asoslari Tangri, paygʻambar va muqaddas kitob orqali belgilanadi degan gʻoya (oʻsha manba) doirasida, quyida Islom eʼtiqod tizimidagi koinotni idrok etishning asosiy tamoyillari koʻrib chiqiladi. Bu doirada Alloh, koinot va inson haqida qisqacha fikr yuritiladi.

Izutsuʻning taʼkidlashicha, Islom kelishi bilan mavjudotlar oʻrtasida yangi munosabatlar shakllandi va tushunchalar yuklangan maʼnolari bilan butkul yangi aloqalarga kirdi — bu esa mutlaqo yangi bir tizim, yaʼni yangi bir koinot qarashini yuzaga keltirdi (Izutsu, 1975, 18-bet).

Islom tafakkuridagi koinot tushunchasiga koʻra, Alloh eng umumiy taʼrif bilan, butun koinotni yaratgan, mavjud boʻlish uchun boshqa mavjudotga muhtoj boʻlmagan, makon va zamondan mustaqil, oʻzgarmaydigan, mukammal va kamchilikdan xoli yagona zot sifatida tasavvur qilinadi (yoki tasdiqlanishi lozim boʻlgan kuch sifatida). Ushbu koinot tushunchasida, inson koinotning bir qismi boʻlgan holda, bu koinot qanday yaratilgani haqida maʼlumot olish uchun yagona toʻgʻri manba — Allohning oʻzi hisoblanadi. Faqat Alloh yaratuvchidir — yaʼni yoʻqdan bor qiluvchi qudratga ega, Allohdan boshqa barcha narsa yaratilgan (mahluc) hisoblanadi va Alloh yaratgan har bir mavjudot Uning buyrugʻiga boʻysunadi, degan gʻoyalar Islom tafakkurining asosiy poydevorini tashkil etadi.

Koinotni idrok etish doirasida inson haqidagi savollarga faqat Qurʼon emas, balki baʼzi din olimlari va faylasuflar ham javob berishga harakat qilgan. Masalan, **Forobiyga** koʻra, insonning eng oliy mukammalligi — bu baxt-saodatga erishishdir

(Forobiy, 1997, 90-bet). Jamiyatlar esa insonlarni baxtga yetkazish nuqtai nazaridan mukammal yoki mukammallikka yondoshdirlar: insonlarni baxtga yetkazishga intiluvchi jamiyat — mukammal jamiyat, shunday jamiyatni tashkil qilishga yoʻnaltirilgan shahar esa fazilatli shahar (al-Madina al-Fazila) hisoblanadi (Forobiy, 1997, 100–101-betlar). Demak, Forobiyga koʻra, insonning hayotdagi maqsadi bu dunyoda ham, oxiratda ham baxtli boʻlishdan iborat. Umuman olganda, Forobiy tafakkurida insonning maqsadi koʻproq axloqiy va siyosiy nuqtai nazardan talqin etiladi.

Ibn Sino esa insonning mavjudlik sababini koʻproq metafizik yoʻsinda, Alloh–inson munosabatlari doirasida sharhlaydi. U “Ruh qasidasida” insonning bu dunyoga kelishi, yaratilish nazariyasi va muqaddas kitoblarda zikr etilgan ayrim afsonalarni oʻz falsafiy qarashlari asosida izohlaydi. Ibn Sino fikriga koʻra, inson tanasiga hayot bagʻishlash va uni boshqarish uchun muqaddas olamdan dunyoga tushgan ruh — “tan qafasiga mehmon boʻlgan”, aql koʻzi bilan qaraganlarga ayon, lekin sezgi orqali anglashga uringanlarga sirli hodisadir (Ibn Sino, 2003, 325–326-betlar).

Gʻazzoliy esa inson bu dunyoda abadiy emas, shu bois u zarurdan ortiq narsani xohlamasligi, daromadini halol yoʻlda sarflashi, dunyo hayotini diniga vosita sifatida ishlatishi lozimligini taʼkidlaydi (Gʻazzoliy, 2004, 46-bet). Bunday hayot tarzini tutgan kishiga abadiy hayotda baxt, ortiqcha boylik izlovchi va mol-dunyoga oʻch kishiga esa abadiy azob vaʼda qilinadi (oʻsha manba).

Allohga tayanuvchi ushbu asosiy tamoyillar Islom jamiyat hayotida shunchalik kuchli taʼsir koʻrsatdiki, adolat bilan boshqarishni vaʼda qilgan har qanday davlat dini oʻziga tayanch sifatida qabul qilgan. Vaqt oʻtishi bilan esa din va davlat bir-birini oziqlantiruvchi va kuchaytiruvchi ikki muhim institut sifatida tarix sahnasida oʻz izini qoldirdi. Insonning xatti-harakatlarini belgilovchi axloqiy mezonlarni belgilovchi Islom dinida — barcha insonlar uchun ibrat boʻla oladigan shaxs sifatida Paygʻambar alohida oʻrin tutadi. Endi Paygʻambarning axloqli jamiyat qurishdagi taʼsirini, Islomda jamiyat va siyosat haqidagi qarashlar doirasida yanada aniqroq koʻrib chiqamiz.

Jamiyat va siyosat tushunchasi

Payg'ambarning shaxsi va uning ta'limoti haqida ko'p yoki kam ma'lumotga ega bo'lishdan qat'i nazar, Islom – siyosiy jihatdan qaralganda – ko'plab inqiloblar bilan solishtirilganda ham e'tiborga loyiq yutuqlarga erishgan, uning shakllanishi esa insonning jamiyat va siyosat haqidagi qarashlarida keskin burilish yasagan (Black, 2001, s. 9).

Islom, vahiyga va bevosita Payg'ambar orqali yetkazilgan ilohiy manbaga asoslangan bo'lsa-da, tarixiy jarayon davomida boshqa qabila madaniyatlari, ayniqsa, Arab-badavi qabilachilik tuzumi hamda Eronda mavjud bo'lgan erkak (ota) hukmron sulolaviy (monarxik) tuzumlar bilan o'zaro aloqada bo'lgan (Black, 2001, s. 10).

Islom jamiyat tuzilishini shakllantirgan eng muhim tamoyil — zaifning kuchli qarshisida o'z borlig'ini himoya qila olishini kafolatlash tamoyilidir (Hodgson, 1993, s. 121; Abu Zahra, 1993, s. 307). Bu kafolatning eng muhim amaliy sohasi iqtisodiy faoliyatda ko'zga tashlangan.

Adolatga asoslangan siyosiy qarashlar Ibn Xaldunning “umron” tushunchasini davlat bilan bog'liq holda sharhlashida ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Shunday ekan, adolatni amaliyotga joriy etishning qanday asoslarga tayanishini so'rashimiz tabiiy. Bu savolga javob Platon falsafasidagi kabi bilim va hikmat bilan bog'liq tarzda izohlanadi. Islom tafakkurida ilk bilim egasi va uni amalda qo'llagan shaxs — Payg'ambar Muhammad (s.a.v) bo'lib, uning so'zlari va amaliyotlari hijratdan so'nggi barcha siyosiy-diniy faoliyat uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilganini aytish mubolag'a bo'lmaydi.

Demak, Islomda “bilim” va “hikmat” nimaligini ham chuqurroq o'rganish zarur.

Bilim va “ilm” tushunchasi

Islom sivilizatsiyasida bilim tushunchasi ko'proq hikmat (donolik) bilan bog'liq tarzda talqin qilingan. Al-Isfahoniy ta'rifiga ko'ra, hikmat — “ilm va aql orqali haqiqatga yetish” degan ma'noni bildiradi (qarang: Karliğa, 2004, s. 16). Qur'onda ham hikmat va yaxshilik (xayr) o'zaro bog'liq holda eslatilgan. Bunga ko'ra, faqat

hikmat sohibi bo'lgan kishi xayrli insondir, ya'ni haqiqiy bilim egasi — yaxshi insonga aylanishi mumkin.

Insonga berilgan bilim olish vazifasi — muntazam ta'lim olish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonning asosiy vositasi esa **ilm o'rganishdir**.

Arab tilida “ilm” (‘ilm) so'zi “o'rganmoq” ma'nosini bildiruvchi ‘allama fe'lidan hosil bo'lgan bo'lib, “o'rganilgan yoki o'rganilishi mumkin bo'lgan barcha narsa” degan ma'noni anglatadi (Baalbaki, 1996; Kutluer, 2000, s. 109).

Ilmlarni egallashdagi eng muhim vosita — har bir ilm sohasi nimani o'rganishini va uni qanday uslub bilan anglashini aniqlashdir. Shu sababli, ilm sohalari va ularning metodlari o'rtasida aniq farqlar mavjud bo'lishi zarur. Aynan shu farqlash zarurati Islom tafakkurida **ilmlarni tasniflash** an'anasini yuzaga keltirgan.

Islom dunyosida ilk fanga oid tasniflar orasida **al-Xorazmiy (780–850)**ning ishlari alohida o'rin tutadi. Uning tasnifida ilmlar “**arab ilmlari**” (‘Ulum al-‘Arabiyya) va “**arab bo'lmagan ilmlar**” (‘Ulum al-Avo'il yoki ‘Ulum g'ayr al-‘Arabiyya) tarzida ajratilgan (al-Xorazmiy, 1895, s. 3).

- **Birinchi guruhga:** tilshunoslik, fiqh, kalom, tarix va adabiyot kirgan.
 - **Ikkinchi guruhga esa:** falsafa, tabiiy fanlar va tibbiy bilimlar kiritilgan.
- Al-Xorazmiy ilmlarni baholashda:
- **fizikani** “quyi” ilm,
 - **matematikani** “o'rta” ilm,
 - **metafizikani** esa “yuqori” ilm deb baholagan (Hârezmî, 1989, s. 154).

Bu baholash orqali u **Ibn Sinoga** ham ta'sir ko'rsatgan.

Islom mutafakkirlari ilmlarni tasniflar ekan, ko'pincha ikki asosiy mezonni asos qilib olishgan:

1. **Ontologik mezon** — ya'ni ilmning mavzusi qanday mavjudotlarni o'rganishi;
2. **Epistemologik mezon** — ya'ni bilimning qanday shaklda vujudga kelishi.

Jamiyat va siyosat tushunchasi

Payg'ambarning shaxsi va uning ta'limoti haqida ko'p yoki kam ma'lumotga ega bo'lishdan qat'i nazar, Islom – siyosiy jihatdan qaralganda – ko'plab inqiloblar bilan solishtirilganda ham e'tiborga loyiq yutuqlarga erishgan, uning shakllanishi esa insonning jamiyat va siyosat haqidagi qarashlarida keskin burilish yasagan (Black, 2001, s. 9).

Islom, vahiyga va bevosita Payg'ambar orqali yetkazilgan ilohiy manbaga asoslangan bo'lsa-da, tarixiy jarayon davomida boshqa qabila madaniyatlari, ayniqsa, Arab-badavi qabilachilik tuzumi hamda Eronda mavjud bo'lgan erkak (ota) hukmron sulolaviy (monarxik) tuzumlar bilan o'zaro aloqada bo'lgan (Black, 2001, s. 10).

Islom jamiyat tuzilishini shakllantirgan eng muhim tamoyil — zaifning kuchli qarshisida o'z borlig'ini himoya qila olishini kafolatlash tamoyilidir (Hodgson, 1993, s. 121; Abu Zahra, 1993, s. 307). Bu kafolatning eng muhim amaliy sohasi iqtisodiy faoliyatda ko'zga tashlangan.

Adolatga asoslangan siyosiy qarashlar Ibn Xalduinning “umron” tushunchasini davlat bilan bog'liq holda sharhlashida ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Shunday ekan, adolatni amaliyotga joriy etishning qanday asoslarga tayanishini so'rashimiz tabiiy. Bu savolga javob Platon falsafasidagi kabi bilim va hikmat bilan bog'liq tarzda izohlanadi. Islom tafakkurida ilk bilim egasi va uni amalda qo'llagan shaxs — Payg'ambar Muhammad (s.a.v) bo'lib, uning so'zlari va amaliyotlari hijratdan so'nggi barcha siyosiy-diniy faoliyat uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilganini aytish mubolag'a bo'lmaydi.

Demak, Islomda “bilim” va “hikmat” nimaligini ham chuqurroq o'rganish zarur.

Bilim va “ilm” tushunchasi

Islom sivilizatsiyasida bilim tushunchasi ko'proq hikmat (donolik) bilan bog'liq tarzda talqin qilingan. Al-Isfahoriy ta'rifiga ko'ra, hikmat — “ilm va aql orqali haqiqatga yetish” degan ma'noni bildiradi (qarang: Karliğa, 2004, s. 16). Qur'onda ham hikmat va yaxshilik (xayr) o'zaro bog'liq holda eslatilgan. Bunga ko'ra, faqat

hikmat sohibi bo'lgan kishi xayrli insondir, ya'ni haqiqiy bilim egasi — yaxshi insonga aylanishi mumkin.

Insonga berilgan bilim olish vazifasi — muntazam ta'lim olish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonning asosiy vositasi esa **ilm o'rganishdir**.

Arab tilida “ilm” (‘ilm) so'zi “o'rganmoq” ma'nosini bildiruvchi ‘allama fe'lidan hosil bo'lgan bo'lib, “o'rganilgan yoki o'rganilishi mumkin bo'lgan barcha narsa” degan ma'noni anglatadi (Baalbaki, 1996; Kutluer, 2000, s. 109).

Ilmlarni egallashdagi eng muhim vosita — har bir ilm sohasi nimani o'rganishini va uni qanday uslub bilan anglashini aniqlashdir. Shu sababli, ilm sohalari va ularning metodlari o'rtasida aniq farqlar mavjud bo'lishi zarur. Aynan shu farqlash zarurati Islom tafakkurida **ilmlarni tasniflash** an'anasini yuzaga keltirgan.

Islom dunyosida ilk fanga oid tasniflar orasida **al-Xorazmiy** (780–850)ning ishlari alohida o'rin tutadi. Uning tasnifida ilmlar “**arab ilmlari**” (**‘Ulum al-‘Arabiyya**) va “**arab bo'lmagan ilmlar**” (**‘Ulum al-Avo'il yoki ‘Ulum g'ayr al-‘Arabiyya**) tarzida ajratilgan (al-Xorazmiy, 1895, s. 3).

- **Birinchi guruhga:** tilshunoslik, fiqh, kalom, tarix va adabiyot kirgan.
- **Ikkinchi guruhga esa:** falsafa, tabiiy fanlar va tibbiy bilimlar kiritilgan.

Al-Xorazmiy ilmlarni baholashda:

- **fizikani** “quyi” ilm,
- **matematikani** “o'rta” ilm,
- **metafizikani** esa “yuqori” ilm deb baholagan (Hârezmî, 1989, s. 154).

Bu baholash orqali u **Ibn Sinoga** ham ta'sir ko'rsatgan.

Islom mutafakkirlari ilmlarni tasniflar ekan, ko'pincha ikki asosiy mezonni asos qilib olishgan:

1. **Ontologik mezon** — ya'ni ilmning mavzusi qanday mavjudotlarni o'rganishi;
2. **Epistemologik mezon** — ya'ni bilimning qanday shaklda vujudga kelishi.

Masalan, metafizik ilmlar — aql bilan anglanadigan mavjudlik sohasini, tabiiy fanlar esa sezgi va tajriba bilan o'lganadigan dunyoni o'rganadi. Bunday yondashuvga ko'pincha Meşşailar (Aristotelesga ergashgan musulmon faylasuflari) qarashlarida duch kelamiz.

Masalan, **Kindiy** metafizikani "yuqori" ilm, fizika va tabiiy fanlarni esa "quyi" ilm deb ta'riflagan (Kindiy, 2002, s. 17).

Ilmlar tasnifining ontologik asoslarini eng aniq yoritgan asar sifatida **Farobiyning "as-Siyasa al-Madaniyya"** (Siyosiy nazariya) asarini keltirish mumkin. Farobiy bu asarda siyosiy masalalarga o'tishdan avval, mavjudotlar haqidagi tafovutlarni bayon qilgan va shu asosda ilm sohalarini bevosita bo'lmasa-da, bilvosita tasniflagan (Farobiy, 1980, s. 1-35).

Farobiyning ta'rifiga ko'ra, ilmlar quyidagicha tasniflanadi:

1. **Til ilmlari** – sarf (morfologiya), nahv (grammatika);
2. **Mantiq ilmlari** – Aristotelning *Organon* to'plamidagi 8 kitob asosida;
3. **Matematik ilmlar** – arifmetika, geometriya, optika, astronomiya, musiqa, mexanika;
4. **Tabiiy va metafizik ilmlar** – Aristotelning *Fizikasi* asosida mavjudotlarni o'rganadi;
5. **Madaniy (ijtimoiy) ilmlar** – axloq, siyosat, fiqh, kalom.

Bu yerda ham metafizika "yuqori", fizika esa "quyi" ilm sifatida ko'rilgan.

Ibn Sino ham xuddi shunday tasnifni takrorlaydi:

"...Mavjudliklar uch guruh bo'lib, nazariy ilmlar ham shu asosda uchga bo'linadi: tabiiy ilm (fizika), matematik ilm (riyozat), ilohiy ilm (metafizika)" (Ibn Sino, 1867, s. 82-83).

Ihvon as-Safo (Safolar Birodarligi) risolalarida ham fanni diniy va falsafiy yo'nalishlarga ajratish ko'zga tashlanadi. Ular:

- bolalar,
- din ta'limi olmaganlar,
- diniy vazifalarni bajara olmaydiganlar

- falsafiy ilmlar bilan shug'ullanishi noto'g'ri deb hisoblashgan. Ular ayniqsa psixologiya, arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa kabi matematik fanlarni muhim deb bilishgan. Ularning eng oliy maqsadi esa — **metafizika** bo'lgan (Ihvon as-Safo, 2003, s. 221).

G'azzoliy esa *al-Mustasfa* asarida ilmlarni:

- sof aqliy ilmlar,
- sof naqliy ilmlar,
- aralash (aqliy-naqliy) ilmlar deb uchga bo'lgan. U ayniqsa matematik, mantiqiy, tabiiy fanlar va falsafani tanqid qilgan va bu tanqidlarni *Dalalatdan najot* asarida ham davom ettirgan (Gazzoliy, 1937; 2003a; Ülken, 1998, s. 112).

Al-Xorazmiydan tashqari boshqa klassik faylasuflar ilmlarni tasniflarida "**tarix**" fanini deyarli tilga olishmagan.

Ammo savol shunday: **Tarix – ilmi? Agar ilm bo'lsa, u aqliy ilmi yoki naqliymi?**

Islom tafakkurida tarix va tarixchilik tushunchasi mavjud ekan, demak, tarix ham ilmiy bilimlar tizimida muayyan o'ringa ega bo'lishi lozim. Ana shu masalani biz keyingi bo'lim — "Tarix va tarixchilik tushunchasi"da muhokama qilamiz.

Tarix va tarixchilik tushunchasi

Bir sivilizatsiyaning tafakkur tizimi uning qanday qadriyatlar majmuasidan kelib chiqib, qanday ijtimoiy hayot modelini vujudga keltirganini anglashga yordam beradi. Bu tafakkur tizimi ichida tarix alohida ahamiyat kasb etadi. Sivilizatsiyaning tarixi, u ifoda etgan qadriyatlar va shu qadriyatlarni ifoda etuvchi tafakkur mahsulotlarini qamrab olishi, ya'ni tafakkur tizimini aks ettirishi zarur. Islom tarixiga oid asarlarda yuqorida bayon etilgan bilim tushunchasining aks-sadolari yaqqol ko'rinadi. Shu bosqichda biz quyidagi savollarga javob izlaymiz: Islomda asosiy tarixiy qarash nima? Islom sivilizatsiyasida "tarix" tushunchasi nimani anglatgan? Islomda tarixchilik qanday rivojlangan? Tarix tafakkuri qanday manbalardan oziqlangan? Tarixda qanday mavzular muhokama qilingan va qanday uslub/yondashuvlar qo'llanilgan?

Tarix nega foydali bilim sohasi sanaladi degan savolga asosiy manbada keltiriladigan javob, Islomda tarix va tarixchilikka berilgan ahamiyatni yoritadi: Ibn al-Asirga ko'ra, tarix – bu o'tmishga oid "muhim" voqealarning tafsilotli bayonidir. Uning fikricha, tarixning dunyoviy foydalari quyidagilardan iborat: 1) Abadiylikni istagan insonni o'tmish voqealari bilan tanishtiradi; 2) Hukmdorlar tarix orqali o'tmishdan saboq olib jamiyatni boshqarish usullarini tahlil qiladilar; 3) Har bir inson tarixni o'qib, o'tmishdan ibrat olib, kelajakka yo'l tanlashda o'tmish tajriba va bilimlaridan foydalanadi; 4) Yaxshi ifoda va go'zal til bilan bayon etilgan tarix axloqiy tuyg'ularni kuchaytiradi va insonlarni yaxshilikni qabul qilish, yomonlikdan yiroqlashishga undaydi.

Ibn al-Asirga ko'ra, tarixning oxirat uchun foydali jihatlari ham bor: 1) Dunyo hayotining o'zgaruvchan va faniyligini anglagan inson, oxirat saodati uchun o'zini tayyorlashga kirishadi; 2) Payg'ambar yoki podsho bo'lishidan qat'iy nazar har bir inson o'limli ekanini anglagan kishi, tarixda ro'y bergan voqealar o'z hayotida ham takrorlanishi mumkinligini tushunib, oxirat uchun eng yaxshi axloqiy fazilatlarini egallashga harakat qiladi.

Muhsin Mahdiy, Islomda tarixga bo'lgan yondashuvni Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning "dunyoda Alloh tomonidan belgilangan aniq tarixiy tartib mavjud" degan mazmundagi fikriga asoslaydi. Sabri Hizmetli esa, Islomda tarixchilik faoliyatining asosi Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning hayotida mujassam tarixiy ma'lumotlarga borib taqalishini aytadi. Bu yondashuvlar, tarixiy rivoyatlarning manbai sifatida Payg'ambar hayotini markaziy o'ringa qo'yadi.

Yozma Islom tarixchiligining ilk shakllari Siyer-Mag'oziy adabiyotida ko'zga tashlanadi. Mes'udiyning "Muruj az-Zahab" asarida Siyer-Mag'oziy mualliflari qatorida: Vahb ibn Munabbih, Muhammad ibn Ishoq va al-Voqidiy sanab o'tilgan. Horovitsga ko'ra, hadis, siyer va tafsir adabiyoti – barchasi rivoyat (isnad) tizimiga asoslanadi. Siyer asarlarida voqealar xronologik tarzda bayon qilinadi. Shunday qilib, tarixiy xabarlar va ular asosida shakllangan bilim, asosan rivoyatni manbaga asoslanganlik darajasi bilan baholangan.

Tabariy o'zining mashhur "Tarix ar-Rusul val-Muluk" asarida, tarixiy xabarlarni faqat ishonchli roviylardan rivoyat qilib, o'z fikrini kiritmaslik prinsipiga sodiq qolgan. Uning fikricha, o'tmish haqidagi bilim faqat rivoyat orqali olinadi; bu esa, Islom ilmiy tafakkuridagi "ilm faqat isnod bilan" prinsipiga mos keladi. Shunga qaramay, bu yondashuvda tanqidiy yondashuvning zaifligi, matn tahlilining yetishmasligi, ko'p sonli asossiz rivoyatlarning tarixiy asarlarga kirib qolishiga olib kelgan.

Keyinchalik ba'zi tarixchilar, xususan Mes'udiy, Ibn Miskavayh, va Beruniy kabi allomalar tarixiy matnni tanqidiy tahlil qilishga urinib ko'rganlar. Grunebaum va Zaki Validiy To'g'on bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi.

Ibn al-Asir "al-Kamil fi't-Tarix" asarida Tabariyni asosiy manba sifatida e'tirof etgan. U tarixiy voqealarni tizimli, xronologik tarzda bayon qilish, yil yakunida vafot etgan mashhur kishilarni sanab o'tish kabi uslublar bilan ishlagan. Ibn Kasir esa "al-Bidoya va'n-Nihoya" asarida yaratilishdan to o'z zamonasigacha bo'lgan voqealarni hadis va Qur'on tafsirlariga asoslangan holda bayon etgan. U, shuningdek, isroiliyat rivoyatlariga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashgan.

Balazuriy esa "Futuh al-Buldon" asarida Islom fathlarini bayon qilgan bo'lib, rivoyatlarni manbalari bilan birgalikda keltirishga harakat qilgan. Humphreysga ko'ra, bu tarixchilar rivoyatlarni muayyan voqealar atrofida bir butun manzara yaratish niyatida birlashtirgan.

Shunday qilib, Islom sivilizatsiyasi va tafakkur tizimini tahlil qilganda quyidagilarni aytish mumkin:

1. Din asosidagi qadriyatlar tizimi Islom sivilizatsiyasining asosini tashkil etgan;
2. Bu qadriyatlar halifalikdan boshlab saltanatga o'tgan davlat tuzilmalarida rasmiylashtirilgan;
3. Bilim va uni egallash prinsiplari tarix tafakkuriga ham chuqur ta'sir ko'rsatgan.

Islom tafakkurida, Ibn Haldun oldi davr tarixchiligi ko'proq "va'z sifatida qabul qilingan va og'zaki ravishda avloddan-avlodga o'tgan" shaklda bo'lib, bu tarixni naqliy ilmlar doirasiga kiritish o'rindir.

IBN HALDUN YASHAGAN DAVRDA ISLOM SIVILIZATSIYASINING AHVOLI VA IBN HALDUNNING HAYOTI

Endi yuqorida qisqacha bayon etilgan Islom sivilizatsiyasining tafakkur tizimi Ibn Haldunning fikrida qanday ifodasini topganini tushunishga harakat qilamiz. Bunday tahlilni amalga oshirishda, avvalo Ibn Haldunning shaxsi va u yashagan davrdagi Islom sivilizatsiyasining sharoitlarini bilish tahlil jarayonini yengillashtiradi. Keyingi bosqichda esa Ibn Haldunning "Muqaddima" asarining o'ziga xos jihatlarini yoritamiz.

14-ASRDA SHIMOLIY AFRIKADAGI ISLOM MINTAQASINING UMUMIY HOLATI

Ibn Haldun tug'ilib ulg'aygan davrda Andalusiya va Shimoliy Afrikada siyosiy va madaniy hayot, ilm-fikr faoliyati tanazzulga yuz tutgan edi (De Boer 2004, s. 239). De Boer Andalusiya falsafaning asta-sekin chetga surilib, ijtimoiy hayotga ta'sir ko'rsata olmaydigan darajaga tushib qolganini qayd etadi. Bu holat, xususan, nasroniylar bilan kechgan va mag'lubiyat bilan tugagan urushlar fonida, Islom sivilizatsiyasining moddiy va ma'naviy qadriyatlarining pasayib borayotganidan dalolat beradi. De Boerga ko'ra, Ibn Haldun tug'ilib ulg'aygan davrda G'arbiy Islom sivilizatsiyasi noturg'un, ba'zida yuksalib, ba'zida inqirozga yuz tutayotgan holatda edi (a.y., s. 239-240).

Hodgsonning ta'kidlashicha, 1259 yildagi mo'g'ullar bosqinidan keyin Islom dunyosida faqat juda oz miqdorda madaniy yangilanish yuz bergan, bu esa uni "to'xtash-tanazzul" holati sifatida tavsiflash imkonini beradi (Hodgson 1993a, s. 408).

Hitti fikricha, 14-asrda Shimoliy Afrika parokanda holatda bo'lib, Misrda Mamluk sultonligi, Ifriqiya (Tunis) Hafsiylar, Markaziy Mag'ribda (Jazoir) Abdulvodiylar va G'arbiy Mag'ribda (Fas) Marinidlar hokimiyatni ushlab turar edilar. Biroq bu davlatlar ichki nizolar va o'zaro urushlardan charchagan edi (Hitti 1980-III, s. 849 va boshqalar; Y. Yildirim 1990, s. 8).

Hitti 14-asrda Islom dunyosining umumiy holatini quyidagicha tavsiflaydi:

1. Islom dunyosi XI asr oxiridan XIII-XIV asrlargacha cho'zilgan salb yurishlari va XIII asrdagi mo'g'ul bosqinlari natijasida larzaga kelgan (Hitti 1980-IV, s. 1017 va boshqalar);
2. Bu zarbalar Islom dunyosining muhim qismlariga iqtisodiy, siyosiy va ilmiy-madaniy jihatdan salbiy ta'sir ko'rsatgan (Hitti 1980-IV, s. 1099 va boshqalar). Masalan, Farobiy (870-950) davrida yuksak ilmiy markaz bo'lgan Bag'dod, mo'g'ul bosqinidan keyin nufuzini yo'qotgan va bu darajaga qayta yetolmagan (a.y.).

Umar Chapra Hittining bu qarashlariga qo'shiladi. Uning fikricha, XIV asrda Islom sivilizatsiyasi tanazzulga uchragan, bu holatni faqat Abbosiy xalifaligining mo'g'ul hujumlari bilan tugatilishi bilan emas, balki salb yurishlari (1095-1396) hamda Ibn Haldunning ilk yoshlik davrida butun Shimoliy Afrikaga ta'sir qilgan vabo epidemiyasi bilan ham izohlash mumkin. Bu jarayonlar Islom dunyosining markaziy mintaqalarining zaiflashishiga sabab bo'lgan (Chapra 2006, s. 206).

Hodgsonning qayd etishicha, Ibn Haldun yashagan davrda, ya'ni XIV-XV asrlarda, Afrika va Yevrosiyo bo'ylab, ya'ni dunyoning katta qismini o'z ichiga olgan hududlarda iqtisodiy kengayish sekinlashgan (Hodgson 1993a, s. 410). Xitoy va Hindistondagi ishlab chiqarishning kamayishi bir tomonga, 1346-1348 yillarda butun dunyoni qamrab olgan vabo epidemiyasi aholi sonining keskin kamayishiga sabab bo'lgan va ko'plab hududlarda bu yo'qotishlar qoplab berilmagan. Bu demografik inqiroz XIV-XV asrlarda shaharlar soni va hajmida, savdo hajmida, ijtimoiy resurslarga kirishishda "boshqaruv inqirozi"ni keltirib chiqargan.

Ibn Haldunning hayotining so'nggi 25 yilini o'tkazgan Qohirani ham qamrab olgan Nil daryosi bilan Mesopotamiya vodiysi oralig'idagi hududda bir qancha aholi punktlari demografik va madaniy jihatdan tanazzulga yuz tutgan, shaharlar kichrayib, hatto qishloqqa aylangan (a.y.). Hodgsonning fikricha, Ibn Haldun tug'ilgan Mag'ribda (Shimoliy Afrika) XIV-XV asrlarda dehqonchilik qilinadigan yerlar miqdori sezilarli darajada kamaygan (a.y., s. 411).

XIV asrdagi Shimoliy Afrikadagi notinchliklar iqtisodiy tizimning zaiflashuvi bilan izohlanishi mumkin, biroq bu holatga madaniy faoliyatlar, ilmiy ishlarga

ajratilgan vaqtning qisqarishi, mualliflar sonining kamayishi kabi omillar ham qo'shiladi. Biroq bu, madaniy hayotdagi tanazzul faqat iqtisodiy sabablar bilan bog'liq degan biryoqlama tushunchani anglatmaydi (a.y., s. 418-419).

Endi 1332 yilda yuqorida ta'riflangan sharoitlar ostida Ifriqiyada (hozirgi Tunis) tug'ilgan Ibn Haldunning hayoti va asarlariga murojaat qilamiz.

Ibn Haldun: Hayoti va asarlari

Ibn Haldun "at-Ta'rif" nomli asarida o'z naslini Yaman (Hadramavt)dagi arab qabilasi boshliqlaridan va Payg'ambar (s.a.v.) sahobalaridan biri bo'lgan Voil ibn Hujar avlodiga borib taqalishini bayon qiladi (Ibn Haldun 2004, 17-bet). Ibn Haldunning nasli mansub bo'lgan bu oila davlat ishlarida faol qatnashgan, mashhur va ko'p hollarda yaxshi ta'lim olgan kishilardan tashkil topgan edi (o'sha manba).

Ibn Haldunning boshidan o'tgan ta'lim jarayoni, ko'p musulmon mutafakkirlarida bo'lgani kabi, o'z davrining barcha ilmlarini o'zlashtirishni o'z ichiga olgan edi. Bu ta'limning asosi Islomdagi ilm o'rganish va o'qitishning maqsadi — ya'ni, axloqli shaxsni, natijada esa axloqli jamiyatni shakllantirish edi. Albatta, Ibn Haldunni "Muqaddima"dek betakror bir asarni yaratishga undagan bilim va tajriba faqat ta'lim yo'li bilan emas, balki hayotiy tajribalari orqali ham shakllangan edi.

U 20 yoshidan 45 yoshigacha va to'rt yillik tanaffusdan so'ng 49 yoshidan 74 yoshigacha, ya'ni vafotiga qadar, siyosat va byurokratiya tizimida turli lavozimlarda faoliyat yuritgan va shuning evaziga muhim tajriba hamda chuqur kuzatish imkoniyatiga ega bo'lgan.

1352-yilda Tunis sultoni Abu Ishoq huzurida "alomat kotibi" sifatida davlat ishlariga kirgan Ibn Haldun, o'z siyosiy faoliyatini Abu Inondan boshlaganini qayd etadi (Ibn Haldun 2004, 56-57-betlar). Meriniy shayxlaridan Abu Salim Endulusdan Mag'ribga hukmronligini kengaytirish niyatida Hatib ibn Marzuk va Ibn Haldundan yordam olgan. U Abu Inon davrida qamalgan Ibn Haldunni ozod qilgan vaziri Hasan ibn Umar yordamida Fesga kirgach, 1359-yilda uni rasmiy maktublar yozish (tarsil) va so'rovnomalar tuzish (insho) kabi lavozimlarga tayinlaydi (o'sha manba, 63-64-betlar).

Hatto Abu Salim o'z hokimiyatining oxirgi davrida Ibn Haldunni yuqori sud va nazorat lavozimiga (hattatu'l-mazalim) tayinlaydi. Ibn Haldun o'z bayonotiga ko'ra, bu lavozimni ko'plab yomonliklarni bartaraf etib, puxta ado etgan (o'sha manba, 71-bet).

1362-1364-yillar oralig'ida G'arnatada (Granada) sulton Ibn al-Ahmar va vazir Ibn al-Xatib huzurida bo'lgan Ibn Haldun, bu yerda oliy majlis a'zolidan boshlab, Kastiliya qiroli "Zolim Pedro" bilan Mag'rib sohilidagi hukmdorlar o'rtasidagi tinchlik muzokaralarigacha ko'plab vazifalarni bajargan. Uning bayoniga ko'ra, Ibn al-Xatib bilan orasi yomonlashgunga qadar, G'arnatadagi davri osoyishtalik, farovonlik va tinchlikda o'tgan (o'sha manba, 78-79-betlar).

G'arnatadan keyin u Bijaia, Tilimsan, Fes va yana Endulusga safar qiladi. Boradigan va turli lavozimlarga tayinlanadigan har bir joyda u siyosiy muammolar va beqarorliklar bilan yuzlashadi. Ibn Haldunning siyosiy faoliyati quyidagicha xulosa qilish mumkin: u hukmdor foydasiga targ'ibot olib borgan, targ'ibotini qilgan hukmdorga hokimiyatga kelgach yordam bergan, nizo holatida bo'lgan davlatlar o'rtasida vositachilik qilgan.

Ibn Haldun Misrga joylashganidan keyin ham Mag'rib bilan aloqalarini uzmag'an. Valter Jozef Fishelning ta'kidlashicha, Ibn Haldun ayniqsa Misr bilan Shimoli-G'arbiy Afrikadagi diplomatik munosabatlar, sovg'a almashinuvlari va Misr orqali o'tgan muhim shaxslarni kutib olish hamda ularga xizmat ko'rsatish borasida maslahat beruvchi sifatida muhim rol o'ynagan (Fischel 1951, 115-117-betlar).

1374-1378-yillar oralig'idagi to'rt yilni u Ibn Salama qal'asida siyosatdan va siyosiy ishlar bilan bog'liq barcha faoliyatlardan yiroqda, ilmiy izlanishlar bilan o'tkazdi. Ibn Haldun bu qal'ada arablar, barbarlar va zenata qabilalari tarixi haqida yozgan "Kitobu'l-Iber" asarini yozishni boshlaganini, shu bilan birga ushbu asarning kirish qismi sifatida mo'ljallagan "Muqaddima"ni ham ayni shu davrda yakunlaganini bayon qiladi (Ibn Haldun 2004, 135-136-betlar).

Endi "Muqaddima" asarining mazmunini umimlashtirib, Ibn Haldunni o'ziga xos qilgan asosiy jihatlarni ko'rib chiqamiz.

MUQADDIMA MAZMUNI: IBN HALDUNNING TARIX FALSAFASI

"Muqaddima" - Ibn Haldunning Kitobu'l-Iber nomli jahon sivilizatsiyalari tarixiga oid keng qamrovli asarining kirish qismi va Birinchi kitobini o'z ichiga olgan bo'lib, unda ilgari surilgan g'oyalar vaqt o'tishi bilan Kitobu'l-Iberning o'zini ham soyada qoldirdi. Hatto, Ibn Haldun vafotidan keyin uning asarlari ustida olib borilgan deyarli barcha tadqiqotlar ko'proq "Muqaddima"ga qaratilganini aytish mubolag'a bo'lmaydi.

"Muqaddima"ning kirish qismida Ibn Haldun tarix ilmi haqidagi qarashlarini bayon etadi. Birinchi kitobda esa umronga (inson jamiyatining madaniy taraqqiyotiga) oid masalalar, ya'ni ko'chmanchi (bedeviy) va shaharlik (hadoriy) turmush tarzi, g'alaba orqali hukmronlik o'rnatish (tagallub), rizq, kasb, fanlar, san'atlar va ularning sabablarini umumiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. So'ngra bu umumiy mazmuni olti bobga ajratib, "ensiklopedik" darajadagi tafsilotlar bilan muhokama qiladi.

Birinchi bob: Umumiy chizmada insoniyat sivilizatsiyasi, uning toifalari va Yer yuzida egallagan o'rni tasvirlanadi.

Ikkinchi bob: Ko'chmanchi yoki qishloq sharoitida yashovchi jamiyatlarning sivilizatsiyasi, qabilalar, ilk va "vahshiy" jamoalar haqida so'z yuritiladi.

Uchinchi bob: Davlatlar, sulolalar, xalifalik, boshqaruv va davlat tashkilotlarining bosqichlari va turli maqomlar ko'rib chiqiladi.

To'rtinchi bob: Shaharlik jamiyatlar, mamlakatlar, shaharlar haqidagi qarashlar bayon qilinadi.

Beshinchi bob: Fanlar, san'atlar, tirikchilik, daromad va daromad manbalari muhokama qilinadi.

Oltinchi bob: Ilmlar, ularni egallash va o'rganish masalalari o'rganiladi.

Ikkinchi bobda Ibn Haldun asosan o'zining ko'chmanchi jamiyatlar (bedeviy umronga) haqidagi kuzatuvlariga asoslangan xulosalarini asoslaydi. U inson tabiati markazida mavjud bo'lgan omon qolish ehtiyoji tufayli insonlar jamiyatda yashashga va o'zaro hamjihatlikda bo'lishga majbur bo'lishlarini ta'kidlaydi. Bu hamjihatlikka u "asabiyya" tushunchasi bilan izoh beradi. Ibn Haldunga ko'ra, asabiyatning negizida insonlarga yaxshilik ham, yomonlik ham qilishga qodir bo'lgan Alloh turadi.

Z. F. Findikoğlu va H. Z. Ülken asabiyatni "asabe" ildizidan kelib chiqqan bo'lib, "bog'liqlik" degan ma'noni anglatishini va bu tushunchani ijtimoiy energiya manbai sifatida talqin qilish mumkinligini aytishgan. Asabiyatning ikki turi – nasab (qon qarindoshligi) va sabab (umumiy maqsad yo'lidagi ittifoq) – mavjudligi aytiladi.

Ahmad Arslon asabiyatning funksiyalarini shunday izohlaydi: u shaxsni aniqlash vositasi, insonlarni o'zaro bog'laydigan kuch, bir-biriga yordamga chorlovchi kuch, umumiy maqsad yo'lida birlashish omili. Gabrieli esa asabiyatni tarixiy harakatlantiruvchi kuch, inson jamiyatining asosiy bog'lovchisi deb hisoblaydi.

Ibn Haldun asabiyatni davlat va hukmdorlikning asosiy omili deb biladi. Biroq asabiyat rivojlanib, mustaqil davlat tashkil topganidan keyin asta-sekin o'z ahamiyatini yo'qotadi va boshqa ijtimoiy-madaniy mexanizmlar paydo bo'ladi. Shu sababli, kuchli davlat asabiyatga qo'shimcha ravishda zamon va jamiyat ehtiyojlarini qondiruvchi mustahkam siyosiy mafkuraga ham ega bo'lishi lozim.

"Muqaddima"ning to'rtinchi bobida Ibn Haldun hanadanliklar va davlatlarning shaharlar va qishloqlardan avval vujudga kelganligini aytadi. U shahar madaniyatini yetarlicha qadrlamagan degan xulosaga borish mumkin, biroq u ko'chmanchi va shaharlik madaniyatlar o'rtasidagi solishtirishni unutmaydi va inson tabiati har qanday umronga (bedeviy yoki hadariy) ta'sir qiluvchi asosiy omil ekanini ta'kidlaydi.

"Muqaddima"ning beshinchi bobida insonning rizq topish faoliyati – ishlab chiqarish, kasb va moliyaviy daromad masalalari tahlil qilinadi. Iqtisodiy masalalardan so'ng u san'atlar bilan shug'ullanadi va o'z davridagi san'at turlarini tanishtiradi.

Oltinchi bob esa ilm va tafakkur kuchi masalasiga bag'ishlangan. Ibn Haldun, ilm faqat katta umronda va rivojlangan shaharlarda taraqqiy etishini aytadi. U o'z davrida mavjud fan turlarini sanab o'tadi va ularning ijtimoiy sharoit bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Ibn Haldun inson jamiyatlari va sivilizatsiyalari – uning so'zlari bilan aytganda "umronlar"ni olti bobda tahlil qilgan va bu tahlilda o'z davridagi deyarli barcha ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatlarni inobatga olgan. Shuning uchun "ensiklopedik tafsilotlar" iborasi "Muqaddima"ga to'liq mos tushadi.

Ibn Haldun o'zining 1377-yilda 5 oyda yozib tugatgan "Muqaddima" asaridan so'ng, asl niyatiga ko'ra, arablar, barbarlar va Zenata qabilalari tarixini yozishga kirishdi. Garchi dastlab insoniyat tarixini yozmoqchi bo'lmagan bo'lsa-da, keyinchalik fikridan qaytib, bu tarixiy asarni jahon miqyosida kengaytirishni maqsad qilgan va Misrda bo'lgan vaqtida bu yo'nalishda qo'shimchalar kiritgan.

"Kitobu'l-Ibar" quyidagilardan iborat:

1. "Muqaddima": tarix ilmining fazilati, foydasi, uslublari va tarixchilarning xatolari; umronga oid qonunlar, mulk, hukmronlik, tirikchilik, ilm va san'atlarning sabablari.
 2. Ikkinchi kitob: Arablarning nasllari, davlatchiliklari, ularning hayoti va rivoyatlar.
 3. Uchinchi kitob: Barbarlar va Zanata qabilasi, ularning Mag'ribdagi siyosiy tarixi.
- S. Uludağning 1868-yilgi Bulak nashriga asoslangan sharhiga ko'ra:
- Ikkinchi kitob 4 jilddan, uchinchi kitob esa 2 jilddan iborat;
 - Yaratilish, qadimgi xalqlar, Islomgacha bo'lgan voqealar, Islomiy davlatlar va boshqa davlatlar bilan aloqalar yoritilgan;
 - Ibn Haldun o'zidan oldingi tarixchilarning (Ibn Ishoq, Vaqidiy, Tabariy va boshqalar) rivoyat asosidagi xabarlarini umronga oid qonunlar asosida tahlil qilib, ularni tanqid qilgan.
- Ibn Haldunning "Muqaddima"si tarixshunoslikda nazariy poydevor yaratgan, ijtimoiy fanlarning shakllanishida muhim rol o'ynagan asardir. Uni zamonaviy til bilan aytganda, ijtimoiy fanlar falsafasi deb atash mumkin.
6. Shimoliy Afrika va ayniqsa Barbarlar tarixining bayon qilingan uchinchi kitobi ikki jilddan iborat bo'lib, Bulak nashrining oltinchi va yettinchi jildlarini tashkil etadi. Aslida, Ibn Haldunning tarixiy asar yozish istagini uyg'otgan narsa aynan ushbu kitobni yozish bo'lgan (a.y.);
 7. Uchinchi kitobda berilgan ma'lumotlar, ayniqsa, Andulus haqidagi xabarlar — na Ibn Haldunning shaxsan olib borgan keng qamrovli tadqiqotlari boshqa hech kim tomonidan amalga oshirilmaganligi, na Ibn Haldunning shaxsiy kuzatuvlari va bugungi

kungacha yetib kelmagan ko'plab manbalarni qo'llaganligi tufayli — boshqa hech qanday tarixiy asarlarda mavjud emas. Aynan shu sababli, faqatgina uchinchi kitobning o'zi 1852-yilda Baron MacGuckin de Slane tomonidan fransuz tiliga tarjima qilingan (a.y., 80–81-bet);

8. Ibn Haldun tarixiy voqealarni vaqt tartibida bayon etish o'miga — undan avval Balazuriy va Mas'udiy ham qilganidek — ularni mavzularga va davrlarga ajratib tahlil qilishni afzal ko'rgan. Ammo u bayon qilgan va sharhlagan voqealarni tarixiy kontekstda joylashtirish borasida ushbu tarixchilardan ko'ra ancha muvaffaqiyatli bo'lgan (a.y., 81-bet).

Enanning ta'kidlashicha, Ibn Haldun tarixni tahlil va izlanishga loyiq bilim sohasi sifatida ko'rgani tufayli nafaqat boshqa islom tarixchilaridan, balki undan avval yashab o'tgan barcha islom mutafakkirlaridan ham ajralib turadi (Enan 1984, 109-bet). Tarixni yangi tushunish va mulohaza yuritish usuli bilan yozishga intilgan Ibn Haldunning shaxsiy tajribalari va ilmiy faoliyati uni ijtimoiy falsafa yaratishga yo'naltirgan (a.y.).

Muqaddima, ijtimoiy hodisalarni tushunish va tahlil qilish, tarixni anglash, tanqidiy mezon orqali saralash va izohlash borasida ilgari misli ko'rilmagan yangi bir tizim taklif qilganligi uchun o'ziga xos va e'tiborga loyiq asardir (a.y.).

Ba'zi sharhlarga ko'ra tarixchi, boshqa ba'zilariga ko'ra esa sivilizatsiya va madaniyat tarixchisi, tarix nazariyotchisi, sotsiolog, iqtisodchi, davlat huquqshunosi yoki siyosiy tafakkur mutafakkiri sifatida baholangan Ibn Haldunning tafakkuri to'liq holda ko'rib chiqilganda, uning tizimi ratsionalligi va realizmi sababli bu turli xil talqinlar asossiz emasligi aniqlanadi (Uludağ 1993: 3). Ibn Haldunning *Muqaddimada* ilgari surgan g'oyalarni ushbu fan sohalarining birortasining qarashlari bilan cheklash bu mutafakkirga nisbatan adolatsizlik bo'ladi; bu esa *Muqaddimaning* umumiy izchilligidan uzilib qolish xavfini tug'diradi (Hassan 1998).

Bularning barchasidan tashqari, Ibn Haldunni tarix falsafasi nuqtayi nazaridan baholash imkonini beruvchi *umron ilmi*, o'zining xususiyatlari bilan hozirgi kunda sotsiologiya, iqtisod, siyosiy nazariya va hatto madaniy antropologiya kabi sohalarning doirasiga kiradigan masalalarni tarixiy voqealar asosida sabab-oqibat bog'lanishlari

tarzida tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, ushbu ilm tarixni bilim beruvchi fan sifatida chegaralash, tarixchilar uchun ishonchli va aniq ma'lumotlar keltirishni ta'minlovchi uslubni belgilashda ham qo'l keladigan metailm sanaladi.

Shunday ekan, *umron ilmi* tarixning bilish nazariyasi (epistemologiyasi) bo'lsa, tarixning mavjudlik jihati (ontologiyasi) hamdir; chunki bu ilm, inson va jamiyatni umumiylikda anglashga qaratilgan bo'lib, falsafaning eng umumiy va eng asosiy masalalari bilan shug'ullanuvchi tarmog'i doirasida asoslanadi (Özlem 2004, 40-bet). Aynan shu nuqtai nazardan kelib chiqib, *umron ilmi* orqali hikmat fanlaridan biri sanalishga haqli bo'lgan tarix fanining falsafiy tomoni ochib berilgan bo'ladi. Ibn Haldun bu ilm orqali, o'tmishda sodir bo'lgan voqealarning jamlanmasi (res gestae) va bu voqealarning rivoyat shaklida bayon etilishi (historia rerum gestarum) ma'nosidagi tarixga hissa qo'shganini aytish mumkin (Şenol 2009, 171-bet).

O'zimizni sinab ko'raylik

1. Grammatika, ritorika va mantiqdan iborat bilim sohalari guruhi uchun O'rta asr nasroniy dunyosida quyidagi atamalardan qaysi biri qo'llangan?

- a) Theologia
- b) *Septem artes liberales*
- c) Trivium ✓
- d) Magister
- e) Quadrivium

Izoh: *Trivium* — grammatika, ritorika va mantiq fanlarini o'z ichiga oladi va o'rta asr ta'lim tizimining asosiy bosqichi hisoblanadi.

2. Matematika, mantiq, tabiiy fanlar va falsafani o'z ichiga olgan aqliy fanlar haqiqatga yetishishda o'z hisoblab tanqid qilgan islom mutafakkiri kim?

- a) Farobiy
- b) Ibn Sino
- c) Xorazmiy
- d) Ibn Rushd
- e) G'azzoliy ✓

Izoh: Imom G'azzoliy falsafiy fanlarni din asoslarini buzmaslik sharti bilan foydali deb hisoblagan bo'lsa-da, ko'plab aqliy yo'nalishlarni tanqid qilgan.

3. Quyidagilardan qaysi biri Ibn al-Asirga ko'ra tarixning dunyoviy foydalaridan biri emas?

- a) Hokimlarning xalqni boshqarish usullarini qayta ko'rib chiqishiga yordam berishi
- b) Insonni oxirat baxtiga erishishga yo'naltirishi ✓
- c) O'limsizlikni sevuvchi insonni o'tmish voqealari bilan tanishtirishi
- d) Hokimlarning tarixdan saboq olishlariga xizmat qilishi
- e) Insonlarni yaxshilikni qabul qilib, yomonlikni rad etishga chorlashi

Izoh: Bu variant Ibn al-Asirning tarixning "dunyoviy" foydalari qatoriga kirmaydi.

4. 14-asrda Shimoliy Afrika siyosiy jihatdan parokanda holatda bo'lganini ta'kidlagan mutafakkir kim?

- a) Hitti
- b) De Boer

- c) Hodgson
- d) Chapra
- e) Ülken ✓

Izoh: Hilmi Ziya Ülken bu davr siyosiy portretini aniq tahlil qilgan.

5. Quyidagilardan qaysi biri Ibn Haldunning bizgacha yetib kelgan asarlaridan biri emas?

- a) Mukaddima
- b) Kitabu'l-ibar
- c) Lubobu'l-Muhassal fi Usûli'd-Din
- d) Qasida-i Burda sharhi
- e) *Shifou's-Soil* ✓

Izoh: "*Shifou's-Soil*" asari Ibn Haldunga emas, boshqa mualliflarga tegishli deb qaraladi.

6. Ibn Haldun o'z hayoti va tajribalarini bayon etgan asari qaysi?

- a) Muqaddima
- b) *At-Ta'rif bi-Ibn Haldun va Rihlatuhu Gharban wa Sharqan* ✓
- c) Kitabu'l-ibar
- d) *Shifou's-Soil*
- e) Lubobu'l-Muhassal fi Usuli'd-Din

Izoh: Bu asar Ibn Haldun tarjimai holi va sayohatlarini o'z ichiga oladi.

7. Ibn Haldun, hayot tarzlarini dehqonchilik, chorvachilik va ochiq hududda yashash kabi ibtidoiy usullar bilan olib boruvchi jamoalarning sivilizatsiyasini qanday atama bilan ifodalaydi?

- a) Badaviy umron ✓
- b) Asabiyya
- c) Hadariy umron
- d) Mulk
- e) Tagallub

Izoh: "Badaviy umron" — ko'chmanchi jamiyat shaklini anglatadi.

8. "Asabiyya" tushunchasini "inson jamiyatining asosiy bog'lovi va tarixning harakatlantiruvchi kuchi" sifatida talqin qilgan mutafakkir kim?

- a) Rosenthal ✓
- b) Von Kremer
- c) Ülken
- d) Arslan
- e) Gabrieli

Izoh: Ernest Rosenthal Ibn Haldunning "asabiyya" konsepsiyasini eng chuqur tahlil qilgan g'arb olimlaridan biridir.

9. Quyidagilardan qaysi biri *Muqaddimaning* uchinchi bo'limiga to'g'ri tavsifdir?

- a) Ibn Haldun tarix epistemologiyasi ✓
- b) Ibn Haldun tarix ontologiyasi
- c) Ibn Haldun siyosat falsafasi
- d) Ibn Haldun huquq falsafasi
- e) Ibn Haldun shahar jamiyati nazariyasi

Izoh: Uchinchi bo'lim tarixni qanday tushunish, bilish va tahlil qilishga oid nazariy asoslarni beradi.

10. *Muqaddimaga* nisbatan izchil va integral yondashuv yetishmasligi Ibn Haldun tafakkurini baholashda jiddiy muammolarga olib kelganini ta'kidlagan mutafakkir kim?

- a) Ülken
- b) Findikoğlu
- c) Arslan
- d) Hassan ✓
- e) Uludağ

Izoh: Hassan, Ibn Haldunning fikriy tizimini bo'lak-bo'lak emas, tizimli tarzda ko'rish zarurligini urg'ulagan.

Nazorat uchun savollar:

1. Ibn Haldunning tarixiy asar yozish istagini uyg'otgan omil nima bilan bog'liq?
2. Uchinchi kitobda Andalus haqidagi ma'lumotlar nega boshqa tarixiy manbalarda uchramaydi?
3. Ibn Haldunning tarixiy voqealarni tasniflashda qo'llagan metodologiyasi qaysi tarixchilar bilan solishtirilgan va qanday farqlarga ega?
4. Enanning fikricha, Ibn Haldun o'z zamonasidagi boshqa musulmon mutafakkirlaridan qanday jihatlar bilan ajralib turadi?
5. *Muqaddima* asarining jamiyatshunoslikdagi ahamiyati nimada namoyon bo'ladi?
6. Nega Ibn Haldunning tafakkurini faqat bitta fan sohasi doirasida tahlil qilish noto'g'ri hisoblanadi?
7. *Umron ilmi* hozirgi zamon ilm sohalarining qaysi tarmoqlariga yaqin turadi va qanday muammolarni qamrab oladi?
8. Tarix fanining epistemologik va ontologik asoslarini *umron ilmi* qanday belgilaydi?
9. Ibn Haldun tarixiy voqealarni qanday ikki shaklda tasniflab bergan va bu tasnif tarix falsafasi uchun qanday ahamiyatga ega?
10. Ibn Haldunning *Muqaddimada* ishlab chiqqan metodologiyasi tarixchi uchun qanday mezon va yondashuvlarni belgilaydi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Arslan, A. (2002). *İbn-i Haldûn*, Ankara: Vadi.
2. Baalbaki, M. va Baalbaki, R. (1996). *Al-Mawrid Al-Waseet: Concise Dictionary*, Beyrut: Dar El-İlm Lilmalayin.
3. Batsieva, S.M. (1977). "İbn Haldûn'un Tarihsel-Felsefî Öğretisinin Toplumsal Temelleri", *İbn Haldûn: Mukaddime I* ichida, tarj. Turan Dursun, Ankara: Onur.
4. Bıçak, A. (2004). *Tarih Düşüncesi III: Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul: Dergâh.
5. Black, A. (2001). *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
6. Chapra, M.U. (2006). "İbn Haldûn'un Gelişme Teorisi Günümüz İslâm Dünyasının Düşük Performansını İzahat Yardımçı Olur mu?", tarj. Tahsin Özcan, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 16 (İbn Haldûn Özel Sayısı II), İstanbul: İSAM, 205–243-betlar.
7. De Boer, T.J. (2004). *İslâm'da Felsefe Tarihi*, tarj. Yaşar Kutluay, İstanbul: Anka (4-baski).
8. Dhaouadi, M. (1997). *New Explorations Into The Making Of Ibn Khaldun's Umran Mind*, Kuala Lumpur: E.S. Noordeen.
9. Ebû Zehrâ, M. (1993). *İslâm'da İtikadi-Siyâsi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, tarj. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Şura.
10. El-Belâzurî (2002). *Fütûhu'l-Büldân*, tarj. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı.
11. El-Hârezmî (1895). *Mefâtihu'l-Ulûm*, tarj. va nashrga tayyorlovchi G. Van Vloten, Leiden: E.J. Brill.
12. El-Hârezmî (1989). *Mefâtihu'l-Ulûm*, nashrga tayyorlovchi İbrâhîm El-Ebyarî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî.
13. El-Mes'ûdî (2004). *Mürûcu'z-Zehab (Altın Bozkırlar)*, tarj. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay.
14. Enan, M.A. (1984). *Ibn Khaldun: His Life And Work*, nashrga tayyorlovchi Nusret Ali Nasri, Yeni Delhi: Prince Offset.

15. Falay, N. (1978). *İbni Haldûn'un İktisâdî Görüşleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
16. Fârâbî (1980). *Es-Siyasetü'l-Medeniyye yoki Mebâdü'l-Mevcûdât*, tarj. M. Rami Ayas, M. Aydın, A. Şener, İstanbul: Kültür Bakanlığı.
17. Fârâbî (1986). *İlimlerin Sayımı (İhsâu'l-Ulûm)*, tarj. Ahmet Ateş, İstanbul: M.E.B.
18. Fârâbî (1997). *İdeal Devlet (El-Medinetü'l-Fâzıla)*, tarj. Ahmet Arslan, Ankara: Vadi.
19. Fârâbî (2003). "Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular", *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* ichida, tarj. va to'plovchi Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik.
20. Fârâbî (2003a). "Medinetü'l-Fâzıla", *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* ichida, tarj. va to'plovchi Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik.
21. Fârâbî (2003b). "Felsefenin Temel Meseleleri", *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* ichida, tarj. va to'plovchi Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik.
22. Fayda, M. (2002). "El-Belâzurî'nin Hayati ve Yapıtları", *Fütûhu'l-Büldân* ichida, tarj. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı, xi–xxvii-betlar.
23. Findıkoğlu, Z.F. va Ülken, H.Z. (1940). *İbn Haldûn*, İstanbul: Kanaat.
24. Fischel, W.J. (1951). "Ibn Khaldûn's Activities In Mamlûk Egypt (1382–1406)", *Semitic and Oriental Studies Presented to William Popper*, Berkeley: University of California Press, 103–124-betlar.
25. Fischel, W.J. (1952). *Ibn Khaldûn and Tamerlane*, Berkeley va Los Angeles: University of California Press.
26. Gabrieli, F. (1960). "Asabiyya", *Encyclopedia of Islam*, I, tahrir: H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, J. Schacht, Leiden: E.J. Brill, 681-bet.
27. Gazzâlî (1937). *El-Mustasfâ Fi Usûl-i İlm*, Beyrut (nashriyoti noma'lum).
28. Gazzâlî (2003). "Dalâletten Kurtuluş", *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* ichida, tarj. va to'plovchi Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik.
29. Gazzâlî (2004). *Devlet Başkanına Öğütler* (asl nomi: *El-Tibru'l-Mesbûk Fi Nasihâtu'l-Mülûk*), tarj. Osman Arpaçukuru, İstanbul: İlke.

6-MAVZU: SHARQ UYG'ONISH DAVRI TAFAKKURINING TARIX FALSAFASI

Reja

1. Sharq uyg'onish davri tafakkurining shakllanish omillari
2. Teosentrik dunyoqarash va uning falsafiy mazmuni
3. Islomiy falsafaning asosiy yo'nalishlari: kalom, falsafa va tasavvuf
4. Mashshoiylar, Ishroqiylar va Botiniy oqimlar tafakkuri
5. Ixvon as-Safo risolalari va ensiklopedik meros
6. Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd falsafiy merosi tarix falsafasi nuqtayi nazaridan
7. Uyg'onish davri tafakkurining Yevropa intellektual tarixiga ta'siri

Maqsad

Mazkur ma'ruzada Sharq uyg'onish davri tafakkurining shakllanish jarayonlari, diniy-falsafiy oqimlarning o'zaro ta'siri, Islom olamida paydo bo'lgan falsafiy maktablarning tarixiy-falsafiy o'rni va ularning jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Maqsad — talabalarni Sharq uyg'onish davri tafakkurining manbalari, asosiy vakillari va ularning tarix falsafasi bilan bog'liq qarashlari haqida chuqur bilim bilan qurollantirish.

Asosiy tayanch tushunchalar:

- **Teosentrizm** — Xudo markazli dunyoqarash.
- **Kalom** — islomiy ilohiyot va falsafaning mantiqiy asoslangan tizimi.
- **Mashshoiylik (Peripatetizm)** — Aristotel falsafasining islomiy talqini.
- **Ishroqiylilik** — Suhravardiy asos solgan, "nur falsafasi" deb ataluvchi intuitiv-intellektual oqim.
- **Ixvon as-Safo** — ensiklopedik risolalar to'plami orqali eklektik falsafiy qarashlarni ifodalagan maxfiy jamiyat.
- **Sudur (emanatsiya)** — mavjudotlarning ilohiy manbadan ketma-ketlikda zohir bo'lishi nazariyasi.
- **Faylasuf va payg'ambarlik aloqasi** — falsafa va vahiy o'rtasidagi uyg'unlik masalasi.
- **Fazilatli shahar** — Forobiyning siyosiy-falsafiy konsepsiyasi.
- **Umumjahon insoniy dini** — Ixvon as-Safo ta'limotida ilgari surilgan g'oya.

Islomning asosiy konsepsiyasi yahudiylik va xristianlikda bo'lgani singari teosentrik (ya'ni Xudo markazli)dir: olamdagi barcha mavjudot va jarayonlar bevosita yoki bilvosita Xudo bilan aloqador tarzda tushuniladi. Shu bois, mavjudlik jarayoni yahudiy va xristian an'alarida bo'lgani kabi, Xudoning iroda asosidagi qarori va "bo'li!" degan kalomi bilan boshlanadi. Bilimdon, iroda sohibi va qudratli Zot sifatida

Xudo olamni, inson ehtiyojlarini ham hisobga olgan holda, olti kunda yaratgan deb qaraladi.

Biroq yaratish jarayoni yakunlangan, tugallangan hodisa emas: Xudo doimo yaratilishga aralashadi; payg'ambarlar yuboradi, mo'jizalar yaratadi, qonunlar joriy etadi, amrlar beradi, amrlariga bo'ysunmaganlarni jazolaydi; xohlagan bandalariga hidoyat ato etadi, xohlaganlarini esa adashishga tashlab qo'yadi. Uning iznisiz olamda hech narsa sodir bo'lmaydi. Yaratishsiz biror mavjudot paydo bo'lishi mumkin emas. Xudo mutlaq bilim, mutlaq iroda va mutlaq qudrat sohibi sifatida doimo faol holda yaratuvchilikda davom etadi.

Bunday mutlaq Xudo va ilohiy qudrat konsepsiyasi sharoitida tabiatning o'z-o'zidan mustaqil ishlash mexanizmi haqida so'z yuritib bo'lmaydi; shu sababdan, mavjud dunyodagi barcha hodisalar ilohiy sababiyat bilan izohlanishi lozim bo'ladi. Bu esa tabiiy sabab (illat) va oqibatdan (sabab) gapirish mumkin emasligini, agar aytilsa ham, ular Xudoning amallari vositalari sifatida talqin qilinishini ko'rsatadi. Mana shu tarzda olamni Xudoning amali sifatida ko'radigan teosentrik tafakkur, Muhammad s.a.v payg'ambarning 632-yildagi vafotidan so'ng boshlangan fath harakatlari natijasida, ilk to'rt xalifa davridayoq, tezkorlik bilan shimolga qarab yoyildi. Tarixiy manbalarga ko'ra, arab fathchilari islomning birinchi asrida "Piriney tog'larining shimolidan tortib Shimoliy Afrikagacha, Iroqning butun hududidan tortib Markaziy Osiyogacha va Panjobgacha" bo'lgan ulkan hududlarni egallaganlar.

Shubhasiz, bu kengayish jarayoni madaniy va intellektual aloqadorliklarni ham keltirib chiqardi. Ushbu o'zaro ta'sirda ikki asosiy omil hal qiluvchi rol o'ynadi: **Birinchi**dan, fath qilingan hududlardagi diniy qarashlar edi. Ira M. Lapidus ta'kidlaganidek, fath qilingan yerlarning ayrimlari – masalan, Iroqning bir qismi va butun Eron – zardushtiylik dini va uning moniylik hamda mazdakiylik kabi tarmoqlariga mansub edi. Iroqning boshqa qismlari va butun Vizantiya hududi esa turli shakldagi xristianlik an'alariga bog'liq edi. Islomning paydo bo'lishi arafasida Qibtiy cherkovi Misrda, monofizit cherkovi Suriyada, nestoriyan cherkovi esa Iroqda keng yoyilgan edi. Sharqiy xristianlar Iso Masihning tabiati haqidagi bahs-munozaralar tufayli milodiy II asrdan boshlab Iskandariyadagi yangi platonchilik maktabidan

foydalanishga majbur bo'lganlar; natijada, falsafiy asoslangan teologik tizimlarni ishlab chiqa boshlaganlar. Turli dinlar bilan to'qnashuv, islomning tizimlashtirilishi va boshqa e'tiqodlarga qarshi himoya qilinishi zaruratini tug'dirdi. Ana shu ehtiyoj **islom ilohiyoti – kalom ilmining** paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Haqiqatan, Muhammad s.a.v payg'ambarning vafotidan so'ng yuzaga kelgan siyosiy bahslar kalomning shakllanishida muayyan turtki bo'lsa-da, asl belgilovchi omil – boshqa diniy guruhlar bilan yuzma-yuz kelish jarayoni bo'lgan. Natijada, ichki va tashqi tortishuvlar turli teologik maktablarning shakllanishiga olib keldi.

Ikkinchidan, fath qilingan hududlarning falsafiy merosi ham muhim rol o'ynadi. Ma'lumki, Misr, Suriya va Iroq hududlari qadimdan – Iskandar Zulqarnayn davridan boshlab – yunon madaniyati bilan tanish bo'lgan. Ana shu jarayon Iskandariya, Jundaysapur, Antioxiya, Harron, Kinnesrin, Nusaybin kabi markazlarda falsafiy maktablarning shakllanishiga sabab bo'lgan. G'arbiy xristian dunyosida esa, butparastlikni targ'ib qilmoqda, degan bahona bilan Yustinian 529-yilda Afinadagi falsafa maktabini yopgan; natijada u yerdagi olimlar Sharqqa ko'chib o'tib, shu yerda faoliyatlarini davom ettirganlar. Arablar bu hududlarni fath qilganlarida, mazkur maktablarning hanuz faoliyat yuritayotganligi kuzatiladi.

Fahri Iskandariya maktabi haqida shunday deydi: "641-yilda Misr arablar tomonidan fath etilgan vaqtda, Iskandariya islom falsafasi va kalomiga chuqur ta'sir ko'rsatgan ellinlashtirilgan xristian teologiyasi markazi bo'lish bilan birga, hanuz yunon falsafasi, tibbiyoti va ilmlari markazi sifatida ham rivojlanayotgan edi. Bu tarixiy jarayonning natijasi sifatida, dastlab Umaviylar davrida (661–750) madaniy markazning Damashqqa, keyinchalik esa Abbosiylar davrida (750–1258) Bag'dodga siljiy boshlaganini ta'kidlamog zarur."

Islom dunyosining fathlari natijasida turli madaniyatlar bilan aloqa o'rnatilishi, shuningdek, Muhammad s.a.v payg'ambar asos solgan Hijozdagi shahar-davlatning asta-sekin imperiyaga aylanishi va amaliy ehtiyojlarning kengayishi musulmonlarning boshqa madaniyatlarga ochiqligini kuchaytirdi. Bu jarayon allaqachon Umaviylar davridayoq boshlangan. Masalan, Holid ibn Yazid (vaf. 704) xalifalik umididan voz

kechgach, o'zini tibbiyot va kimyoga bag'ishlab, bu boradagi qadimiy yunon va qibtiy asarlarning arabchaga tarjima qilinishiga homiylik qildi.

Qadimiy yunon merosiga bu qiziqish Abbosiylar davrida al-Mansur (vaf. 775) va Horun ar-Rashid (vaf. 809) davrida davom etdi; Ma'mun (vaf. 833) davrida esa, taxminan 830-yillarda Bag'dodda Bayt al-Hikma (Donishmandlik uyi)ning tashkil etilishi bilan tizimli tus olib, eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Shu tariqa, IX–X asrlarda Platon, Aristotel va yangi platonchilar asarlari arab tiliga tarjima qilindi. Bu tarjimalar faqat suryoniyalar vositasida xristianlashgan yunon falsafasi bilan cheklanib qolmadi; balki bevosita qadimgi yunonchadan, hind va eron tillaridan ham tarjimalar amalga oshirildi.

Aynan shu jarayon islom dunyosida falosifa (faylasuflar) deb atalgan toifaning shakllanishiga olib keldi. Al-Kindiy bilan asos solingan islom falsafasi yunon an'anasi asosida falsafiy tafakkur olib bordi va o'zida bir yoqlamalikni emas, balki turli oqimlarni mujassamlashtirdi. Klassik islom tafakkurida – G'azzoliy misolida ko'rganimizdek – falosifa uch turkumga bo'lingan: dahriyyun (dahrchilar, ya'ni abadiylik tarafdorlari), tabi'iyun (tabiatshunoslar) va ilohiyyun (ilohiyotchilar).

G'azzoliy orqali mashhur bo'lgan bu tasnif ayrim nuqsonlardan xoli emasligi ta'kidlanadi. Haqiqatan, zamonaviy falsafa tarixi tadqiqotchilari an'anaviy ma'lumotlarni qayta ko'rib, islom dunyosida "falosifa" atamasi ostida jamlangan turli guruhlarning mavjudligini ko'rsatib berishgan. Shunga qaramay, bu guruhlarni G'azzoliy tasnifini asos qilib olgan holda birlashtirish mumkin. Shu bois, biz ham G'azzoliy taqsimotidan kelib chiqib, uni kengaytirgan holda, islom dunyosidagi falsafiy tasavvurlarni tahlil qilishga urinib ko'ramiz.

G'azzoliy ta'biri bilan aytganda, dahriyyun, bu guruh faylasuflarning eng qadimiy qatlamini tashkil etadi. Ular olamni yaratgan, uni boshqaruvchi va qudratli mutlaq bir Xudoning mavjudligini inkor qilgan hamda olamning qadimiyligini (azaliy, abadiy mavjudligini) ta'kidlaganlar. G'azzoliy bu guruhga mansub muayyan mutafakkir haqida ma'lumot bermaydi. Bayraktarning qayd etishicha, Abu Ali Rihoq, Tolut, Solib ibn Abdulquddus, Abu Iso al-Varroq, Bashshor ibn Burd, Ibn ar-Ravandiy, Ibn al-Muqaffa', Bashshor al-Maqdisiy, Abu al-Atahiya kabi shaxslar shu toifaga

kiritiladi. Biroq bu shaxslarning ko'pchiligining aniq qanday qarashlarni ilgari surgani noma'lumdir.

Ular ichida eng ko'p bahs-munozaraga sabab bo'lgan siymo — **Ibn ar-Rovandiy** (vaf. 911)dir. Ammo u haqidagi xabarlar ham o'zaro zid bo'lgani bois, uning fikrlarini biroz kengroq sharhlash lozimdir.

Ibn an-Nadimning "al-Fihrist"ida keltirilishicha, u Balx viloyatining Marvud shahriga qarashli Rivand qishlog'ida tug'ilgan. Biroq ehtimol, Isfahonga qarashli Rovand qishlog'ida tug'ilgani haqidagi noto'g'ri rivoyat bois u "Rovandiy" nisbasi bilan mashhur bo'lib ketgan. To'liq ismi — **Abu'l-Husayn Ahmad ibn Yahyo ibn Ishoq ibn ar-Rivandiy**. Uning tug'ilgan va vafot etgan sanalari haqida aniq ma'lumot yo'q. Manbalarda 857 yildan 913–914-yillargacha turli sanalar keltiriladi, ammo ko'pchilik fikriga ko'ra, u 913–914-yillarda vafot etgan.

Hayyotning ma'lumotiga ko'ra, u Abu Hafs al-Haddod, Abu Iso al-Varroq, Abu Shokir, Nu'mon, Ibn Tolut kabi mu'taziliy va shia mayllariga ega bo'lgan mutafakkirlardan ta'lim olgan. Ammo bu shaxslarning aslida "zindiq" (sanaviy), "mulhid" (dindan qaytgan) bo'lgani, musulmon ko'rinib, asl e'tiqodlarini yashirganliklari haqida keng tarqalgan qarash mavjud. Ibn ar-Rovandiy umrining ko'p qismini Bag'dodda o'tkazgan, dastlab mu'taziliy doiralar bilan aloqada bo'lgan, ammo keyinchalik ular bilan munosabatlari buzilgan.

Buning asosiy sababi, ehtimol, mu'taziliy qarashlardagi ichki ziddiyatlarni sezganidir. Shu bois u "**Fadihat al-Mu'tazila**" va "**Kitob ar-radd 'ala al-Mu'tazila fi'l-va'id va'l-Manzila bayna al-manzilatayn**" asarlarini yozgan. Birinchisi mu'taziliy olim Johizning *Fadoih al-Mu'tazila* asariga qarshi yozilgan polemik kitobdir. Bu asarning birinchi qismida mu'tazila tanqid qilinib, ikkinchi qismida shialik himoya qilingan. Rivoyatlarga qaraganda, u dastlab mu'taziliy bo'lgan, keyin Abu Iso al-Varroq (vaf. 893?) ta'sirida shia-rofiziy qarashlarga og'gan va oxir-oqibat ayrim ifrot shia muhitida diniy aqidalardan chetga chiqqan, mulhidona qarashlarni qabul qilgan.

Hayyotning qaydiga ko'ra, uning dinsizligini fosh etuvchi asarlaridan eng muhimi "**Kitob at-Toj**"dir. Bu asarda u jismlarning yaratilganligini inkor etgan, olamning qadimiyligini da'vo qilgan, mavjud narsadan (ma'luldan) sababchiga ('illatga) dalil

keltirib bo'lmasligini, shu bois olamda Xudoning mavjudligiga hech qanday dalil yo'qligini ta'kidlagan. Uningcha, olam azaliy mavjuddir, unga yaratuvchi ham kerak emas.

Shuningdek, "**Kitob at-Ta'dil va't-Tajvir**"da ilohiy hikmat va inayatni inkor etadi, "**Kitob az-Zumurrud**"da esa payg'ambarlik va mo'jizani rad etadi, Qur'onda qarama-qarshiliklar borligini ilgari suradi. "**Kitob al-Imoma**"da esa muhojir va ansorlarga tanqid bilan yondashgan. Asarlari bizgacha yetib kelmaganligi bois, Ibn ar-Rovandiy haqida ma'lumotlar asosan uning muxoliflari orqali yetib kelganini ta'kidlash lozim. Shunga qaramay, ma'lumotlardan ko'rinishicha, u mu'tazila maktabining aqlni markaziy o'ringa qo'yuvchi qarashlarini o'z mantiqiy natijasigacha yetkazgan va "aql hukmron bo'lgan joyda dinning o'mi qolmaydi" degan xulosaga kelgan.

Uning fikriga ko'ra, vahiy bilan aql o'rtasida zidlik mavjud: agar vahiy aqlga muvofiq bo'lsa, unga aql orqali ham erishish mumkin, demak vahiy ortiqcha; agar vahiy aqlga zid bo'lsa, u holda u qabul qilinmaydi. Har ikki holatda ham vahiy bilim manbai sifatida ortiqcha va befoyda. Ibn ar-Rovandiy ta'kidlashicha, olam abadiydir. Olamdagi hodisalarni kuzatish esa, ba'zi mutafakkirlarning ta'kididek tavhidga emas, balki **dualizm (ikkilik)** dalolat qiladi. Chunki agar olamdagi yaxshiliklar yaxshi Xudoga dalil bo'lsa, yomonliklar ham yomon Xudoga dalil bo'lishi lozim. Shu o'rinda uning mutlaq ilohni inkor qilganini qat'iy da'vo qilish qiyin. Balki u olamni qadimiy deb bilgani sababli unga bunday e'tiqod nisbatan yuklangan bo'lishi mumkin. Islom falsafiy an'alarida "zamonda qadimiylik" (azaliy mavjudlik) va "zotiy qadimiylik" o'rtasida farq bor edi; olamni "zamonda qadimiy" deb bilgan mutafakkirlar Xudoni inkor etmaganlar. Shu bois, agar dehrīyundan maqsad mutlaq materializm yoki ateizm bo'lsa, Ibn ar-Rovandiy bunday oqimga to'la mansub emas. U payg'ambarlikka qarshi fikrlarida hindcha *Barahima (Brahmanlik)* ta'limotidan yoki Eron muhitida hind falsafasini o'zlashtirgan adabiyotlardan ta'sirlangan ko'rinadi. Yana yaxshilik va yomonlikdan ikki Xudoni qabul qilish haqidagi g'oyalarda zardushtiylik (majusiylik) ta'sirini ko'rish mumkin.

G'azzoliyning izohiga ko'ra, tabiiyun, bu guruh tabiatni, insonni, hayvon va o'simliklarni o'rganish bilan mashg'ul bo'lgan faylasuflardan iboratdir. Ularning izlanishlari tabiatdagi, inson va hayvon tanasidagi hayratomuz tartibni ko'rishga olib kelgan, shu bois ular Xudoga ishonganlar. Biroq ular payg'ambarlikni va oxiratni inkor etganlar. Zamonaviy tadqiqotlarda bu oqim vakillari ko'pincha deistlar sifatida talqin qilinadi.

Bu toifaga Jobir ibn Hayyon (vaf. 815), Ahmad ibn Tayyib as-Sarahsiy (vaf. 889) va Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziy (vaf. 925) misol qilib keltiriladi. Jobir ibn Hayyon kimyo (simyo) bilan shug'ullangan, olamni anglash yo'li aynan kimyo orqali amalga oshadi deb hisoblagan. U o'z g'oyalarini keng ommaga ochiq qilishga qarshi bo'lgani uchun asarlarida ezoterik, ramziy uslubdan foydalangan. Sarahsiy Kindiy shogirdi sifatida tilga olinadi. U aqldan kelib chiqqan, shubha va erkin tafakkur tarafdori bo'lgan. Ba'zi manbalarda aytilishicha, u payg'ambarlarni soxta deb baholagan, diniy shubhalarini keng jamoaga yoyishga harakat qilgan, natijada xalifa Mutazid tomonidan qatl ettirilgan.

Abu Bakr ar-Roziy esa tabib, simyogar va faylasuf sifatida mashhur bo'lgan. U Rim an'analarida Galen qiyosida, islom olamida esa tabib-faylasuf sifatida ulkan shuhrat qozongan. Uning falsafiy qarashlarida atomistik yondashuv, inson ongining muqaddasligi, aqlning mutlaq yetarliligi va vahiyning ortiqchaligi ta'kidlansa-da, asarlarida platonik ruhiy-axloqiy ta'limot asosiy o'rinni egallaydi.

Roziyga ko'ra, har bir inson yaratilishdan aql bilan barobar ta'minlangan, shu bois inson uchun yagona haqiqiy hidoyatchi — bu aqlning o'zi. Vahiy va din esa zarur emas, balki insoniyatni bo'linishga va nizoga olib keladi. Falsafa esa barcha uchun ochiq bo'lib, insoniyatni najotga olib boruvchi yagona yo'ldir.

Abu Bakr ar-Roziy o'zining dadil g'oyalari bilan ateist ham, sof materialist ham emas edi. Eng avvalo, u hind falsafasiga mansub tushuncha bo'lgan *tanasuk* (ruhlarning ko'chishi)ga ishonar edi. Ehtimol, Harron sobiychiligining ta'siri ostida u besh abadiy prinsipni — **Tangri, ruh, moddiy unsur (hayula), makon va vaqtni** qabul qilgan va mavjudotning kelib chiqishini ana shu prinsiplar bilan izohlagan. Uning ta'limotiga ko'ra, faol zot bo'lgan Tangri hech qanday majburiyatsiz olamni yaratgan. Bu

yaratilish jarayonida vaqtni belgilash hamda uni amalga oshirish uchun Tangriga xuddi o'zi kabi faol va bilimli bo'lgan abadiy *kulliy ruh* kerak bo'lgan.

Kulliy ruh olamni yaratish maqsadida abadiy prinsip hisoblangan *hayula* (modda)ni harakatlantirish istagini bildiradi. Ammo u Tangri kabi mutlaq bilim va qudratga ega bo'lmagani uchun, bu jarayon tartib o'rniga *xaos* keltirib chiqargan. Shu vaziyatda Tangri o'zining cheksiz rahmati va hikmati tufayli ruhi universalning zaif ahvoliga rahm qilgan va unga yordam berib, tartibli olamni yuzaga chiqargan. Demak, agar ruh modda bilan birlashishga intilmaganida yoki Tangri unga yordam qo'lini cho'zmaganida, mavjudot vujudga kelmagan bo'lardi. Bu fikrlar ochiq-oydin tarzda *mistik-gnostik neoplatonizmning* "ruhni qulash nazariyasi"ni eslatadi.

Ar-Roziyning mavjud dinlarni rad etishi, falsafani dinlardan, faylasufni esa payg'ambardan ustun qo'yishi; shu bilan birga, abadiy prinsiplar haqidagi qarashlari uni o'z davrining falsafiy muhitida shaxsiy najotni asos qilib olgan falsafiy-diniy tizim yaratishga intilgan mutafakkir sifatida ko'rsatadi.

G'azzoliy ta'kidlashicha, ilohiyotchilar (al-ilohiyyun)ning falsafiy tasavvuri dastlabki ikki oqimga qarshi ravishda shakllangan. Bu guruhga Sokrat, Platon, Aristotel hamda ularning ta'sirida fikr yuritgan faylasuflarni kiritish mumkin. G'azzoliy *Botiniylik* asosini Pifagor va uning g'oyalaridan chiqqan oqimlarga bog'lagan va ularni ham shu doiraga qo'shish mumkinligini bildiradi. Demak, qadimgi Yunonistonda boshlangan va Islom dunyosida o'z aksini topgan, uni islomiy dunyoqarash bilan uyg'unlashtirishga intilgan, Tangri va payg'ambarlik institutiga ijobiy qaragan barcha musulmon faylasuflari shu toifaga kiradi.

Shunday qilib, Islom falsafasida *Mashshoiylik (Peripatetizm)*, *Botiniy oqimlar (masalan, Ixvon as-Safo)*, *Ishroqiylik* va shu kabi oqimlarni ilohiyyun doirasida baholash mumkin.

1. Mashshoiylar (Islom aristotelchilari)

Metafizik falsafa tasavvurining ilk ko'rinishi — *Mashshoiylar maktabidir*. Aslida, "Islom falsafasi" deyilganida ko'proq ana shu oqim nazarda tutiladi. Epistemologiya, ontologiya va aksiologiyada belgilovchi rol o'ynagan faylasuflarning ko'pchiligi ham shu maktabga mansub edi. G'azzoliy bu guruhni *ilahiyyun* deb atagan bo'lib, unga

Kindiy, Amiriy, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Bojja, Ibn Rushd kabi faylasuflar kiradi. Ularni odatda "Islom aristotelchilari" yoki "Islom neoplatonchilari" deb ham atashadi.

Biroq, Ibn Rushddan tashqari ularni sof Aristotelchilar deb atash to'g'ri emas. Sababi, ular qo'llangan manbalarning bir qismi Aristotelga noto'g'ri nisbat berilgan, aslida esa neoplatonchilar tomonidan yozilgan edi. Masalan: *Kitob al-Uhulujia* ("Teologiya"), *Kitob fi al-hayr al-Mahz* ("Mutlaq yaxshilik"), *Kitob al-Ilal* ("Illatlar kitobi"), *Kitob at-Tuffaha* ("Olma risolasi"), *Sirr al-Asror* kabi asarlar. Shu bois Mashshoiylarda Platon va Aristotel qarashlarining neoplatonizm ta'siridagi mistik talqini kuzatiladi.

Kindiy (801–873 atrofida)

Islom falsafasining ilk namoyandasi sifatida Kindiy tilga olinadi. U kelandan falsafaga o'tishda muhim vositachi bo'lgan va xalifa Mutavakkil zamonigacha saroyda maslahatchi vazifasini bajargan. Abu Yusuf Ya'qub ibn Ishaq al-Kindiy mashhur *Imru' al-Qays* qabilasiga mansub bo'lib, butunlay arab qabilasidan chiqqan yagona faylasuf sifatida tarixda qolgan. Shu bois u "Faylasuf al-'Arab" (Arab faylasufi) nomi bilan tanilgan. Uning asarlari lotin tiliga tarjima qilingan va o'rta asr Yevropasida *Alchindus* nomi bilan mashhur bo'lgan. Kindiy Bag'dodda faoliyat yuritib, xalifalar Ma'mun, Mu'tasim, Vosiq, Mutavakkil davrida ilmiy faol bo'lgan. U Aristotel, Platon va boshqa yunon mualliflarining asarlarini o'rganib, falsafiy lug'at yaratishga uringan.

Asarlaridan ayrimlari: *Kitob fi al-Falsafa al-Ula*, *Risala fi al-Hudud wa Rusum al-Ashya*, *Risala fi al-'Aql*, *Risala fi Mahiyya al-Nafs*, *Risala fi al-Ru'ya*, *Risala li Daf' al-Ahzan*. Kindiyning qarashlariga ko'ra, falsafa inson faoliyatining eng oliy sohasi bo'lib, u aql orqali haqiqatga yetishni ta'minlaydi. U Aristotel singari: "*Falsafani inkor qilishning o'zi ham falsafa qilishdir*" deb ta'kidlagan. Shunga qaramay, Kindiy dini falsafadan yuqori qo'yib, falsafani dinning xizmatida ko'rgan. Shu bois u kalam bilan falsafaning kesishgan nuqtasida turadi.

Uning falsafiy qarashlarida:

- Aql nazariyasi (faol aql, quvvatdagi aql, amaliy aql, bayoniy aql)
- Nafs va ruh haqidagi qarashlar
- Platonning to'rt fazilati (hikmat, shijoat, iffat, adolat)

- Aristotelning to'rt sabab nazariyasi (faol, g'oiy, suriy, moddiy sabab) asosiy o'rin egallaydi.

Shuningdek, u stoitsizm ta'sirida yozilgan "*Risala li Daf' al-Ahzan*" asarida insonning qayg'u-hasratlarga berilmasligi lozimligini uqtiradi. Bu risola g'arb faylasufi Boetsiyning "Falsafaning tasallisi" asarini eslatadi.

Shu tarzda, ar-Roziy va Kindiy orqali islom falsafasi kelandan falsafaga o'tgan, qadimiy yunon va neoplatonizm merosi bilan uyg'unlashib, yangi metafizik-falsafiy tizim shakllangan.

Mashshoiy an'anaga mansub bo'lgan va "al-Mu'allim as-soniy" ("Ikkinchi muallim") nomi bilan mashhur bo'lgan turkiy kelib chiqishga ega Farobiy (vaf. 951), aslida Islom dunyosida neoplatonizm falsafasining haqiqiy asoschisi sifatida qaraladi. To'liq ismi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarhon ibn Uslug' al-Farobiy bo'lib, uning turkiy naslidan ekanligi aniqdir. Lotin dunyosida u *Alfarabius* yoki *Avennasar* nomlari bilan tanilgan. Islom olamida, ayniqsa, mantiq va falsafa sohasidagi yuksak mavqei bois unga "al-Mu'allim as-soniy" unvoni berilgan. Chunki musulmonlar orasida "birinchi muallim" (al-Mu'allim al-avval) sifatida Aristotel e'tirof etilgan.

Farobiyning Aristotel falsafasini mukammal bilganligining yorqin dalili shuki, Ibn Sino Aristotelning "Metafizika" sini qirq marotaba mutolaa qilib ham anglay olmagan, biroq Farobiyning "*A'roz al-Hakim fi kulli maqola min kitabihi al-mavsum bi'l-huruf*" ("Aristotel metafizikasining maqsadlari") asarini o'qigachgina mazmunini tushunishga muvaffaq bo'lgan. Shu boisdan bo'lsa kerak, mashhur tarixchi Ibn Xallikon shunday deydi:

"U Islom faylasuflarining eng ulug'idir. Falsafiy fanlarda uning maqomiga yetgan kishi bo'lmagan. Abu Ali Ibn Sino uning asarlari vositasida yetishib chiqqan va undan ko'p jihatdan bahramand bo'lgan."

Farobiyning hayoti haqida boshqa ilk mutafakkirlar singari batafsil ma'lumotlar saqlanmagan. Uning turkiy naslidan ekanligi shubhasizdir. U Turkistondagi Farob shahri yaqinidagi Vasijda tug'ilgan. 950-yilda 80 yoki undan ortiq yoshida vafot etgani ma'lum bo'lgani uchun, u 872-yilda yoki undan keyinroq dunyoga kelgan bo'lishi ehtimol. Otasi xalifa qo'shinida sarkarda bo'lgani rivoyat qilinadi. Ehtimol, u xalifaning gvardiya qo'mondonlaridan biri bo'lgan. Otasining harbiy lavozimi bois, Farobiy erta

Mashhur asari "Tahzib al-axloq va tathir al-a'roq"da axloqiy poklanish va komillik masalalarini falsafiy asosda sharhlaydi. "Jovidon hirad" (doimiy hikmat) asarida esa turli xalqlardan jamlangan hikmatli so'zlarni to'plagan. Eng muhim tarixiy asari "Tajrib al-umam" bo'lib, unda Nuh to'fonidan boshlab 983-yilgacha bo'lgan voqealar tarixiy-falsafiy ruhda tahlil qilingan.

Ibn Miskavayh tarixni oddiy rivoyatlar yig'indisi emas, balki sababiyat asosida izohlanishi zarur bo'lgan fan sifatida ko'radi. Unga ko'ra, tarix tasodiflar yig'indisi emas, balki ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy sabablar zanjiri mahsulidir. Shu bois u tarixni "naql fani emas, balki sharh va tahlil fani" deb ataydi.

Ibn Sino — to'liq ismi Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn Sino, G'arbda *Avicenna* nomi bilan mashhur. Islom olamida esa u "ash-Shayx ar-Ra'is" ("Bosh Ustoz") va "Hujjat al-Haqq" ("Haqning hujjati") laqablari bilan tanilgan. Taxminan 980 yilda Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, uning onasi turkiy nasabdan bo'lgan, otasi esa Balxdan ko'chib kelib, Buxoro atrofidagi Harmaysanda somoniy amaldorlaridan biri sifatida xizmat qilgan va, ehtimol, ismoiliy ta'limotiga moyil bo'lgan. Ibn Sino xotiralarida aytishicha, otasining uyida Ixvon as-Safoning risolalari muhokama qilingan ismoiliy majlislari o'tkazilgan. U yoshligida bu suhbatlardan nafs va aql haqidagi fikrlarni eshitganini, biroq to'g'ridan-to'g'ri bu ta'limotga qo'shilmaganini qayd etadi. Shunga qaramay, uyidagi muhit uning tafakkur olamiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgani shubhasiz.

Ibn Sino juda erta yoshdan o'qishga qiziqish va favqulodda qobiliyatini namoyon etdi. 10 yoshida Qur'onni yod oldi va arab tili grammatikasini puxta egalladi. Keyinchalik mantiq va matematikaga qiziqib, Abu Abdulloh an-Natiliydan dars oldi. Bu ta'lim jarayonida u Porfiriy (*Isagog*), Aristotelning mantiqqa oid sharhlari hamda Evklid va Ptolemeining *Almagesti* bilan tanishdi. Ustozining ketishidan so'ng Ibn Sino tabiiyot va ilohiyot masalalarini mustaqil o'rganishga kirishdi. Shuningdek, u tibbiyotga qiziqib, Abu Sahl al-Masihiy va Abu Mansur Qumriydan saboq oldi. Shunday bo'lsa-da, falsafaga bo'lgan qiziqishi doimiy edi va u kechayu kunduz mutolaa bilan mashg'ul bo'ldi. O'z tarjimai holida yozishicha, tushunishda qiynalganda hushyorlikni tiklash uchun ozgina sharob ichib, o'qishni davom ettirgan. Ayniqsa Aristotelning *Metafizika*

asarini anglashda qiyinchilikka duch keldi. Nihoyat, Farobiyning "Metafizikaning maqsadlari" asarini o'qigach, asarning mohiyatini anglab yetganini va shundan so'ng kambag'allarga sadaqa qilganini hikoya qiladi.

Ibn Sino 17 yoshida Buxoro amiri Nuh ibn Mansurning (976–997) kasalligini davolash uchun saroyga chaqirilishi bilan tabiblik faoliyatini boshladi. Bu voqea unga saroy kutubxonasidan foydalanish imkoniyatini berdi. Ibn Sino aytishicha, u yerda qadimiy kitoblarning ko'pini o'qib chiqqan. 18 yoshga kelib, zamonasidagi barcha ilmlarni puxta egallaganini ta'kidlaydi. Keyinchalik bu kutubxona yonib ketgan va ayrim raqiblari uni ataylab Ibn Sino yoqib yuborgan, deb tuhmat qilishgan.

Otasi vafotidan keyin, taxminan 21 yoshida u idoraviy lavozimda ishlay boshladi (ehtimol Harmaysan hokimi sifatida). Shu tariqa u erta yoshida ham tabib, ham amaldor sifatida faoliyat yuritdi. Biroq siyosiy beqarorlik sababli Buxorodan chiqib, Gurganjga ko'chdi va Mahmud ibn Ma'mun saroyida xizmat qildi. 999 yilda Somoniylar davlati tugatilgach, Ibn Sino ham siyosiy vaziyat sabab Gurganjni tark etishga majbur bo'ldi. Keyingi yillari ko'p sayohatlar bilan o'tdi. 1012 yilda sahrodan o'tib Xuroson tomon yo'l oldi, safarda do'stlarini ham yo'qotdi. Rivoyatlarga ko'ra, bu davrda u mashhur so'fiy Abu Sa'id ibn Abil-Hayr bilan uchrashgan.

So'ngra u Jurjon, Ray, Hamadon va nihoyat Isfahonda yashadi. Rayda Shams ad-Davlaning homiyligiga kirib, hatto vazirlik martabasiga ko'tarildi. Biroq keyinchalik siyosiy sabablar bilan qamoqqa tushib, dervish kiyimida qochib qutuldi. Isfahonda esa Ala ad-Davla homiyligida 15 yil davomida osoyishta yashab, ko'plab muhim asarlar yozdi, hatto rasadxona ham qurdirdi. Lekin oxir-oqibat Isfahonni G'aznaviylar bosib olgach, ko'plab asarlari yo'qoldi va u yana Hamadonga qaytib, 1037 yilda vafot etdi.

Ibn Sino Sharqda ham, G'arbda ham filosof va tabib sifatida ulkan shuhrat qozongan. Uning tibbiyotga oid eng mashhur asari "al-Qonun fi't-Tibb" asrlar davomida Yevropa tibbiyot maktablarida asosiy qo'llanma sifatida o'qitilgan. G'arbda Dante uni Hipokrat va Galen bilan bir qatorda tilga olgan, ba'zi olimlar esa Galendan ham yuqori baholagan. Uning falsafiy qarashlari ba'zan tanqidga uchragan bo'lsa-da, Albertus Magnus, Foma Akvinskiy, Duns Skot kabi yevropalik mutafakkirlar uning

ta'sirini sezganlar. Shu bois ba'zi tadqiqotchilar hatto "lotin Avitsennachiligi" oqimini tilga olishadi.

Islom dunyosida esa u ko'proq tanqid ostida qolgan. Ayniqsa G'azzoliy va Fahriddin Roziy uni tanqid qilib, ayrim qarashlarini — masalan, olamning qadimligi, jismoniy qayta tirilishning imkonsizligi, Allohning juz'iy narsalarni umumiy tarzda bilishi haqidagi ta'limotlarini kufarga yo'yishgan.

Ibn Sinoning asarlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Aristotel yo'nalishdagi asarlar — ulardan eng muhimlari *Kitob ash-Shifo*, *Kitob an-Najot*, *Uyun al-Hikma*, *Kitob al-Ishorot* va *t-Tanbihat*.

2. Ishroqiy yo'nalishdagi asarlar — *Risola fi'l-Ishq*, *Hayy ibn Yaqzon*, *Risalat at-Tayr*, *Salamon va Absal*, hamda bugun bizgacha yetib kelmagan *Kitob al-Insaf*.

Shuningdek, u fors tilida ham asarlar yozgan, jumladan "Donishnoma-yi 'Aloiy". Ba'zi asarlari she'riy shaklda: masalan, "Urjuza fi't-Tibb" va "Qasida-yi Ayniya".

Falsafiy merosida Ibn Sino avvalo Farobiydan ta'sirlangan. U ko'pincha Farobiyning konsepsiyalarini rivojlantirgan: zaruriy va mumkin mavjudot ta'rifi, vujud va mahiyat farqlanishi, sudur nazariyasi, aql va nafs ta'limotlari. Keyinchalik u "Sharq hikmati" yoki ishroqiylik tomon og'ib, ramziy-gnostik mazmundagi asarlar yozdi. Bu bosqichda u kosmik mavjudotlarni muhabbat (ishq) bilan izohlashga urinib, mistik falsafiy qarashlarga yuz burdi.

Mashshoiylik (Peripatetizm) an'anasi Islom dunyosining g'arbiy hududlarida, ya'ni Endülüsda Ibn Bojja (vaf. 1138) va Ibn Rushd (vaf. 1198) tomonidan davom ettirildi. Ibn Bajja to'liq ismi Abu Bakr Muhammad ibn Yahyo ibn as-Sa'igh bo'lib, xristian Lotin dunyosida "Avempace" nomi bilan tanilgan. Uning hayoti haqida keng ma'lumotlar saqlanmagan. Shimoliy Afrikalik sayyoh Hasan ibn Muhammad al-Vazzon az-Zayyatiy, Lotin dunyosida *Leo Africanus* nomi bilan tanilgan muallif, Ibn Bajja yahudiy bo'lganini qayd etadi, biroq bu fikrni tasdiqlovchi aniq dalillar mavjud emas.

Ibn Bojja XI asr oxirida, ehtimol, Andalusning shimolidagi Sarakusta (Saragossa) shahrida 470/1077 yilda tug'ilgan. U shaharni XI asrning birinchi choragiga qadar boshqarib kelgan arab aslidan bo'lgan Tujibiylar sulolasiga mansub

edi. Uning oilasi haqida boshqa ma'lumotlar deyarli mavjud emas. Ta'limi haqida ayrim ma'lumotlar Abu Ja'far Yusuf ibn Hasdalga yozgan maktubida uchraydi. Unda u dastlab musiqa, keyinchalik astronomiya va mantiq bilan shug'ullanganini, so'ngra tabiiy fanlarga murojaat qilganini bildiradi. Ibn Abi Usaybi'a esa, Ibn Bojja Qur'onni yod olgani va arab tilini mukammal bilganini qayd etadi. Bu esa uning dastlabki ta'limi diniy-ilohiy fanlar asosida boshlanganini ko'rsatadi.

Ibn Bojja XII asr boshlarida Ishbiliyya (Sevilya) shahrida ilmiy faoliyatini davom ettirdi va bu yerda ilmiy-falsafiy masalalarda yuksak salohiyatga erishdi. U o'zining do'sti va shogirdi Abu al-Hasan Ibn al-Imarriga yozgan maktubida Abdurrahmon ibn Sayyid al-Muhandisdan geometriya ta'limi olganini bildiradi. Uning muallimlari haqida boshqa ma'lumot yo'q. Shu bilan birga, u davrning mashhur tabib va astronomlaridan biri bo'lgan Abu Ja'far Yusuf ibn Hasdal bilan yaqin do'stlik qilgan.

1110 yilda Murobitlar Sarakustani bosib olgach, Ibn Bojja "Ibn Tivalvit" laqabi bilan mashhur bo'lgan Abu Bakr ibn Ibrohim as-Sahraviyga elchi bo'lib tayinlandi. Biroq sultonga xiyonat qilganlikda ayblanib qamoqqa tashlandi va bir necha yil hibsdan bo'ldi. Ozod etilgach, Sarakustaga qaytmadi. Keyinchalik, 1117 yilda Ibn Tivalvit vafot etganida u Valensiyada (Balansiya) edi. 1118 yilda Sarakusta nasroniylar tomonidan bosib olingach, u Endülüsning boshqa shaharlariga yo'l oldi. Biroq falsafiy qarashlari sababli "mulhidlik"da ayblanib, Murobitlar tomonidan hibsga olindi. Keyinchalik Ibn Rushdning otasi yoki, ehtimol, bobosining yordami bilan qamoqdan ozod etildi va Ishbiliyya shahriga bordi.

1135 yilda do'sti Abu'l-Hasan Ali ibn Abd al-Aziz ibn al-Imom bilan yana Ishbiliyyaga qaytdi. Keyinchalik Shimoliy Afrikaga o'tib, Fas shahrida istiqomat qildi va 1139 yilda vafot etdi. Rivoyatlarga ko'ra, u mashhur tabib Ibn Zuhrning otasi Abu'l-A'lo ibn Zuhr tomonidan qasd bilan zaharlangan.

Ibn Bajja falsafiy asarlari orasida *Kitab ittisol al-aql bi al-insan*, *Kitab an-nafs*, *Kitab tadbir al-mutavahhid* va *kalam fi al-g'oya al-insaniyya* mashhurdir. U insonning oliy baxtini "faol aql" (al-aql al-fa'ol) bilan ittisolda ko'rdi. Bu jarayon mistik emas, balki falsafiy-ma'rifiy yo'ldir. Ibn Bojja bu baxtga erishishning ijtimoiy-siyosiy sharoitlarini ham

tahlil qilib, agar kishi nosog'lom jamiyatda yashasa, ruhiy va aqliy komillikka erishishi uchun "mutavahhid" — ya'ni "yolg'izlanish" yo'lini tutishi lozim, degan xulosaga keldi.

Ibn Rushd (Averroes)

Mashshoiylik an'anasining so'nggi buyuk vakili Ibn Rushddir. Uning to'liq ismi Abu'l-Valid Muhammad ibn Muhammad ibn Rushd bo'lib, 1126 yilda Qurtuba (Kordova) shahrida tug'ilgan. U yahudiylar orasida **Aben Roshd**, Lotin dunyosida esa **Averroes** nomi bilan mashhur bo'ldi. Ibn Rushd fiqh ilmini avlodlar o'tkazib kelgan qozilar oilasiga mansub bo'lib, otasi va bobosi Qurtubada qozilik qilgan. U ham qozilik lavozimini egalladi.

Dastlabki ta'limni otasi Abu'l-Qosimdan olgan Ibn Rushd fiqh, usul, tilshunoslik, kalom va adabiyot fanlarini chuqur o'rgandi. U Malikning "Muvatto" asarini yod oldi. Shuningdek, Abu'l-Qosim ibn Bashkuvol, Abu Marvon ibn Masarra va Abu Bakr ibn Samhun kabi fiqh olimlaridan saboq oldi. Ibn Rushd nafaqat diniy fanlarda, balki matematika, tibbiyot va falsafada ham bilimga ega bo'ldi. Bu sohalarida u Abu Ja'far ibn Harun at-Tarjaliy (Trujillo)dan ta'lim oldi.

1169 yilda u Ishbiliyya shahrida qozilik lavozimiga tayinlandi. 1171 yilda esa tug'ilgan shahri Qurtubaga qaytib, bu yerda bosh qozilik vazifasini ado etdi. Uning Muvahhidlar saroyiga yaqinlashuvi Ibn Tufayl orqali sodir bo'ldi. Ibn Tufayl uni xalifa Abu Yaqub Yusufga tanishtirdi. Ibn Rushdning bilimdonligi xalifani hayratga soldi va u Aristotel asarlariga sharh yozish vazifasini unga topshirdi. Shu tariqa Ibn Rushd "Talkhis" deb atalgan sharhlar turkumini yozishga kirishdi.

1182 yilda Ibn Rushd Ibn Tufayl o'rniga saroy tabibi etib tayinlandi. Biroq uning fanga yaqinligi va falsafiy qarashlari ulamolar va faqihlar tomonidan doimo tanqid qilinib, "kufr"da ayblandi. Nihoyat, siyosiy vaziyat tufayli 1195 yilda u Elisana (Lucena)ga surgun qilindi. Rivoyatlarga ko'ra, uning ayrim kitoblari yo'q qilingan, biroq ilmiy merosi to'liq yo'qolmagan.

1198 yilda Marrakash shahrida vafot etdi. Keyinchalik uning jasadi Qurtubaga ko'chirildi. Ibn Rushdning o'limi bilan Islom falsafasining Endülüs'dagi yuksak bosqichi ham yakun topdi.

Ibn Rushdning eng muhim asarlari qatorida "Tahafut at-Tahafut", "Fasl al-Maqal", "al-Kashf" alohida o'rin tutadi. U bu asarlarida G'azzoliy va kalom ilmi tarafdorlariga qarshi falsafani himoya qildi. Shuningdek, Farobiy va Ibn Sino qarashlarini ham ayrim jihatlardan tanqid qildi. U Aristotel asarlariga keng sharhlar yozib, Sharq va G'arb falsafiy tafakkuri o'rtasida ko'priq vazifasini o'tadi.

Ixvon as-Safo harakati

Metafizik falsafa tasavvuriga ega bo'lgan ikkinchi oqim — bu botiniy yo'nalishdagi **Ixvon as-Safo** jamiyatidir. Ushbu guruh IX asr oxiri – X asr boshlarida Basra markazida shakllangan bo'lib, sirli va siyosiy tashkilot sifatida faoliyat yuritgan. U asosan ma'rifatparvar ziyolilar va ensiklopedistlardan iborat jamiyat bo'lgan. Ularning shaxsiy tarkibi aniq ma'lum emas, biroq zamondoshi Abū Hayyān at-Tavhīdī ulardan besh kishining ismini tilga oladi. Ular orasida mashhur bo'lgan shaxslar: **Abu Sulaymon Muhammad ibn Ma'shar al-Bustiy (al-Maqdisiy)**, **Abu al-Hasan Ali ibn Horun az-Zanjoniyy**, **Abu Ahmad al-Mihrijoniyy**, va **al-Aufiydir**.

Ba'zi tadqiqotchilar ushbu jamiyat vakillarini "Islomdagi ilk gumanistlar" sifatida baholaydilar. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, Ixvon as-Safo X asrda siyosiy vazifani ham zimmasiga olgan, bu bois qadimgi yunonlik **Pifagorchilar** singari maxfiy jamiyat tuzgan va botinijon yo'nalishga ega bo'lgan. Ularning dunyoqarashlari qadimgi Bobilliklar, Hind, Eron, Yunon va Harron tafakkuri bilan birga **Hermes Trismegistus**, **Pifagor**, **Aristotel**, **Aflotun**, **Batlamiyus**, **Evklid**, **Nikomax**, **Galen** kabi mashhur mutafakkirlarning ta'siri ostida shakllangan. Bundan tashqari, **Pifagorchilik** va **Yangi Platonchilik** kabi falsafiy oqimlardan ham keng foydalanib, **eklektik falsafiy tizim** yaratganliklari ayon bo'ladi.

Ularning bizgacha yetib kelgan eng muhim asari — "Raso'il ixvon as-safo va Hullon al-vafo" ("Ixvon as-Safo risolalari va Vafo ahli") bo'lib, u 52 ta risoladan iborat. Bu asar

o'z davrining deyarli barcha ilmiy bilimlarini o'z ichiga olgan ensiklopedik majmuadir. Risolalar pedagogik maqsadda yozilgan bo'lib, ularni turli mualliflar qalamga olgan.

1. Riyoziy fanlar (Matematik ilmlar)

Bu qism 14 risolani o'z ichiga oladi. Unda quyidagi mavzular yoritilgan: sonlar, geometriya, astronomiya va astrologiya, musiqa, geografiya, sonlar va nisbatlar, geometriya va nazariy san'atlar, amaliy san'atlar, axloq, Isagogiya, kategoriyalar, *Peri Hermenias* (tafsir va talqin ilmi), birinchi va ikkinchi analitiklar.

2. Tabiiy ilmlar (Tabiiyot)

Bu bo'limda 17 risola mavjud. Unda quyidagi masalalar ko'rib chiqiladi: hayulo va sura (modda va shakl), falak va olam, vujudga kelish va halokat, samoviy ta'sirlar (*al-asar al-uluviyya*), ma'danlar, tabiat mohiyati, o'simliklar, hayvonlar, jismiy tarkib, sezgi va seziluvchilar, urug'ning bachadonga tushishi, inson kichik olam sifatida, insonning ma'rifatdagi o'rni, hayot va o'lim mohiyati, jismoniy va ruhoniylazat hamda og'riqlar, tillarning xilma-xilligi sabablari.

3. Aqliy-nafsiy fanlar (*an-Nafsoniyya al-Aqliyya*)

Bu bo'lim 10 risoladan iborat bo'lib, quyidagi mavzularni o'z ichiga oladi: aqliy ibtidoiy tamoyillar, olam "katta inson"dir, aql va aqliy idroklilar, tabiatlar (ekvār), davrlar va asrlar, zamon va dahr farqlari, muhabbat mohiyati, qayta tirilish, qiyomat va hisobot, me'roj mohiyati, harakat turlari, sabab va oqibatlar, ta'riflar.

4. Ilohiy va diniy fanlar

Bu bo'lim 11 risoladan iborat bo'lib, unda quyidagilar ko'rib chiqiladi: turli falsafiy qarashlar va mazhablar, Xudoga yetaklovchi yo'l mohiyati, Ixvon as-Safo e'tiqodi bayoni, jamiyatning shakllanishi, iymon mohiyati, ilohiy qonunlar va shariat mohiyati, Xudoga da'vat usullari, ruhoniyl mavjudotlar va ularning faoliyatlari, siyosat masalalari hamda sehrning mohiyati.

Ixvon as-Safo butun falsafiy tizimini astrologiya va sonlar sirlariga tayangan holda qurgan. Ular mavjudotlarning paydo bo'lishini paradoksal tarzda yaratish (xalq) va sudur (emanatsiya) tushunchalari orqali izohlaganlar. Turlarning bir-biriga to'liq aylanishini rad etgan holda, ular takomul g'oyasini ilgari surganlar. Shuningdek, barcha dinlarda ma'lum bir haqiqat mavjudligini ta'kidlab, falsafiy asosda gumanistik

mazmunga ega umumjahon insoniy dinini shakllantirishga intilganlar. Ularning bu gumanistik, universalist va integrativ yondashuvi turli mazhablarga nisbatan munosabatida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Ular shunday deganlar:

"Birodarlarimiz ilmiy manbalarning birontasiga dushmanlik qilmasliklari, biron bir kitobni xor ko'rmasliklari, mazhablardan birontasiga qarshi murosasiz yondashmasliklari lozim. Chunki bizning qarashimiz va mazhabimiz barcha mazhablarning fikrlarini o'z ichiga oladi va barcha ilmlarni qamrab oladi."

Ishroqiylik harakati – Suhravardiy va sharq falsafasidagi metafizik oqim

Metafizik falsafa tasavvuriga ega bo'lgan uchinchi harakat Ishroqiylik (al-Ishroq) deb nomlanadi. Bu maktab XII asrning oxirlariga kelib, Shihobiddin Suhravardiy al-Maqtul (vaf. 1191) tomonidan asos solingan, deb qaraladi. Tadqiqotchi Bayraktarning ta'kidlashicha, aslida *al-hikma al-mashriqiyya* atamasi ilk bor al-Farobiyda uchraydi; undan keyin bu tushunchani yanada rivojlantirgan mutafakkir Ibn Sino bo'lgan. Ibn Sinoning hayotining oxirgi davrida benimsagan mistik-gnostik qarashlarini ifoda etish uchun, to'liq saqlanib qolmagan bo'lsa-da, "*al-Hikma al-Mashriqiyya*" va "*Mantiq al-Mashriqiyyin*" nomli asarlar yozgani ma'lum. Ayniqsa, uning *al-Ishrot* va *al-Tanbihot* asarining so'nggi qismida tasavvufiy, mistik g'oya va ta'limotni ilgari surgani ayon bo'ladi.

Ibn Sinoning mazkur hikmat al-mashriqiyya konsepsiyasidan ilhomlangan Suhravardiy (to'liq ismi: Abul-Futuh Yahyo ibn Habash ibn Amirek Shihobiddin Suhravardiy) 1153 yilda Shimoliy Eronning hozirgi Zanjon viloyatiga qarashli Suhravard qishlog'ida tug'ilgan. U Lotin olamida deyarli tanilmagan bo'lsa-da, islom dunyosida al-Hakim, al-Maqtul, ash-Shahid, al-Halabiy, Shayx al-Ishroq kabi laqablar bilan shuhrat qozongan. Tadqiqotchilarning ayrimlariga ko'ra, u Ibn Sinodan keyingi eng buyuk islom faylasufi hisoblanadi.

Suhravardiyning hayoti va ta'limi

Dastlabki ta'limni u ehtimol oilasida olgan. Keyinchalik Maraga shahrida Majdiddin Jiliy qo'lida, mashhur mutakallim Fahriddin Roziy bilan birga fiqh va falsafani

o'rgangan. **Isfahonda** Zohiriddin Qoriydan mantiq saboqlari olgan, yana Ibn Sino falsafasini **Fahriddin Mardiniydan** o'rgangan. Ta'limdan so'ng, Eronning turli hududlariga sayohatlar qilgan, tasavvufiy doiralarga qatnashib, **Boyazid Bistomiy** va **Halloj Mansur** izdoshlari majlislarida ma'naviy kamol topishga intilgan. Hayotining katta qismini zikir majlislarida o'tkazgan. Keyinchalik u Anatoliya va Shom viloyatlariga ham sayohat qilgan.

1175-yillarda **Konya** shahriga kelib, Saljuqiy sultoni **Qilich Arslon II** huzurida ehtirom topgan, saroyda qabul qilingan. Hatto uning vaziri **Amir Kamoliddin Kamyorga** falsafa saboqlari bergani qayd etiladi. Shuningdek, **Sivas** shahrida bo'lib, sultonning o'g'illari — **Shahzoda Berkyaruq, Malikshoh** va **Sulaymonga** ham muallimlik qilgan. **Shahzoda Barkyaruq** Shoh bilan yaqin do'st bo'lgan, unga bag'ishlab "**Partavnoma**" asarini yozgan.

Suhravardiy keyinchalik **Halab** shahrida **Salohiddin Ayyubi**ning o'g'li **Malik Zohir** bilan tanishib, unga ham maslahatchi, ham sirdosh bo'lgan. Ammo bu yaqinlik **Halab** ulamolari va faqihlarining hasadiga sabab bo'lgan. Ular Suhravardiyni "filosofiya bilan shug'ullanib, xalq aqidasini buzmoqda" va "malikning axloqini buzyapti" deya **Salohiddin Ayyubi**ga shikoyat qilganlar.

Qatl sabablari va tarixiy talqinlar

Halab ulamolari bilan munozaralarda Suhravardiy ko'pincha g'alaba qozongan, hatto **Aristotelning** ba'zi g'oyalari tanqid qilib, payg'ambarlik haqidagi savollarda qat'iy fikr bildirgan. Bu hol ommaning g'azabini qo'zg'atgan. Ulamolar uni **ilhod** va **zindqlikda** ayblab, **Salohiddindan** qatlg hukm etishini talab qilganlar. 1191 yilda Suhravardiy **Halab** qal'asida hibsda o'tirgan paytda, ayrim manbalarga ko'ra, ochlikdan o'ldirilgan, boshqalar esa bo'g'ib o'ldirilgan yoki qilich bilan jazolangan, deya qayd etadi. Shunday qilib, u 36 yoshida shahid bo'lgan.

Suhravardiy falsafasi

Suhravardiy o'z falsafasini **Platonga** asoslab, **Aristotelga** qarshi pozitsiyani tanladi. U "**Hikmat al-Ishroq**", "**Hayakil an-Nur**", "**Talvihot**" kabi asarlar yozdi. Unga ko'ra, haqiqiy bilim tafakkurdan emas, balki **kashf** va **mushohada** orqali — sezgisel-intuitiv idrok

orqali hosil bo'ladi. Shu bois, u **mashshoiylik** (**aristotelchilik**) falsafasini "bahsiy-aqliy" yo'nalish deb atagan bo'lsa, **ishroqiylikni** sezgiga asoslangan **gnoseologiya** sifatida ko'rgan.

Ontologik jihatdan esa, u mavjudot iyerarxiyasini "**nur**" tushunchasi asosida sharhlaydi. Uning ta'limotida mavjudotlar "**Nurlar nuri**" (ya'ni **Tangri**)dan ketma-ket sudur yo'li bilan hosil bo'ladi. Bu jihatlari **G'azzoliyning** *Mishkat al-Anvor* asarida ham ko'rinadi.

Ibn Tufayl va "Hikmat al-Mashriqiyya"ning davomchiligi

Ibn Sinoning mashriqiy hikmat konsepsiyasi **Andalusiya** faylasufi **Ibn Tufayl** (vaf. 1186) falsafasida ham o'z aksini topgan. To'liq ismi: **Abu Bakr Muhammad ibn Abdulmalik ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Tufayl al-Andalusiyy**. Unga "**al-Qaysiy, al-Qurtubiy, al-Ishbiliy**" kabi laqablar berilgan. Uning mashhur asari — "**Hayy ibn Yaqzon**" bo'lib, unda insonning o'z-o'zidan bilimga yetishi, tajriba va tafakkur orqali haqiqatni topishi tasvirlanadi.

Ibn Tufayl muvaxhidlar sulolasi davrida saroy tabibi bo'lgan, keyinchalik **Ibn Rushdni** ham saroyga tanishtirgan. Falsafasida u **Ibn Bajja, Ibn Sino** va **G'azzoliy** ta'sirini sintez qilgan. 1186 yilda **Morakashda** vafot etgan.

Ishroqiylik harakati **Sharq** falsafasida mantiqiy-analitik tafakkurdan sezgisel-mistik idrokka o'tishning ramzi bo'lib, Suhravardiy uni **Platon** va **gnostik an'analarga** asoslab ishlab chiqdi. Uning ta'limoti falsafa va tasavvuf o'rtasida ko'prik bo'lib xizmat qildi va **Ibn Tufayl** kabi **Andalus** mutafakkirlari orqali islomiy-falsafiy tafakkurga keng yoyildi.

Nazorat uchun savollar:

1. **Sharq** uyg'onish davri tafakkurining shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
2. **Teotsentrik** dunyoqarashning tarix falsafasidagi o'rni qanday izohlanadi?
3. **Kalom** ilmining yuzuga kelishi va boshqa dinlar bilan muloqotdagi roli nimadan iborat?
4. **Mashshoiylar, Ishroqiylar** va **Batinaviy** oqimlarning falsafiy qarashlari qanday farqlanadi?

5. Ixvon as-Safo risolalari qanday fanlarni qamrab oladi va ularning tarix falsafasidagi ahamiyati nimada?
6. Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushdning tarix falsafasi nuqtayi nazaridan o'xshash va farqli tomonlarini izohlang.
7. Sharq uyg'onish davri tafakkurining Yevropa Uyg'onishiga ta'siri qanday baholanadi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abu Nasr Forobiy. *Fozil odamlar shahri*. — Toshkent, 1993.
2. Ibn Sino. *Kitob ash-Shifo, al-Ishorot va't-Tanbihat*.
3. Al-G'azzoliy. *Maqosid al-falosiya, Tahafut al-falosiya*.
4. Fazlur Rahman. *Islamic Philosophy and Theology*.
5. Henry Corbin. *History of Islamic Philosophy*.
6. Dmitri Gutas. *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement*.
7. Nasr, S.H. *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present*.
8. Alp Arslan Bayraktar. *Islam Felsefesi Tarihi*.

7-MAVZU: TEMURIYLAR VA UNDA KEYINGI DAVR TARIXNAVISLIGI

REJA:

1. Temuriylar davrida tarixnavislikning shakllanishi va umumiy xususiyatlari
2. Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"lari
3. Hofizi Abru va Mirhond tarixiy qarashlari hamda ilmiy yondashuvlari
4. Xondamir va Temuriylardan keyingi davr tarixnavislik an'analari
5. Temuriylar tarixnavisligining keyingi davrlarga ta'siri va ilmiy merosi

Maqsad:

Temuriylar davri tarixnavisligi va undan keyingi tarixiy yozma an'analarni tahlil qilish, tarixiy asarlarning mazmuni, metodologiyasi hamda tarixiy voqelikni yoritishdagi ilmiy yondashuvlarini o'rganish. Shuningdek, Temuriylar davrida tarix ilmining davlat boshqaruvi, siyosiy tafakkur va adabiy an'analarga ta'sirini ilmiy asosda tushuntirish.

Asosiy tayanch tushunchalar:

- **Tarixnavislik** – tarixiy voqealarni yozma manbalarda qayd etish, tarixiy asarlar yaratish jarayoni.
- **Temuriylar davri tarixchiligi** – XIV–XV asrlarda Movarounnahr va Eron hududida shakllangan tarixiy yozma an'ana.
- **Umumiy tarix** – jahon xalqlari tarixi va voqealarini qamrab oluvchi yirik tarixiy asarlar.
- **Sulola tarixi** – sulolalarning kelib chiqishi, siyosiy faoliyati va davlat boshqaruvi tarixini yorituvchi manbalar.
- **Tarixiy manbashunoslik** – tarixiy asarlarning kelib chiqishi, ishonchliligi va ilmiy qiymatini o'rganuvchi soha.
- **Tarixiy tajriba** – shaxsiy kuzatuv, boshqalarning tajribasi va avvalgi avlodlarning merosidan iborat tarixiy bilim asoslari.

Qadimiy madaniyat va sivilizatsiyaga ega bo'lgan fors madaniyatida tarix yozuvchiligi Islomdan avval ham mavjud edi. Miloddan avvalgi 550-yillarda Eron shohi Doro I (mil.avv. 522–486) o'zining yurishlarini Behiston tog'ida joylashgan Behiston yozuviga qadimgi fors, bobil va elam tillarida bitdirgani, Sosoniy imperatori Shopur I (mil. 240–272)ning Anadoluga qilgan yurishlarini tasvirlovchi "Ka'ba-yi Zardusht" yozuvi va yana ko'plab yozma yodgorliklar fors tarix yozuvchiligining boshlanishi sifatida baholanishi mumkin. Shuningdek, fors tilida yozilib, keyinchalik arabchaga tarjima qilingan asarlar ham mavjud bo'lib, Umaviy xalifasi Hishom ibn

Abdulmalik tomonidan tarjima qilingan forscha asarlar bunga misoldir. Bunday asarlar islom tarix yozuvchiligi yoki Shom tarix maktabi mahsuli sifatida ham tilga olinadi.

Fors tilida yozilgan eng mashhur asarlardan biri – ko'plab tarixchilarning asosiy manbalaridan bo'lgan Xudoynoma yoki Xudoynomalardir. Sosoniy shohi Yazdigard III davrida davlatning rasmiy solnomalaridan foydalanib yozilgan bu asar bir necha marta *Siyar al-Muluk* nomi bilan arabchaga tarjima qilingan. U, xususan, Firdavsiyning *Shohnomasi* va Sosoniylar tarixi haqida yozilgan ko'plab forsiy hamda arabiy asarlarga bevosita yoki bilvosita manba bo'lib xizmat qilgan. Nicholsonning ta'kidlashicha, bu asar islom tarix yozuvchiligi uchun muhim qo'llanma hisoblanadi. Uning eng mukammal tarjimasini Ibn al-Muqaffa amalga oshirgan. Ibn Qutayba esa o'zining *Siyar al-A'jam* nomli asarida *Xudoynomadan* iqtiboslar keltirgan. Buning bilan birga, *Gohnoma* va *Ayin-noma* kabi forsiy asarlar ham arabchaga tarjima qilingan bo'lib, ulardan Ibn an-Nadim va Mas'udiy foydalanishgan.

Fors tilidan arabchaga qilinadigan ilk tarjimalar, asosan, podshohlarning tarjimai hollari, ularning siyosati, davlat amaldorlari, ma'muriy muassasalar va tarixiy rivoyatlarni qamrab olgan. XI asrda fors islom tarix yozuvchiligi umumiy tarix, sulola tarixi va mahalliy tarix kabi sohalarida asarlar yaratdi. Ularning ayrimlari arab tilida yozilgan edi.

Umuman, tarix yozuvchiligi insoniyatning o'tmishda sodir bo'lgan voqealarni bilish, yozib qoldirish va o'qishga bo'lgan ehtiyojidan paydo bo'lgan. Islom tarix yozuvchiligi esa Payg'ambar alayhissalomning siyrati, g'azot va jihodlarini bilish hamda rivoyat qilish maqsadida vujudga kelgan. Islomning xalifa Umar davrida Eron hududlariga kirib borishi islom tarix yozuvchiligi uchun muhim burilish bo'ldi. Chunki aynan shu hududda buyuk allomalar (masalan, *Kutub as-Sitta* mualliflari kabi) yetishib chiqqan. Umaviylar va Abbosiylar davrida asarlarning arab tilida yozilishi fors tilini, shuningdek, Eron tarix yozuvchiligini ikkinchi planga surib qo'ydi. Ammo X asr oxiri va XI asr boshlarida fors tarix yozuvchiligi yangi davrga qadam qo'ydi. Bu davrda Eron hududida tashkil topgan sulolalar fors tilini rasmiy yozishmalar tili sifatida qo'llay boshladilar va natijada fors tarix yozuvchiligi arab tilidagi tarix yozuvchiligi oldiga chiqdi. Somoniylar, Buyahiyalar, G'aznaviylar, Saljuqiylar davrida fors tarix

yo'zuvchiligi rivojlanib, arabcha tarix asarlarini ortda qoldirdi. XI–XII asrlarda Eron hududida fors tilida yozilgan tarixiy asarlar soni arabchadagidan ko'proq bo'ldi.

Mo'g'ullar, Ilxoniylar va Chig'atoylar davrida esa fors tarix yozuvchiligi ma'lum darajada turg'unlikka yuz tutdi. Lekin Ilxoniy davlatidan farqli o'laroq, Chig'atoylar Juvayniy, Rashiduddin va Vassof kabi tarixchilarga ega bo'lmagani sababli Chig'atoy xonligining ilk davrlariga oid tarixiy ma'lumotlar ko'pincha xorijiy manbalardan olinadi. Temuriylar davri tarix yozuvchiligi esa faqat o'z davri bilan chegaralanmaydi, chunki bugungi kunda ham bu borada Turkiya, Eron va Yevropada ilmiy izlanishlar davom etmoqda.

Turkiyada Temuriylar davriga oid olib borilgan tadqiqotlardan ba'zilar quyidagilardan iborat: Ismoil Akaning *Timurlular va O'rta Asya'nin Parlak Devri*, Mirza Shahrux: *Timur'un Hukumdari Oglu, Uluq Bey'in Babasi (1405–1447)*, Mirza Shahrux va Zamani (1405–1447), *Tacü's-Selmani, Tarih-i 'Alam-ârâ-yi Abbasi, Timurlular Devleti Tarihi, Timurlular*; Necati Lugal tarjima qilgan *Zafarname*; Muhammad Ibrohim Yildirimning *Emir Timur'un Fars Hanedanlarına Karşı Tutumu: Mar'aşiler ve Muzafferiler Örneği*; *Timurlu Tarihine Dair Farsça Yeni Bir Kaynak: Zahirî Mar'aşî'nin Müntahabüt Tevârih*, shuningdek, Gülmezning *Hâfiz-i Abrû'nun Hayatı ve Tarihçilik Yönü* nomli tadqiqoti mavjuddir.

Temuriylar davlatining barpo etilishi bilan fors tarix yozuvchiligida rivojlanish va pishib yetilish davri boshlandi. Amir Temurning g'alabalari va yurishlarini yozib qoldirish istagi tufayli Nizomiddin Shomiy maxsus vazifalandi. Nizomiddin tomonidan boshlangan bu an'anani *Shams al-husn (Tarixnoma)* asari muallifi Tojiddin Salmoniy hamda 828/1425 yilda Temurning nabirasi Mirzo Ibrohim Sulton nomiga yozilgan *Zafarnoma* muallifi Sharafuddin Ali Yazdiy davom ettirdi. Temuriylar davri tarixchiligi Hofiz-i Abru bilan umumiy bir shaklga ega bo'ldi. U, asosan, Bal'amiy va Rashididdin yo'lidan borib, *Jome' al-tavorix* tugagan 703/1304 yildan Temur sahnaga chiqqunigacha bo'lgan "qorong'i davr"ni yoritdi. Shahrux nomidan yozgan *Zafarnoma* va G'iyosiddin Boysung'urga atab bitgan *Majma' al-tavorix* asarlarida tarix tushunchasini mufassal sharhlab, tarix ilmining foydalarini bayon etdi. Hofiz-i

Abruning bu uslubi keyinchalik Abdurazzoq Samarqandiy tomonidan *Matla' al-sa'dayn* asarida davom ettirildi.

Islom olamining keng qamrovli tarixini yozish istagi Temuriylar hukmronligining so'nggi davrida yana bir bor Mirxond (vaf. 903/1498) shaxsida jonlandi. Uning uzoq mehnat evaziga yozilgan *Ravzat al-safo* asari hozirga yetib kelmagan ko'plab manbalardan keng iqtiboslarni o'z ichiga oladi. Mirxondning nabirasi Xondamir fors tarix yozuvchiligidagi so'nggi yirik namoyandalardan biridir. U *Toj va Xulosat al-axbor* asarlaridan so'ng keng qamrovli islom tarixi xususiyatiga ega bo'lgan *Habib al-siyari* qalamga oldi. Shuningdek, ko'p qirrali tarixchi sifatida Xondamirning *Humoyunnoma* va *Dastur al-vuzaro* kabi ikki biografik asari ham mavjuddir.

Temuriylardan keyin Eron hududida hukmronlik qilgan Qoraqoyunlilar va Oqqoyunlilar davrida muhim tarixchilar yetishib chiqmadi. Shu davrda Abu Bakr Tihroniy qalamiga mansub *Kitob-i Diyarbakriyya* hamda Fazlulloh ibn Ruzbehon Xunjiyning *Tarix-i 'Alam-aro-yi Aminiy* asarlari, har qancha muhim manbalar sifatida e'tiborga loyiq bo'lsa-da, Ilxoniy va Temuriylar davri tarixchiligi bilan taqqoslanadigan xususiyatlarga ega emas. Temur o'zi geografiya, tarix va nasabshunoslikka qiziqqani uchun yutuqlarining aniq qayd etilishini istagan. U yurishlari va safarlarida Payg'ambar qissalari, maliklarning hayoti, o'tmishga oid ma'lumotlar va tarixiy voqealarni tinglagan va bu asarlar fors tilida bo'lgan. Hikoyalar takror o'qitilib, xatoga yo'l qo'yilmasdan ohangdor tarzda o'qilishi talab qilingan. Temur o'qish-yozishni bilmagan, arabchadan ham bexabar bo'lgan. U turkcha, mo'g'ulcha va forscha so'zlashgan (Ibn Arabshoh, 2023, s. 27–28).

Mavlono Nizomiddin Ali Shomiyning 806/1404 yilda yozgan *Zafarnomasi* bundan mustasno, Temurning hayotini tasvirlovchi boshqa barcha asarlar yo'qolib ketgan. Ularning mavjudligi haqida faqat boshqa manbalardagi ishoralardan bilib olamiz. Birlamchi manbalar orasida turkiy tilda yozilgan ikki asar bor: Mavlono Safiyiddin Xitloni Samarqandiyning *Zafarnomasi* va 807/1405 yildan avval uyg'ur turkchasida yozilgan *Tarix-i Xoniy*. Temurning yurishlariga oid forscha va turkcha

asarlar mavjud emas. Nizomiddin Shomiy Temurning 804/1402 yilgacha bo'lgan davrini tasvirlovchi batafsil tarix yozilishini buyurganini qayd etadi.

Bu davrni yorituvchi asarlar orasida Shayx Mahmud Zangiy Ajam Kirmaniyning manzum tarix sifatida yozgan *Tarixchasi* va uning o'g'li Mavlono Qutbiddinning unga yozgan zayli, Mavlono Sadrulloh Kirmaniyning *Futuh-at-i Miranshohiy*, Mavlono Qozi Nasriddin Umar qalamiga mansub *Ruznoma-yi Futuh-at-i Hindiston* kabi asarlar bor. So'nggi ikki asar Temurning hayoti va faoliyatini tasvirlaydi. 1401 yilgacha bo'lgan Temur yurishlari haqida ma'lumot beruvchi manbalar nihoyatda oz. Bu manbalar Temuriylar davri tarix yozuvchiligiga kuchli ta'sir ko'rsatmagan bo'lsa-da, an'anaviy tarixiy yozuvchilikni boshlab bergan. Shu sohadagi ilk asar Muhammad Shabankarayining *Majma' al-ansob*idir. Muallif vafotidan so'ng, hirotlik G'iyosiddin ibn Ali Faryumadiy asarga XIV asr Xurosonidagi mahalliy sulolalarni tasvirlovchi zayl (Ilova) qo'shgan. *Majma' al-ansob* bu zayl bilan birga 1984 yilda Tehronda Mir Hoshim Muhaddis tomonidan nashr qilingan.

Shomiyning *Zafarnoma* asarini to'ldirish uchun Temurning vafotidan keyingi 30 yil ichida bir qator tarixiy va biografik asarlar yozildi. Ulardan biri – Xoja Tojiddin Salmoniy Isfahoniy bo'lib, u 813/1410 yilda Temurning kichik o'g'li Shahrukh (779–850/1377–1447) topshirig'i bilan *Shams al-husn Zayl-i Zafarnomani* yozgan.

Temurni yaqindan tanigan va Temuriylar davrining rasmiy tarixchisi bo'lgan Hofiz-i Abru, *Zafarnoma-i Shomiy* asaridan ikki yil o'tib, 1404-yil martidan 1405-yil fevral oyining o'rtalarigacha (Temurning vafotiga qadar) bo'lgan davrni mazkur asarning davomi sifatida yozib chiqqan. Hofiz-i Abru keyinchalik *Majmu'a al-tavorix* hamda umumiy tarix xarakteriga ega bo'lgan *Zubdatu al-tavorix-i Baysunguriy* kabi asarlarini Shohrukhning amri bilan yaratdi. Mevlono Mu'inuddin-i Natanziy umumiy tarix xarakteridagi *Muntaho al-tavorix* nomli asarida Timurni o'z ichiga olgan qator qismlar mavjud bo'lib, uni 817/1414-yilda Shohruhxga tuhfa qilgan. Shu davrda Mavlono G'iyosuddin Ali Yazdiy Timurning 800/1398-yilgi Hindiston yurishini kunma-kun bayon etgan *Ruznoma-yi g'azavot-i Hindiston* asarini yakunladi. G'iyosuddin Ali Yazdiy qalamiga mansub bo'lgani kabi, uning o'g'li Mavlono Shahobuddin Muhammad Munshiy ham Timur tomonidan fath etilgan qal'alar,

mamluk lashkarlari (803/1401) hamda Usmonlilar (804/1402) ustidan qozonilgan g'alabalarga bag'ishlab *Fath bilod va viloyat-i Shom va Rum* nomi bilan risola yozdi. Mazkur asar 1987-yilda O'zbekistonning Marg'ilon shahrida topilgan, biroq bugungi kunda yo'qolib ketgan. Temurning tug'ilishidan vafotigacha bo'lgan hayotini qamrab olgan yana bir asar — 880/1475-yilda yozilishi boshlangan, 1489-yilda yakunlangan va Tehron Majlis kutubxonasida 35919 raqam ostida saqlanayotgan Zahir-i Mar'ashiy qalamiga mansub *Muntahab al-tavorix*dir.

Hofiz-i Abru va Mavlono Sharafuddin Ali Yazdiy *Zafarnoma-i Shomiy*ni qayta tartibga solib, uni Sulton Ibrohim hamda Boysunqur davrlariga (822/1420-yillar) oid voqealar bilan boyitdilar. Yazdiy 821/1419-yilda Sulton Ibrohimning viloyati bo'lgan Sherozdan boshlab Timurning hayoti haqida ma'lumot to'pladi va besh yil o'tib mashhur *Zafarnoma* asarini yaratdi. Tahminan shu davrlarda Hofiz-i Abru Hirotda Shohrux haqida *Majma'u al-tavorix* yoki *Zubdatu al-tavorix-i Baysunguriy*ni yozdi. Mazkur asar aslida *Zafarnoma-i Shomiy*ning kengaytirilgan va mukammallashtirilgan shakli edi. Shu tariqa, Timurning vafotidan yigirma besh yil o'tib (834/1430), uning hayoti va faoliyatiga oid ko'plab asarlar yaratilgan bo'lsa-da, ularning ko'pchiligi bizgacha yetib kelmagan.

O'z o'tmishini bilmagan va o'zini anglanagan jamiyat yoki xalqlar xotirasini yo'qotgan, oqimda oqib ketayotgan kimsa kabidir. Har bir inson o'tmishdan ibrat olib, undan saboq chiqarishga muhtojdir. Ijtimoiy fanlarning taraqqiyot bosqichlari ham tarixiy tadqiqot usullari orqali yoziladi.

Temur ham ayni shu fikrdan kelib chiqib, o'z davriga oid asarlarning yozilishini istagan. Yaralgan asarlar bezakli uslubda bo'lgani va u arabcha she'riyatning nozik jihatlarini tushunmaganidan, soddaroq va tushunarliroq tilni xohlardi. Shu bois yurishlarida muhim voqealarni qayd etadigan shaxslarni (masalan, Nizomuddin Shomiy, Hofiz-i Abru va boshqalar) tayinlab, ularning qaydlari keyinchalik tarixiy asarlarga kiritilardi. Temurning bu tashabbusi tarix yozuvchiligining rivojiga hamda ko'plab asarlarning yaratilishiga turtki bo'ldi. Temur davri va undan keyingi asarlarga nazar tashlansa, temuriylar davri tarix yozuvchiligining naqadar taraqqiy etgani ayon bo'ladi.

Fasih-i Hofiy Shohrux davrining yirik davlat arboblardan bo'lib, xazina va davlat hisob-kitoblaridan mas'ul edi. U Islom dunyosining umumiy tarixini xronologik tartibda jamladi. 845/1450-yilda yozilgan mazkur asar muqaddima, ikki maqola va xotimadan iborat bo'lib, davr voqealarini qisqa va ravon tarzda bayon etadi. Ja'far ibn Muhammad Yazdiyning *Tarix-i Yazd* asari Iskandar Zulqarnayning Yazd shahrini bunyod etishidan boshlab 850/1445-yilgacha bo'lgan islom va Eron tarixini o'z ichiga oladi. Asarda mahalliy tarixiy ma'lumotlar ham bor. Ayniqsa, temuriylar davriga oid voqealarga alohida e'tibor qaratilgan. U, shuningdek, umumiy islom va Eron tarixini qamrab olgan qisqa va foydali *Tarix-i Avasit* nomli asarni ham yozgan. Hasan ibn Shahobuddin Yazdiyning xronologik va umumiy tarix xarakteridagi *Jomi' al-tavorix* asari Muhammad ibn Baysungurga taqdim etilgan. Muhammad ibn Fazlulloh Musaviy tomonidan yozilgan *Tarix-i G'ayrot* temuriylar davlatining umumiy tarixini bezakli va ixcham uslubda bayon etadi. 817–829/1414–1426-yillarda yozilgan va Sulton Ibrohim Timurning huzuriga taqdim etilgan, muallifi noma'lum bo'lgan *al-Fusul al-Sultaniyya fi'l-Usul al-Insaniyya* asari ham umumiy tarix va ansob masalalarini o'z ichiga olgan muhim manbalardan biridir.

Temuriylar davri tarix yozuvchiligi uchun haqiqiy yuksalish davri bo'ldi. Yuqorida zikr etilgan asarlardan tashqari boshqa umumiy tarixiy kitoblar ham yaratildi. Shu davrda ikki yirik tarixchi — Mirxond va Xondamir ham maydonga chiqdi. Mirxondning *Ravzat al-safo fi sirat al-anbiyo va'l-muluk va'l-xulafo* nomli asari temuriylar davrini qamrab olgan umumiy tarixdir. U san'at, adabiyot hamda aqliy va naqliy ilmlarda yetuk bo'lgan, hayotining ko'p qismini Alisher Navoiy va Sulton Husayn Boyqaro homiyligida o'tkazgan va Hirotda vafot etgan. Mirxond o'z asarini Navoiy nomiga bag'ishlab, tarix yozuvchiligiga uslub va shakl jihatidan yangi ufqlar olib kirdi. U tarixini 7 jild qilib rejalashtirdi, yettinchi jildni Sulton Husayn Boyqaro nomiga bag'ishladi. Ammo Mirxond vafotidan so'ng mazkur jildni nevarasi Xondamir 929/1550-yilda yakunladi.

Ravzat al-safo batafsil, ravon nasrda yozilgan bo'lib, mazmun jihatidan avvalgi fors tarixiy asarlari uslubiga yaqin. Asarda foydalanilgan manbalarning ba'zilari bugungi kunda ham mavjud. Ushbu asarning 8-jildi ham bo'lgani va unda geografiya

masalalari yoritilgani qayd etiladi. *Majma' al-fusaho* muallifi Rizoqulixon mazkur asarga uch jild qo'shib, uni 10 jildga yetkazdi va *Ravzat al-safo-yi Nosiriy* deb atadi. Bu qo'shimcha jildlarda Safaviylar, Afshoriylar, Zandiylar va Qojarlar davrigacha (1853-yil) bo'lgan voqealar yoritildi. Asar ko'plab nashr qilinmagan manbalar va rasmiy hujjatlarga tayanib yozilgan bo'lib, 60 ming bayt hajmga ega. Unda siyosiy voqealar, geografiya, adabiyot va san'atga oid ko'plab ma'lumotlar jamlangan.

Yirik tarixchi Xondamirning *Xulosat al-axbor fi bayon ahval al-axyor* nomli umumiy tarix asari ham mavjud. U yaratilishdan 905/1498-yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab oladi va Alisher Navoiyga bag'ishlangan. Xondamirning eng muhim asari *Habib al-siyar fi ahbor afrod al-bashardir*. Bu asar yaratilishdan 930/1523-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan umumiy tarixdir. Uch juz, bir muqaddima va bir xotimadan iborat bo'lgan mazkur asar mazmun jihatdan nihoyatda keng qamrovli. Soddaroq tilda yozilgan bo'lib, ayniqsa Sulton Husayn Boyqaro va Shoh Ismoil davridagi voqealar haqida muhim ma'lumotlarni beradi.

Habib al-siyar nomi Hurosonning vaziri Habibulloh Savchidan (laqabi Karimuddin) olingan. Xondamir ushbu asarni yozishda Alisher Navoiy kutubxonasidan keng foydalanib, temuriy sultonlari va shahzodalarining yozishmalari, rasmiy hujjatlari hamda ilmiy-ma'naviy suhbatlardan ilhom olgan. U san'at va ilm ahli bilan yaqin aloqada bo'lgani uchun asar katta ishonchlilikka ega.

Mir Yahyo ibn Abdulatif Husayniy al-Qazviniy (962/1583) tomonidan yozilgan *Lubbu't-Tavorix* umumiy tarixiy asar bo'lib, hijriy 948-yilgacha bo'lgan voqealarni bayon qiladi. Asar to'rt qismdan tashkil topgan: birinchi qism Payg'ambarimiz (s.a.v.) va o'n ikki imom haqida; ikkinchi qism islomdan oldingi Eron shohlari — Peshdodiylar, Kayoniylar, muluk al-tavo'if va Sosoniylarga; uchinchi qism esa islom davri hukmdorlariga — Rashidun xalifalari, Umaviylar, Abbosiylar, Tohiriylar, Safforiylar, Somoniylar, G'aznaviylar, G'uriylar, Buvayhiylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, Atabeylar, G'arbiy va Eron ismoiliylar, Qoraxitoylar, Chingizxon davridan to Abu Sa'id Mirzo Bahodirgacha bo'lgan mo'g'ullar, mo'g'ullar va temuriylar davridagi bekliklar, Temuriylar, Qoraqyunlular va Oqqyunlular, Movarounnahr va Xuroson o'zbeklariga bag'ishlangan. To'rtinchi qism esa muallif

zamonigacha bo'lgan Safaviylar tarixini qamrab oladi. Muallif asar oxirida Safaviylar davrini yanada batafsil yorituvchi asar yozish niyatida ekanini qayd etadi, biroq bunday asar yozilganmi-yo'qmi noma'lum.

Temuriylar davri tarixshunosligi nihoyatda boy edi. Avvalo, Temuriylar sulolasi nasabi haqida yozilgan asarlar muhimdir. Mashhur hukmdor va olim Ulug'bek Muhammad Tarag'ay otasi Shohrux davrida uzoq yillar Samarqandni boshqarib, shaharni ilm-fan va madaniyat markaziga aylantirdi. Ulug'bek "Chingizning To'rt Ulusi" yoki "To'rt Ulus tarixi" nomi bilan mashhur risolasini yozgan bo'lib, unda chingiziylar uluslari va turk qabilalarining shajarasi haqida ma'lumotlar jamlangan. Bu asarlarda chingiziylardan boshlab Temur davrigacha bo'lgan tarixiy voqealar tasvirlanadi.

Temurning hayoti va fathlarini "Zafarnoma" nomi ostida manzum shaklda qalamga olgan mualliflar ham bor edi. Ulardan biri bo'lgan shoir Abdulloh Hatfiydir. Uning "Temurnoma" yoki "Zafarnoma" asari Nizomiy Ganjaviyning "Iskandarnoma" sig'a taqlid qilingan bo'lib, undagi Temur haqidagi so'z va xatti-harakatlar Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" sidan olingan. Shuningdek, 950/1543-yilda Qosimiy Janboziy "Shohruxnoma" nomli manzum asarni yozib, uni Shoh Tohmasbga taqdim qilgan.

Temuriylar davrining boshqa yirik tarixchilaridan biri Kamoliddin Abdurazzoq Samarqandiy (816–887/1413–1484) bo'lib, u Shohruxning qo'shin imomi va qozisi Jaloliddin Ishoqning o'g'li edi. U davlatning turli yuqori lavozimlarida xizmat qilgan va Hindistonga qilingan harbiy yurishlarda ishtirok etgan. 844/1441-yilda Shohrux uni elchi sifatida Hindistonning Kalikut shahriga yuborgan, keyinchalik Vijayanagarga borgan va 846/1443-yilda Hirotaga qaytgan. 849/1446-yilda Gilon, undan so'ng Misrga safar qilgan, biroq Shohruxning vafoti bois qaytishga majbur bo'lgan. Keyinchalik turli temuriy shahzodalar xizmatida bo'lgan va 1454-yildan boshlab Sulton Abu Sa'id xizmatida faoliyat yuritgan. Shu tajribalar hamda otasidan olgan bilimlari unga ikki jildlik "Matla' al-sa'dayn va majma' al-bahrayn" asarini yaratishda katta yordam berdi. Ushbu forsiy asar 704–873/1305–1474-yillar oralig'idagi voqealarni qamrab oladi va Eron hamda Temuriylar davri uchun asosiy manba hisoblanadi.

Temur davri uchun yana bir muhim manba Shihobiddin ibn Arabshohning “Ajo’yib al-ma’qdur fi navo’ib (axbor) Timur” asaridir. Dastlab arab tilida yozilgan bu asar 1352/1973-yilda Muhammad Ali Najotiy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan. Unda Temurning hayoti, shaxsiyati, yurishlari, Movarounnahr va Samarqandning ahvoli batafsil yoritilgan bo’lib, davr uchun birlamchi manba sanaladi. Ibn Arabshohning Temurga nisbatan hurmatsiz va tanqidiy ohangda yozgani asarining o’ziga xosligini yanada oshiradi.

Temuriylar davri tarixshunosligi faqat shu asarlar bilangina chegaralanmaydi. Shu bilan birga mahalliy tarixiy asarlar ham muhim o’rin tutadi. Masalan:

- Ahmad ibn Husayn ibn Ali Kotib Yazdiyning “Tarix-i Jadid-i Yazd”;
- Ja’far ibn Muhammad ibn Hasan Ja’fariyning “Tarix-i Yazd”;
- Sayyid Zahiroddin Mar’ashiyning “Tarix-i Tabariston va Ruyan va Mozandaron”;
- Munshih Satudehning muqaddimasi bilan “Tarix-i Ruyan”;
- Ahmad ibn Mahmud al-Mad’u Bamin al-Fuqaroning “Tarix-i Mullazoda” (Buxoro tarixi va maqbaralari) kabi asarlar mahalliy tarixchilik namunalariandir.

Temuriy davr tarixchilaridan ayrimlari asarlarida o’zlarining tarix yozish sabablarini ochiq qilgan bo’lsalar, boshqalari esa tarixning foydalarini tahlil qilib, bu haqda fikr yuritganlar. Masalan, Temuriylar davri tarixchiligining asosiy manbalaridan biri bo’lgan Nizomiddin Shomiy “Zafarnoma” asarini yozish sababini shunday izohlaydi: 804/1402-yilda Sohibqiron Hazratlari (Temur) Temuriylar haqida batafsil tarixiy asar yozishni topshirgan va bu sharaf unga nasib etgan. U o’z asarida tashbeh va istioralardan holi, oddiy va ravon tilni qo’llashga e’tibor qaratganini aytadi. Shomiyga ko’ra, go’zal va ravon tilda yozilgan matnlarni xalq tushunadi va ularda xato topa olmaydi.

XVII asrda xorasanlik Abu Tolib Husayniy Turbatiy (A’riziy nomi bilan mashhur) “Tuzukot-i Temur” asarining muqaddimasida yozish sababini bayon qiladi. U Makka va Madinaga qilgan safarida Yaman hokimi Ja’far poshoning kutubxonasida Temurning hayotiga oid voqealarni 7 yoshidan 70 yoshigacha tasvirlagan turkcha kitobni topgan. Kitobda Temurning davlatni boshqarishdagi harbiy choralari va fikrlari bayon etilgan

edi. Abu Tolib uni tarjima qilishga kirishib, tarjimani Hindistonda tugallagan va 1048/1637-yilda uni Temur avlodi Jahongir Gurgoniy o’g’liga taqdim etgan. Jahongir asarni o’rganib, undagi ba’zi kamchiliklar va Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”si bilan mos kelmaydigan o’rinlarni qayd etgan. Shu bilan birga tarixdan foydalanishning metodologik asoslarini ochib bergan. “Tuzukot-i Temur”da davlat arboblighi, siyosiy tarix, davlatlarning barpo bo’lishi va inqiroz sabablari tahlil qilinadi. Muallifga ko’ra, bu saboqlarni o’rganib, davlatlar yemirilishining oldini olish mumkin edi.

Ibn Arabshoh esa 840/1438-yilda yozgan “Ajo’yib al-ma’qdur fi navo’ib (axbor) Timur” asarida tarix yozish sababini shunday izohlaydi: tarix sahifalaridagi voqealar hukmdorlar va jamoalar uchun ibrat olishga xizmat qiladi. Unga ko’ra, tarix o’qilishi, o’rganilishi va ibrat olinishi kerak. Ibn Arabshoh Temurga nisbatan muhabbat yoki sadoqat ko’rsatmagan, balki ba’zan ataylab uni tanqid qilgan. Asaridagi tanqidiy ohang aynan shunda yaqqol seziladi. U tarixni o’rganishning mohiyatini “ibrat olish” deb bilgan bo’lsa-da, usul va shaklini batafsil tushuntirmaydi. Uning fikricha, tarixdan o’rganish ilohiy taqdirga e’tiqod asosida bo’lishi, dunyodagi muvaffaqiyatlar esa o’tkinchi va aldanchi ekani anglanishi lozim. Shu bois Ibn Arabshoh tarixni insonni dunyodan voz kechishga va ilohiy haqiqatni anglashga chorlovchi saboq sifatida ko’radi. Ammo bu yondashuvda ichki ziddiyat mavjud: bir tomondan zolim boshqaruvlarni ilohiy taqdir bilan izohlash, ikkinchi tomondan ulardan ibrat olish zarurligi — metodologik qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi.

Mirxond tarixni bir ilm sifatida ko’rib, uning foydalarini alohida ta’kidlaydi. Uning fikricha, tarix tadqiqotlarida muarrix xolis, sodiq va haqqoniy bo’lishi, tarixiy ma’lumotlarni ishonchli manbalar orqali to’plab, to’g’ri yetkazishi lozim. U tarixni “eshitish ilmi” sifatida baholaydi. Mirxondga ko’ra, inson uchun narsalarni bilish aql va hissiyot orqali amalga ohsa, dunyodagi voqealarni bilish faqat aql bilan emas, balki kuzatish va eshitish orqali ham sodir bo’ladi. Inson kuzatish orqali olamdagi barcha hodisalardan xabardor bo’lishi mumkin, biroq ularning katta qismini eshitish orqali o’rganadi. Demak, dunyodagi hodisalarni bilish va ulardan xabardor bo’lishning yo’li — tarix ilmining asosi bo’lgan “eshitish”ga tayanadi.

Mirxondning fikricha, tarix davlat boshqaruvi va siyosat ilmi sifatida o'rganilishi zarur. Hukmdorlarning tarixiy bilimlari boshqa kishilarga nisbatan kengroq bo'lishi kerak. Chunki xalqlar uchun o'z tarixlarini chuqur bilish zarur bo'lmasa-da, hukmdorlar uchun bu majburiyatdir. Ular avvalgi hukmdorlarning siyosatidan, urushlarda qo'llagan taktikasidan, muhim voqealarni qanday boshqarishganidan va amalga oshirgan islohotlaridan xabardor bo'lishlari lozim. Shu bois tarixni eng avvalo hukmdorlarning bilishi va o'qishi zarur. Har bir hukmdor o'zidan oldingilarni ortda qoldirish, ulardan yaxshiroq bo'lishni istaydi.

Mirxondning nazarida tarix yozishning o'ziga xos shartlari mavjud. Unga ko'ra, mavzular mustaqil sarlavhalar bilan berilishi va ular tartibga solinishi kerak. Mirxond tarixni ilm sifatida belgilab, uni davlat boshqaruvi va siyosat ilmi bilan bog'lash orqali muhim taraqqiyotga erishgan. U tarixiy bilimni "ilmiy voqealar" sifatida tushuntirgan va bu tushunchani "tarix" yoki "tarix ilmi" bilan sinonim sifatida ishlatgan. Mirxondning ta'kidlashicha, ilmiy voqealarni anglash tinglash va kuzatish orqali amalga oshadi. Shunday qilib, tarixiy bilimni o'zlashtirish uchun o'qish, kuzatish va eshitish zarur.

Mirxond tarixiy tajribani uch bosqichga ajratgan: shaxsiy tajriba, boshqa insonlarning tajribalarini kuzatish va avvalgilarning tajribasini bilish. Unga ko'ra, ushbu uch bosqich orqali inson o'zidan oldingilarning tajribalarini shaxsiy tajribaga aylantiradi va xuddi o'zi boshidan kechirganidek bilib oladi (Mirxond, 1994, 7-9-betlar).

Temuriylar davri tarixshunosligi o'ziga xos jihatlari bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Bir tomondan, u Mo'g'ullar — Ilxoniylar davri tarix yozish an'analari davom ettirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, Temuriylar davri siyosiy va diniy natijalariga, tasavvuf va islomiyatning yoyilish jarayonlariga oid muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu davrda umumiy tarix, sulola tarixi va shaxsiy tarjimai hol tarzidagi tarixiy yozuvlar davom etgan; murakkab uslubdan voz kechilib, sodda va ravon ifodaga urg'u berilgan. Tarixiy voqealarning sharhi va tahlili diniy asoslarda izohlangan.

Temuriylar davrida muarrixlar tarixning mazmuni va foydasi haqida turli qarashlar bildirgan bo'lsalar-da, ilmiy salohiyatlari jihatidan avvalgilardan ortda

qolganliklari bois ko'pincha ularni takrorlaganlar. Mo'g'ul istilosi qanday qilib Eronni siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan izdan chiqargan bo'lsa, tarix yozuviga ham shunday salbiy ta'sir ko'rsatgan. Biroq barcha qiyinchiliklarga qaramay, davr muarrixlari o'zlariga yuklangan vazifani ado etishga intilganlar.

Bu davrda fors tili tarix yozuvining asosiy tili sifatida mustahkamlanib, matnlarda mo'g'ulcha va turkiy so'zlarning ulushi oshgan. Temuriylar davri tarixchilari avvalgilarga nisbatan Eronning etnik tarkibi, geografik xususiyatlari va tarixiy o'zligiga ko'proq e'tibor berganlar. Tarixshunoslik umumiy va mahalliy yo'nalishda davom etgan.

Temuriylar davrida hukmdorlarning sulola va davlat tarixini yozishga bo'lgan qiziqishi sababli tarix yozuvchilik rivojlangan; bu jarayonda ko'plab muarrixlar — Sharafuddin Ali Yazdiy, Hofiz-i Abru, Hamiduddin Muhammad Mirxond, Kamoliddin Abdurazzoq as-Samarqandiy, Shihabuddin Ibn Arabshoh va Nizomiddin Shomiy kabi allomalar — faoliyat yuritgan. Fors tarixshunosligi Temuriylar davrida yuksak bosqichga yetgan bo'lsa-da, uni tarixshunoslikning boshlanish nuqtasi sifatida ko'rish to'g'ri emas. Zero, bu davrdan oldin ham tarix yozuvining an'analari mavjud edi. Shu bilan birga, Temuriylar davri fors tarixshunosligi uchun arabcha ta'sirdan chiqib, forscha asarlar yaratila boshlagan, tarixiy yozuvning tizimlashib rivojlangan bosqichi sifatida qadrlanishi mumkin.

Temuriylar davri haqida chuqur tadqiqot olib borishni istagan olimlar uchun yuqorida nomlari zikr etilgan muarrixlarning hali tarjima qilinmagan asarlarini turk tiliga (yoki boshqa zamonaviy tillarga) olib kirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa Temuriylar davri va uning tarixshunosligi haqidagi bo'shliqlarni to'ldirishga sezilarli hissa qo'shadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Temuriylar davri tarixnavisligi qanday xususiyatlarga ega edi?
2. Mirxond, Hofizi Abru, Sharafuddin Ali Yazdiy kabi tarixchilarning asarlarida qanday metodologik yondashuvlar ko'zga tashlanadi?
3. Temuriylar davridagi tarixiy yozuvlarda davlat boshqaruvi va siyosiy tafakkur qanday ifoda etilgan?
4. Keyingi davrlarda (Safaviylar, Shayboniylar) Temuriylar tarixnavislik an'analari qanday davom ettirildi?

5. Fars tilida yaratilgan tarixiy asarlarning Movarounnahr tarixini o'rganishdagi ahamiyati nimada?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Mirhond, *Ravzat us-safo*. Tehron nashrlari.
2. Sharafuddin Ali Yazdiy, *Zafarnoma*.
3. Hofizi Abru, *Majma' at-tavorix*.
4. Nizomiddin Shomiy, *Zafarnoma*.
5. Ibn Arabshoh, *Aja'ib al-maqdur fi tarix Taymur*.
6. Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, 1989.
7. Maria Subtelny, *Timurid Iran: Historiography and Culture*.
8. B. A. Ahmedov, *Amir Temur*. Toshkent: Fan, 1996.

8-mavzu. Uyg'onish davri tarix falsafasi

Reja:

1. UYG'ONISH DAVRI VA YANGI DAVR YEVROPASIDA BILIM VA TARIX
2. XVII ASR: AQLPARASTLIK, DESCARTES VA TARIXGA NAZAR

Maqsad:

- Uyg'onish davrida (Renessans) va Yangi davr Yevropasida shakllangan yangi tafakkur tarzini umumlashtirib, izohlab bera olasiz;
- Yangi davrda o'zgargan bilim tushunchasini va Antik davrdan meros bo'lib qolgan *theoria-historia* qarama-qarshiligi doirasida tarixning o'rni baholay olasiz;
- Machiavelli, Bodin, Grotius, Bacon va Hobbes kabi mutafakkirlarning tarixga bo'lgan yondashuvlarini tushuntirib bera olasiz;
- Aql (ratsionalizm), Descartes va Descartesga asoslangan tarix yozuvining XVII asrdagi ta'siri hamda bu ta'sirlarning tarixga qanday aks etganini sharhlay olasiz.

Asosiy tushunchalar:

- Uyg'onish davri (Renessans)
- Aql (Ratsionalizm)
- Gumanizm (Insonparvarlik falsafasi)
- Epistemologiya (Bilim nazariyasi)
- Mexanistik tabiiy ilmiylik
- Descarteschilik (Dekart falsafasining ta'siri)
- *Historia Civilis* (Fuqarolik tarixi)
- Tarixiy bilim

UYG'ONISH DAVRI VA YANGI DAVR YEVROPASIDA BILIM VA TARIX

O'rta asrlarda nasroniylik va islom kabi yagona xudoga ishonuvchi dinlarning o'zlari hukmron bo'lgan hududlardagi sivilizatsiyalarni qanday shakllantirganini avvalgi ikki bo'limda ko'rib chiqdik. Ushbu bo'limda esa biz O'rta asr nasroniy markazli Yevropa sivilizatsiyasining diniy hukmronlikdan xalos bo'lib, yangi fikriy ufqlarga yo'l olib boshlagani, buning natijasida butunlay yangi bir sivilizatsiya va qadriyatlar tizimini barpo etishga yo'naltirilgan ulkan o'zgarish jarayonining muayyan qismini tarix falsafasi va qadimgi davrda asos solinib shakllangan *theoria-historia* qarama-qarshiligiga nisbatan tutumlar orqali tahlil qilib anglash va sharhlashga harakat qilamiz.

Bunday tahlil uchun, eng avvalo, Uyg'onish davridagi madaniyat va umumiy tafakkur tuzilmasining asosiy xususiyatlariga qisqacha eslatma tarzida kirish beriladi.

Bu doirada Yangi davr Yevropa sivilizatsiyasida O'rtas asrlardan farqlanadigan bilim tushunchasi hamda Uyg'onish davri va undan keyingi tarixga bo'lgan yondashuvlar ham muhokama qilinadi. Ikkinchi va so'nggi bosqichda esa, bugun "modern" deb tavsiflanadigan davrning boshlanish nuqtasi bo'lgan XVII asrga — ya'ni Aql davriga, bu davrning asosiy faylasufi Dekart (Descartes) va uning izdoshlariga e'tibor qaratiladi. Shu asosda, XVI va XVII asr Yevropa tafakkuri va mutafakkirlarining tarixiy bilimiga bo'lgan umumiy munosabatlari baholanadi.

Falsafa tarixi va umumiy tarix darslaridan eslayotgan bo'lsangiz, Uyg'onish — O'rtas asrlar va Yangi davr o'rtasida ko'prik bo'lgan davrdir. Har ikki davr ham o'ziga xos qadriyatlar tizimi, dunyoqarash va shu dunyoqarash doirasida shakllangan ijtimoiy institutlar bilan ajralib turadi. Uyg'onish, O'rtas asr tartibining yemirilib, Yangi davrni vujudga keltiruvchi tamoyillar va tafakkur shakllari shakllana boshlagan davr deb talqin qilinadi (Gökberk, 2005, 161-bet).

Uyg'onish ildizlari XIV asrgacha borib taqaluvchi harakat bo'lib, O'rtas asrning bir yoqlama (monolit) dunyoqarashidan va bu dunyoqarashda insonning faoliyatsiz, bo'ysunuvchi holatidan qutulish istagidagi ko'plab fikriy oqimlarni o'z ichiga olgan bir necha asrlik murakkab jarayonni anglatadi (Özlem, 2004, 45-bet). Bu jarayonning eng e'tiborga molik oqimi — gumanizmdir. Gumanizm — insonning, asta-sekin esa xalqlarning shaxs bo'lish, shaxsiyatga ega bo'lish harakatini o'z ichiga oluvchi, asosiy shiori "ko'proq inson, kamroq xudo" bo'lgan tafakkur yo'nalishidir (Özlem, 2004, 45-46-bet). Gumanizm orqali kuchaygan ushbu harakatlar natijasi dini sohada ham islohot talablarining ortishiga, hatto yakunida protestantlik deb nom olgan yangi nasroniy mazhabining paydo bo'lishiga olib kelgan (o'sha manba).

Uyg'onish davrida mavjud bo'lgan fikriy tizimlar va ta'limotlar, Qadimgi va O'rtas asrlardagi olam va hayot haqidagi qarashlarning rang-barangligini o'zida mujassamlashtirgan bo'lsa-da, bu endi O'rtas asrlardagi kabi yagona ovoz (monologik) emas, balki Qadimgi davrlardagi kabi ko'p ovozlilik (dialogik) shaklida namoyon bo'lgan. Bundan tashqari, faylasuflar o'z asarlarida shaxsiylikni, o'ziga xos jihatlarni ochiq ifoda eta boshlagan va lotin tili o'miga o'z milliy tillarida yozishga o'tganlar (Gökberk, 2005, 164-bet). Endi fanni yaratadiganlar ham avvalgidek faqat din

peshvolari emas, balki yozuvchilar, tadqiqotchilar, universitet talabalari bo'lib qolgan (o'sha manba).

Uyg'onish davrida madaniyatning deyarli barcha jabhalarida kuzatilganidek, falsafaning ham asosiy yo'nalishi har qanday avtoritetga bo'ysunishdan qutulish, faqat o'ziga va o'z salohiyatiga tayanish, qisqasi, o'zini izlab topishdan iborat bo'lgan. Buning uchun esa dunyo va hayot haqidagi qarashlar faqat tajriba va aql tomonidan taqdim etilgan haqiqatlarga asoslanib shakllantirilgan. O'rtas asrlarda "topilgan, tayyor bilim to'plami" sifatida qabul qilingan haqiqatlar, Uyg'onish davrida inson uchun "izlanishi va topilishi zarur bo'lgan, kurash talab qiluvchi, cheksiz vazifa" sifatida talqin qilingan (Gökberk, 2005, 163-bet).

Uyg'onish davrining asosiy shiori bo'lgan avtoritetlardan mustaqillik istagi, insonni yana borliq markaziga — hatto "kichik koinot" (mikrokosmos) sifatida joylashtirishga, xalqlarni esa o'ziga xoslikka ega mustaqil tuzilmalar sifatida shakllanish yo'liga olib kirdi. Bu pozitsiya falsafaga ham ta'sir o'tkazib, uni endi yagona yo'l va maqsadga yo'naltirilgan bilim turi emas, balki inson tafakkurini band etgan har qanday masalani ko'rib chiqishga va ularni hal etishda mavjud va noma'lum usullarni qo'llashga intiluvchi intellektual faoliyatga aylantirdi (Gökberk, 2005, 166-bet).

Shuningdek, Uyg'onish — Aql davrida (Ma'rifat davrida) eng yuqori cho'qqisiga chiqqan evolyutsion taraqqiyotning asosini tashkil etuvchi tushunchaning, ya'ni Xudoning o'miga tabiatning asosiy tamoyil sifatida qabul qilinishi g'oyasining shakllana boshlagan davri sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qarash, inson boshqaruvini Xudodan olib tabiatga berish g'oyasiga asoslanadi (Bıçak, 2004, 58-bet). Yangi davr Yevropa sivilizatsiyasi O'rtas asr nasroniy sivilizatsiyasining transformatsiyasi natijasida shakllangan. Dinga asoslangan sivilizatsiya tomonidan taqdim etilgan tushuncha doirasi falsafa tomonidan so'roq ostiga olinib, tanqid ostiga olingan. O'rtas asr nasroniy sivilizatsiyasining iqtisodiy va siyosiy jihatlari tarixiy jarayonda yuzaga kelgan shart-sharoitlar bilan bog'liq tarzda tubdan o'zgarishga yuz tutgan. Ushbu o'zgarish jarayonida yangi qadriyatlarining paydo bo'lishi, olam haqidagi yangi tasavvurning shakllanishiga, natijada yangi sivilizatsiyaning vujudga

kelishiga zamin yaratgan. Bu olam tasavvurida Xudo va cherkovning o'zini inson va uning yaratgan madaniyat olami egallagan; boshqa barcha qadriyatlar esa inson salohiyati va ehtiyojlariga mos tarzda shakllantirilgan (Bıçak, 2004, 57-bet).

Inson tushunchasida shaxs (individ) asosiy element sifatida qaralgani, individuallikning kuchayishiga olib kelgan. Bunga monand ravishda Yangi davr Yevropa sivilizatsiyasining asosiy tushunchalaridan biri ham erkinlik bo'lgan. Erkinlik nafaqat diniy va axloqiy nazorat shakllarining soni va kuchini kamaytirgan, balki ilmiy inqiloblar davrida ilmiy mustaqillik, siyosiy inqiloblar doirasida o'z taqdirini belgilash talablari, iqtisodiy faoliyatda esa mutlaq davlat nazoratidan mustasno bo'lish istagida o'z aksini topgan, "asosiy kategoriya" darajasiga ko'tarilgan (Wagner, 2003, 28-bet). "Kamroq xudo, ko'proq inson" shiori bilan ifodalanadigan Uyg'onish va XVI asr tafakkur tuzilmasi qanday qilib bu ishonchga va ilohiy avtoritetlardan mustaqillik istagiga erishgan? Endi aynan shu asosiy savolga javob qidirmoqchimiz. Bu savolga beriladigan javob, bizga Uyg'onishdan XVII asr oxirlariga qadar tarixga qanday yondashilganini tushinishda ham muhim kalit bo'lib xizmat qiladi.

Yangi davrda bilim tushunchasining o'zgarishi

Yuqorida turli ifodalar bilan qayd etganimizdek, Uyg'onish davri ko'p ovoqli fikriy muhitda, bir tomondan Qadimgi yunon madaniy merosining qayta kashf etilishi, ikkinchi tomondan esa O'rta asrlarda qoniqarli tarzda hal qilinmagan, lekin chuqur o'rganilishi to'sib qo'yilgan ko'plab ilmiy muammolarning xilma-xil usullar orqali, aql va tajribaga — sezgi-hisga — ko'proq mos tarzda hal qilina boshlagan davr bo'lib xizmat qilgan.

Yangi davr Yevropa sivilizatsiyasining olam haqidagi tasavvuri, aynan Uyg'onish bilan boshlangan Yangi davr falsafasi va ilmiy tafakkur doirasida shakllangan. Ilmdagi taraqqiyotlar Yerning olam markazi emasligini ko'rsatib berdi, fizik fanlar tomonidan qabul qilingan tamoyillar asosida esa mexanik dunyoqarash yangi bir tushuncha sifatida ilgari surildi va barqarorlashdi (Bıçak, 2004, 57–58-bet). Fizika fani tomonidan tabiat haqida taqdim etilgan bilimlar madaniyat sohasida ham izlana boshlandi, natijada hayotning barcha jihatlarini modda va mexanik munosabatlar

asosida talqin qilina boshlandi. Hatto modda asosli koinot ham insonning tajribasi va aqli bilan bilib olinish doirasigagina cheklab qo'yildi (Duralı, 2006, 88-bet).

Ingliz falsafasida namoyon bo'lgan tajribaparastlik (empirizm) va unga mos bilim tushunchasi, Yangi davr Yevropa sivilizatsiyasining nafaqat falsafiy dunyoqarashiga, balki iqtisodiy va siyosiy yo'nalishlariga ham katta ta'sir o'tkazgan (Bıçak, 2004, 58-bet).

Matematik fizikaning taraqqiyoti, tabiatning tuzilishini matematik tushunchalar orqali anglab olish mumkinligi, tabiatning o'zidan emas, balki aql orqali ishlab chiqilgan aniq tushunchalarga tayanib tabiat qonunlarini topish mumkinligi fikrlarini asoslab berdi. Bu g'oyalar esa, tabiat va aql, olam va ong o'rtasida muvofiqlik mavjud degan qarashlar bilan davom etdi. XVII asr ratsionalistlariga ko'ra, bu muvofiqlik, bir vaqtning o'zida ham koinotga, ham inson ruhiga ayni bir tamoyillarni joylashtirgan Xudodan kelib chiqqan, degan e'tiqod bilan tushuntirilgan. XVII asr falsafasi, matematik-fizikaga bo'lgan ishonchdan quvvat olib, nafaqat tabiat, balki falsafaning mavzulari ham sof aql orqali bilib olinishi mumkinligini asoslab berishga intilgan (Gökberk, 2005, 222-bet).

Bugungi kunda "epistemologiya" nomi bilan tanilgan falsafa sohasi, har qancha qadimgi davrlardan beri faylasuflarni band etib kelgan masalalarni o'z ichiga olsa-da, bu falsafiy soha sifatida alohida nomlanishi Yangi davrga borib taqaladi va bu atama Jon Lokk (John Locke, 1632–1704) tomonidan ilk bor rasmiylashtirilgan (Özlem, 2008, 41-bet). Lokk bilimning manbai, haqiqatga mosligi va chegaralari masalalarini o'rtaga qo'yib, epistemologiyani mustaqil falsafiy yo'nalish sifatida ilgari suradi. Unga ko'ra, Xudo, koinot, yaratilish, ruh va modda o'rtasidagi bog'liqlik kabi mavzular haqida bahs yuritishdan avval, inson bilimining manbalarini va chegaralarini o'rganish, ya'ni epistemologiyaning asosiy muammolari bilan yuzlashish zarur (Locke, 1992, II–III kitoblar).

Aslida Dekartda ham aniq bilimga erishish masalasi asosiy tashvishlardan biridir. Biroq, Dekart asarlarida bilim va mavjudlik masalalari o'zaro mustahkam bog'liq holda va yaxlit tarzda ko'riladi; Lokkgacha bo'lgan faylasuflarda esa bilim

muammolarini boshqa falsafiy masalalardan ajratib alohida ko'rib chiqish tendensiyasi kuchli emas edi (Özlem, 2008, 43-bet).

Shunday qilib, XVI asrda shakllangan va Galileo Galileiy, Nikola Kopernik (Nicolaus Copernicus) kabi olimlar orqali real hayotda namoyon bo'lgan ilmiy yutuqlar bilan kuchaygan matematik fizika, Yevropaning qit'a hududida ratsionalizmga, Britaniya orollarida esa empirizmga turtki bo'lgan kuchli shamolga aylandi. Kantgacha davom etgan taxminan 150–200 yillik davrda G'arbiy Yevropa falsafasining ikki asosiy oqimi, fikriy tafovutlarga qaramasdan, bilim olishning asosi sifatida inson qobiliyatlarini belgilaganligi jihatidan Uyg'onish davridan kelayotgan avtoritetsiz tafakkur tuzilmasini davom ettirgan deyish mumkin. Bu ikki oqimning yana bir umumiy jihati shundaki, ular tarix va tarix yozuviga kelganda qadimgi yunon tafakkurida shakllangan va O'rta asrlarda Avgustin tomonidan ilohiyot asosida davom ettirilgan *theoria–historia* qarama-qarshiligini davom ettirgan. Bu qarashlarga ilk jiddiy e'tiroz esa Viko tomonidan bildiriladi.

Uyg'onish va undan keyingi tarixga yondashuvlar

Avval aytganimizdek, gumanizm va islohot (reforma) harakatlari XVI asrning ikki asosiy xususiyatini tashkil etadi. Shu munosabat bilan XVI asrda tarix yozuvi bir tomondan ilohiy yo'nalishlar ta'sirida qolishda davom etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan dunyoviylashuv (laiklashuv) jarayoniga kirgan (Özlem, 2004, 46-bet). Laiklashuv jarayonida, tarix (Historia) XV asr o'rtalariga kelib universitetlarda o'qitiladigan dars sifatida akademik maqomga ega bo'lgan bo'lsa-da, bu darsdan tushuniladigan narsa antik davr va O'rta asrlarning ta'sirida ritorika va poeziya yonida turgan adabiy janr sifatida qolgan (a.g.b., 46–47-bet).

Boshqacha aytganda, bugungi zamonaviy ilmiy tarix tushunchasi hali fanlar tasnifida o'z o'rmini egallamagan, balki axloqiy saboq chiqarish uchun xizmat qiluvchi yozuv janri sifatida mavjud bo'lgan (a.g.b., 47-bet). Shunga qaramay, Luder va Celtis kabi tarixchilarning asarlarida kuzatiladigan milliy tarix yozuvining rivojlanganini ko'rish mumkin. Buning sababi — islohotlar tufayli yuzaga kelgan dunyoviylashuv va cherkovdan ajralish jarayoni natijasida shaharlar (shahar-davlatlar), knyazliklar va qirolliklarning o'z tarixlarini yozish ehtiyojining tug'ilishidir (a.g.b.). Biroq bu milliy

tarixchilarda ham "ibratli voqealardan saboq olish" tarzidagi uslubdan chiqish harakati ko'zga tashlanmaydi.

Biroq tarixning borliqni xolis tarzda aks ettirishi kerakligini, ya'ni tarixga o'sha davrda mavjud bo'lgan yondashuvlardan norozilik bildirgan faylasuflar ham mavjud edi. Endi esa Uyg'onishdan Viko (Giambattista Vico)gacha bo'lgan tarix tushunchasini, ushbu davrga muhim ta'sir ko'rsatgan ayrim faylasuflar qarashlari asosida yaqinroq tahlil qilamiz.

Makiavelli va Bodin

Tarix yozuvi axloqiy saboqlar berish va ibrat olishga qaratilgan yondashuvdan xalos bo'lishi, voqealarni "asl sabablariga" asoslanib tushuntirishi kerak, deb ilk bor ta'kidlagan mutafakkir — davlat va siyosat nazariyalari bilan tanilgan Nikolo Makiavelli (Niccolò Machiavelli, 1469–1527) bo'lgan (Özlem, 2004, 47-bet). Makiavelli tarix yozuvining "davlatlar o'rtasidagi adovat va qarama-qarshiliklar sabablari"ni siyosiy nuqtai nazardan tahlil qilishi kerakligini ilgari surgan. Uning fikricha, voqealarni real sabablar bilan tushuntiruvchi siyosiy tarix avvalo hukmdorlar uchun amaliy ahamiyat kasb etadi (a.g.b.). Makiavelli ushbu yondashuvi bilan siyosiy tarixning asoschisi hisoblanadi (a.g.b.).

XVI asrda Uyg'onish, Islohot, geografik kashfiyotlar va texnologik yangiliklarning deyarli bir davrda yuzaga chiqqanini bilamiz. Ushbu davrda Yevropa o'zining ichki qaramligidan chiqib, dengiz safarlari orqali Yaqin Sharq va Uzoq Sharq sivilizatsiyalari bilan tanishdi, muloqotga kirishdi va ushbu mintaqalarning tarixlari haqida ma'lumot olish imkoniga ega bo'ldi; natijada o'z tarix tushunchasida Bibliya monopoliyasini tanqid qilishga o'tdi (a.g.b., 48-bet). Bu tanqid avvaliga cherkov tarixchilarining tarixni yahudiylar, yunonlar, rimliklar va nasroniylar deb to'rt davrga bo'lishini ishonchsiz deb hisoblashga olib keldi, keyinchalik esa tarixiy davrlar Antik davr, O'rta asr va Yangi davr shaklida qayta tasniflandi. Bu yangi tasnifni esa biz XVI asr mutafakkiri Jan Bodinga (Jean Bodin, 1530–1597) qarzodormiz.

Tarix yoki tarixshunoslikning o'zi uchun emas, balki tarixiylik tushunchasining ahamiyatiga e'tibor qaratgan yana bir mutafakkir — gollandiyalik Hugo Grotsiy (Hugo Grotius, 1583–1645) bo'lgan. U "Urush va tinchlik huquqi haqida" (*De Iure Belli et*

Pacis) nomli asarida ijobiy huquq (inson tomonidan yaratilgan huquq) bilan tabiiy huquq o'rtasida tafovut keltiradi. Grotsiyga ko'ra, tabiiy huquq — aql buyruqlari va inson tabiatining mohiyatidan kelib chiqqan bo'lib, u tarixdagi o'zgarishlarga bo'ysunmaydi, falsafa orqali anglanadi va ijobiy huquqdan ilgari ham, ustun hamdir. Aksincha, ijobiy huquq — inson tomonidan ma'lum tarixiy sabablar asosida ishlab chiqilgan qonundir va uni tushunish faqat tarixiy kontekstni — ya'ni qonun qabul qilingan joy, vaqt va holatni — bilish orqali mumkin bo'ladi (Gökberk, 2005, 187-bet).

Biroq XVI–XVII asr Yevropasida ushbu urinishlarning tarixni mustaqil bilim sohasi sifatida shakllantirgani haqida aytish qiyin. Shunga qaramay, *theoria* bilan tajribaga asoslangan *empeiria* (idrok orqali bilish) o'rtasidagi farqlarning ajralib chiqishi, shuningdek, *historianing empeiriadan* ajralib faqat inson faoliyatini qamrab oluvchi mazmun bilan cheklanishi — XVII asrning muhim qadamlaridan biridir, deyish mumkin. Endi esa XVII asrning ikki yirik faylasufi — Frensis Bekon (Francis Bacon, 1561–1626) va Tomas Xobbs (Thomas Hobbes, 1588–1679)ning tarixga munosabatlarini tahlil qilamiz.

16–17-ASRLARDA TARIXIY BILIM MUAMMOSI: BACON VA HOBBS

Reformatsiya davrida cherkov tarixchiligining yangi shakli shakllana boshlagan bo'lsa-da, 16–17-asrlarda tarix yozuvining asta-sekin ilohiyotdan mustaqillashib borayotganini aytish mumkin (Özlem 2004, s. 48). 17-asr boshlarida esa "tarixiy bilim" muammosi yuzaga chiqqani va bu muammoga nazariy hamda metodologik yondashuvlar qilinayotgani aniqlangan (J. Hennig'den aktaran: Özlem 2004, s. 48–49). 16-asr oxiri va 17-asr boshlarida tarixiy bilim haqida qadimgi davr *theoria-historia* qarama-qarshiligi an'analardan oziqlangan intellektual faoliyat mavjud edi. 16-asrda uch turdagi *historia* haqida so'z yuritilgan: 1) *Historia Divina* – ya'ni ilohiy tarix, 2) *Historia Naturalis* – ya'ni tabiat hodisalari haqidagi bilim va 3) *Historia Civilis* yoki *Historia Humana* – ya'ni inson va jamiyat hodisalari haqidagi bilim (a.y., s. 49).

Bu tartibda, ilohiy tarixga ilohiyotiy an'ana ta'sirida o'rin ajratilgan bo'lsa-da, aslida 16-asrda *historia naturalis* orqali Antik davr empiriya (tajriba)si tushunilgan, inson va jamiyat hodisalari esa Herodot va Fukidid tomonidan ishlab chiqilgan

historein tushunchasi asosida anglangan (a.y.). *Historia civilis* esa shaharlar tarixi, davlatlar tarixi, mashhur shaxslar (biografiya), san'at tarixi kabi turli tarix yo'nalishlarini o'z ichiga olgan umumiy atama sifatida ishlatilgan.

Tarixga bilim nazariyasi nuqtai nazaridan maqom berish yo'lidagi ilk jiddiy urinish Fransis Bacon tomonidan amalga oshirilgan. Bacon inson ruhining uch asosiy qobiliyatini — aql (*ratio*), tasavvur (*phantasia*) va xotira (*memoria*) — ilgari suradi va insonning falsafa, she'riyat va tarixdagi faoliyatini shu qobiliyatlar bilan moslashtiradi: falsafa — aqlga, she'riyat — tasavvurga, tarix esa xotiraga asoslanadi (a.y.).

Falsafa hodisalarni ular qanday bo'lsa va zaruriylik darajasida tahlil qilishga harakat qilsa, tasavvur erkin ishlaydi, xotira esa hodisalarni qayta xotiraga keltirishga xizmat qiladi. Biroq Bacon zaruriyat tushunchasini butun koinotga yoyishda faqat aqlga tayanishga qarshi chiqadi; chunki aql faqat sezgi va xotira orqali ko'z o'ngimizdagi hodisalar orasidagi zaruriyatni izlay oladi. Shu jihatdan Bacon qadimgi davr empiriya va *historia* (tasodifiy hodisalar majmui) asosidagi bilimni falsafa uchun befoйда deb hisoblagan uschilikka (*rationalizm*) qarshi chiqadi.

Boshqacha aytganda, Bacon Aristotelda asosini faqat aqlga tayangan ilmiy faoliyat sifatida tushunilgan "ilm"ning asosiga tarixiy tajriba – *historia*'ni qo'yadi (a.y., s. 50). Bacon uchun "ilm" bu faqat aqlga asoslangan tafakkur emas, balki historik faktlar va hodisalarni rejalashtirilgan va tartibli tadqiq qilish faoliyatidir (a.y.). Shu bilan, Bacon *historia* va empiriya tushunchalarini bir xil ma'noda anglab, Herodotdan avvalgi *historein* ma'nosiga qaytadi va shu bilan birga Yevropadagi yangi davr "ilm" tushunchasining dastlabki asoschisi sifatida namoyon bo'ladi.

16-asrda *historia*'ga oid uchlik tasnif yuqorida ko'rib chiqilgan edi. Bacon ilmiy bilim tushunchasini aynan *historia naturalis* asosiga qurib, falsafa uchun yo'l ko'rsatgan edi: bu yo'l, albatta, "tabiiy fanlar"dan iborat edi, chunki faqat tabiatdagi hodisalargina qonunlar chiqarishga imkon beradi. Boshqa tomondan esa *historia civilis* — ya'ni inson va jamiyat hodisalari — Bacon uchun tartibsiz, tasodifiy va individuallik bilan belgilangan bo'lib, bunday hodisalardan qonunlar chiqarish mumkin emas degan xulosaga kelgan.

Shu tariqa Bacon, bir tomondan ilmiy bilim tushunchasida qadimgi va o'rta asr tafakkuriga qarshi chiqqan bo'lsa, boshqa tomondan esa historia civilis'ni ilmiy bilimdan chiqarib tashlab, theoria-historia qarama-qarshiligini o'z ilmiy tasavvuriga olib kirgan.

Tomas Hobbs ham Bacon singari tarixiy bilimni "tabiatning ta'sirlari" haqidagi tajribaviy bilim va "insonning jamiyatdagi ixtiyoriy harakatlari" haqidagi tajribaviy bilim deb ikki turga ajratgan. Ikkinchi ma'nodagi tarixiy bilim – ya'ni historia civilis – Hobbsga ko'ra ham tartibli hodisalarni o'z ichiga olmaydi, nazariy (theoria) faoliyatga mos emas va faqat axloqiy va tarbiyaviy maqsadlar bilan tarixchilar tomonidan qayd etilgan tartibsiz material yig'indisidan boshqa narsa emas (Hennig'dan aktaran: Özlem 2004, s. 51).

Hozirgacha tilga olingan bilim tushunchalari va historia'ga nisbatan yondashuvlar ko'proq empirik (tajribaviy) epistemologiyadan oziqlanayotgan edi. Biroq 17-asr Yevropada sezilarli darajada uschilik (rationalizm) asri bo'ldi. Ushbu asrning eng muhim vakili René Descartes (1596–1650) bo'lib, u original va sintezlovchi fikrlari bilan "Zamonaviy falsafaning otasi" sifatida tanilgan.

Quyida 17-asrning umumiy xususiyatlari va bu davrda ustun bo'lgan aqlchilik tafakkuri, shuningdek Descartes va uning izdoshlarining tarixga yondashuvlari haqida so'z yuritiladi.

16–17-asrlar tarixiy tafakkuri haqida tahliliy mulohazalar

Yuqorida "Yangi davrda bilim tushunchasining o'zgarishi" sarlavhasi ostida qayd etilganidek, 16 va 17-asrlarda matematik fizika fanlariga bo'lgan ishonchning faylasuflar orasida keng yoyilishi, 17-asrda Descartes, Spinoza va Leibniz kabi mutafakkirlar asarlarida o'zining yetuk namunalarini topgan tafakkur yo'nalishi — ya'ni **aqlparastlik (rationalism)**ning shakllanishiga sabab bo'ldi (Gökberk 2005, s. 222). Bu fikriy oqim **aql (ratio)** deb ataluvchi — unda umumiy tushunchalar, ravshan va aniq bilimlar hamda qonunlar mavjud deb taxmin qilinadigan insoniy qobiliyatni — inson ongidan tashqaridagi voqelikni bilish va uni tushuntirishda asosiy vosita sifatida ko'rdi (a.y.).

16-asr tajriba tarafdori bo'lgan faylasufi Bacon'dan keyin, 17-asrda Hobbes va hatto Locke'ning o'zida ham (garchi Locke ayrim hollarda tarixiy bilimga tayanmasdan harakat qilish noto'g'riligini qayd etgan bo'lsa-da), tarixiy bilimni tabiat fanlarini namuna qilib olgan ilmiy tasavvur mezonida "ishonchsiz" deb hisoblovchi qarashlar mavjudligini ko'rish mumkin (G. Scholtz'dan keltirilgan: Özlem 2004, s. 53).

Shu bilan birga, 16-asrda Herodotdan oldingi mazmuni qayta esga olingan va **empeiria (tajriba)** bilan sinonim sifatida ishlatilgan **historia** tushunchasining ma'no doirasi aynan shu asrlar ichida yana toraygani kuzatiladi: Bacon, **ilm** tushunchasini empeiria ma'nosidagi historia ga asoslantirib, kamida **theoria (nazariya)** va **empeiria** qarama-qarshiligini yengib o'tgan bo'lib, tajribani o'zi ilmiy faoliyatning asosi sifatida qabul qilib, uni tabiatni o'rganishga intilgan inson uchun ilgari hech uchramagan darajada muhim va qadrildir deb baholagan edi (Özlem 2004, s. 53–54). Aynan ana shu tabiiy-ilmiy qarash, historia tushunchasining tashqarisida qolgan — ya'ni tabiiy tartibga kirmaydigan, tarqoq, yakka-yakka va tasodifiy inson-jamiyat voqealarini tushunishga ham yo'l ochdi (a.y., s. 54). Ayniqsa 17-asr oxirlaridan boshlab, **historia** tushunchasi ostida faqatgina inson-jamiyat hodisalari bilimining tushunilishi mumkin bo'lgan holga keldi (a.y.).

Biroq, historia tushunchasining faqat inson-jamiyat hodisalari bilimini anglatadigan tarzda o'zgarganini faqatgina tabiiy-ilmiy yondashuv bilan izohlash ham biryoqlamalik bo'lur edi. Yuqorida tilga olingan gumanist faylasuf **Jean Bodin**, ushbu atamani aynan inson-jamiyat hodisalari bilimini ifodalash ma'nosida ishlatishni taklif qilgan ilk mutafakkirlardan biridir: Bodin ushbu tushunchani aynan shu ma'noda cheklash tarafdori bo'lganini ochiq bildirgan va **historiani** "rerum ante gestarum vera narratio" — ya'ni "o'tgan voqealarning haqiqatga muvofiq ravishda bayon etilishi" orqali hosil bo'ladigan bilim sifatida ta'riflashga harakat qilgan. Bodin tomonidan ishlatilgan va biz birinchi bobda mazmunini ko'rib chiqqan **historia rerum gestarum**, ya'ni "amalga oshirilgan ishlarning hikoyasi", keyinchalik Hegel hamda boshqa ko'plab tarix falsafachilari tomonidan "ilmiy tarix" deganda tushunilgan asosiy mazmunga aylangan (a.y.).

Yuqorida tilga olingan barcha tajriba tarafdori yoki aqlparast faylasuflar 16–17-asrlarda tarixga bo‘lgan munosabatni belgilovchi omillardan biri bo‘lishgan. Ayniqsa **theoria–historia** qarama-qarshiligi nuqtai nazaridan qaraganda, bu faylasuflarning ta’siri ushbu ziddiyatni bartaraf etish o‘rniga, aksincha, uni mustahkamlashga xizmat qilgan. Boshqacha aytganda, 16 va 17-asrlar, bir tomondan tabiat fanlariga asoslangan bilim nazariyasi, ikkinchi tomondan esa aqlparast falsafiy tafakkur orqali, biz bugungi kunda ishlatadigan ma’nodagi **historia** tushunchasiga nisbatan salbiy munosabatda bo‘lgan davrlardir (a.y.).

Tarix falsafasi va uning tamoyillariga mos shaklda qurilishi mumkin bo‘lgan ilmiy tarix esa, yuzaga chiqish uchun hali bir asrcha vaqt kutishga majbur bo‘ladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Renessans davrining Yangi davr tafakkuriga qanday ta’siri bo‘lgan?
2. O‘rta asrlarda tafakkurda nima uchun yakdillik hukmron edi?
3. Gumanizm qanday asosiy tamoyillarga tayanadi?
4. Renessans davrida ilm-fanning rivojlanishiga qaysi omillar sabab bo‘ldi?
5. Aql tushunchasi orqali haqiqatni bilish mumkinmi?
6. Renessansning ijtimoiy va siyosiy hayotga ta’siri qanday namoyon bo‘lgan?
7. Descartes’ning “Cogito, ergo sum” iborasi nimani anglatadi?
8. Matematik fizikadagi yutuqlar falsafaga qanday ta’sir ko‘rsatgan?
9. Aqlchilar va tajribachilar (empiriklar) o‘rtasidagi asosiy farq nimada?
10. O‘rta asrlarda yozuv va ilmiy til sifatida qaysi til ustunlik qilgan edi?
11. Machiavelli tarixiy voqealarni qanday tahlil qilishni taklif etgan?
12. Descartes tarixga qanday tanqidiy yondashuvni ilgari surgan?
13. Renessans davrida dini hokimiyat va ilm o‘rtasidagi munosabat qanday o‘zgargan?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bıçak, A. (2004). *Tarih Düşüncesi III: Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul: Dergâh.
2. Collingwood, R.G. (2010). *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: DoğuBatı.
3. Durallı, T. (2006). *Çağdaş Küresel Medeniyet: Anlamı-Gelişimi-Konumu*, İstanbul: Dergâh (3. Baskı).
4. Gökberk, M. (2005). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi (16. Baskı).
5. Locke, J. (1992). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, İstanbul: Kabcacı.
6. Özlem, D. (2004). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: İnkılâp (8. Baskı).
7. Özlem, D. (2008). *Felsefe ve Doğa Bilimleri*, Ankara: DoğuBatı.
8. Wagner, P. (2003). *Modernliğin Sosyolojisi*, çev. Mehmet Küçük, Ankara: Doruk.

9-mavzu. Yevropada ma’rifat davri tarix falsafasi

Reja:

1. Ma’rifat davri madaniyati va falsafasining asosiy xususiyatlari
2. İlk zamonaviy tarix falsafachisi: Vico
3. “Tarix falsafasi” atamasining qo‘llanilishi: Volter

Maqsad:

- Ma’rifat davridagi madaniyat va tafakkurning umumiy xususiyatlarini tushuntira olasiz,
- Ma’rifat davrida hukmron bo‘lgan bilim tushunchasi bilan tarix tushunchasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlab bera olasiz,
- Yevropa tafakkuriga ilk zamonaviy tarix falsafachisi sifatida Vico’nun qo‘shgan hissasini sharhlay olasiz,
- “Tarix falsafasi” atamasini birinchi bo‘lib ishlatgan Volterning tarix va tarixshunoslikka qo‘shgan hissasini baholay olasiz.

Asosiy tushunchalar

- Aql
- Yo‘nalish, rivojlanish
- Tabiatchilik
- Ricorso (qaytish, takroriylik)
- Moslik nazariyasi (correspondence)
- Verum (haqiqat)
- Fuqarolik (Sivil)
- Factum (yaratilgan narsa, hodisa)
- Taraqqiyot

MA’RIFAT DAVRI MADANIYATI VA FALSAFASINING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Avvalgi darslaringizdan esingizda bo‘lsa kerak, XVIII asr Yevropada “Ma’rifat asri” deb e’tirof etilgan. Ushbu bobda biz Ma’rifatni quyidagi jihatlari bilan ko‘rib chiqamiz:

1. **Tarix falsafasining mustaqil bir fan sohasi sifatida vujudga kelgani;**
2. **Bundan ham muhimrog‘i, ilk bor “Tarix falsafasi” atamasi qo‘llanilgan;**
3. **Tarixdan olinadigan bilim va tarixiy mavjudlik sohasiga nisbatan yondashuvlar o‘zgarishiga sahna bo‘lgan davr.**

Siz ilgari Ma’rifat davrining Yevropa tafakkuriga qo‘shgan hissasini o‘rganib chiqqan bo‘lsangiz-da, ushbu bo‘lim doirasida bu davrning umumiy xususiyatlarini va unda ajralib turadigan asosiy tushunchalarni yana bir bor ko‘zdan kechirish, tarix falsafasining ilk namunalarini qanday intellektual muhitda shakllanganini anglashimizga

yordam beradi. Bu esa, o'z navbatida, Viko va Volter kabi tarix falsafachilarining Yevropa tafakkuriga qo'shgan hissasini baholashni osonlashtiradi.

Ma'rifat davrining eng muhim xususiyatlaridan birini Pol Azar (Paul Hazard) quyidagicha ifodalaydi: **“Shubha – ilmning boshlanishidir; hech narsadan shubha qilmaydigan kishi hech narsani tekshira olmaydi; hech narsani tekshirmaydigan esa hech narsani kashf etolmaydi; hech narsani kashf etmagan kishi ko'rdir va doim ko'r qoladi”** (Hazard 1973, s. 14).

Aynan Hazard ta'riflagan ushbu tushuncha Ma'rifatni – avvalo **shaxs va jamiyat**, shuningdek **asosiy institutlar va ularni belgilovchi qadriyatlar** to'liq qayta ko'rib chiqilgan davrga aylantiradi (Bıçak 2004, s. 81).

Gökberkning fikricha, Ma'rifat inson aqli tabiiy olamda qo'lga kiritgan yutuqlarini madaniy hayotga tadbiiq etish, matematik tabiiy fanlar asosida **madaniyat fanlarini ham barpo etish**, va madaniyat ustidan ham aql orqali hukmronlik o'rnatishni maqsad qilgani jihatidan, XVII asrda “umumiy fan” tusini olgan falsafadan farqli tarzda **madaniyat falsafasidir** (Gökberk 2005, s. 291). Gökberkning ta'kidlashicha, Ma'rifat atamasi bilan **yoritilishi kerak bo'lgan – inson**, va **yoritilishi zarur bo'lgan – inson hayotidagi ma'no va tartib** anglatiladi (a.g.e., s. 289).

Ma'rifat tomonidan ilgari surilgan eng muhim qadriyat — bu **aql**dir. Bu esa, cheklovlari mavjud bo'lgan salohiyat ekanini ko'rsatish orqali **falsafa tarixida yangi bir davrni boshlab bergan** Immanuel Kant tomonidan quyidagicha izohlangan: **“Ma'rifat – insonning o'z aybi bilan tushgan aqlsizligidan chiqib, aqlidan o'zi foydalana boshlashi holatidir”** (Kant 1992, s. 41).

Ma'rifatning asosiy xususiyatlaridan yana biri – **dunyoviy (laik) dunyoqarashga asoslanishi** va bu qarashni **hayotning barcha jabhalarida izchil tarzda amaliyotga tatbiq etish harakatidir**. O'rta asrda odamlarga “ma'naviy hayot”, “o'limdan keyingi mavjudlik”, “Xudoning podsholigi” kabi mavhum tushunchalar evaziga dunyodagi baxtni qurbon qilish tavsiya etilgan bo'lsa, Ma'rifat davrida esa **shu dunyodagi baxt** asosiy qadriyat sifatida ilgari surilgan; **tenglik, ozodlik, birodarlik** kabi ideallar esa bu baxtga erishishning zarur shartlari sifatida ilgari chiqdi.

Ammo bu yerda ham markaziy rolni **aqlga bo'lgan ishonch** egallaydi: inson aqli vositasida an'analar ta'siridan qutuladi, o'z taqdirini o'zi belgilaydi va shu yo'l bilan ozodligi hamda baxtni tobora kengaytiradi. Hatto bu baxt – **insoniyatning yagona intellektual madaniyat asosida birlashgan yagona jamiyatga aylanishigacha** boradi.

Ma'rifat fikri dunyoviy ideallarni ilgari surgani – ya'ni **din ishlariga aralashmaydigan davlat** tuzumini izlagani ham aytili. Ushbu tushunchaga ko'ra, davlat fuqarolarga ta'minlashi lozim bo'lgan baxtni **fuqarolarning huquq va erkinliklarini maksimal darajada kengaytirish orqali** amalga oshirishi mumkin. **“Ma'rifatdan XVIII asrga xos bo'lgan, inson tafakkurining barcha sohalarini dunyoviy lashtirish harakati tushuniladi”**, – deydi Kollingvud (Collingwood), va bu harakatning faqat diniy institutlarning kuchiga emas, **dinning o'ziga qarshi bosh ko'targan harakat** ekanini ta'kidlaydi (Collingwood 2010, s. 124).

Shunday qilib, Ma'rifatni ajratib turuvchi asosiy g'oyalarni va ba'zi tushunchalarni qisqacha esladik. Endilikda, ushbu bo'lim maqsadlariga muvofiq, biz Ma'rifatga oid **ikki asosiy xususiyatga** e'tibor qaratamiz:

1. **Aql va tabiiy fanlarga asoslangan bilim tushunchasi,**
2. **Tarix tushunchasi.**

AQL VA TABIIY FANLARGA ASOSLANGAN EPISTEMOLOGIYANING USTUNLIK QILISHI

Ma'rifatning eng muhim xususiyatlaridan biri – bu **tabiatni o'rganish** va ushbu o'rganishdan olinadigan **aniq bilim** hisoblanadi. Ma'rifatda tabiatni anglash shunchalik muhim ahamiyatga ega bo'ldiki, XVII asr protestant olimlarining Xudo tomonidan yaratilgan tabiatdagi reja va tartibni kashf qilish harakati, ilk nasroniylarning Isoning hayoti va xochga tortilishi voqealarini “muqaddas tarixiy drama” sifatida tushunishga bo'lgan e'tiqodi bilan qiyoslanadi (Toulmin & Goodfield 1965, s. 56).

Tabiiy fanlar va usullar nuqtayi nazaridan qaralganda, Ma'rifat davrida inson aqli va tushunchalari bilan tashqi dunyo obyektlari o'rtasida **to'liq moslik (yoki ekvivalentlik)** mavjudmi yo'qmi, degan savol eng muhim bahs-munozaralardan biriga

aylangan. Yangi davr epistemologiyasida Kantga qadar davom etgan **ikki asosiy oqim** – **rasionalizm (uschilik) va empirizm (tajribachilik)** bu masalada qarama-qarshi nuqtalarda turdilar.

Dekart, Spinoza va Leybnits kabi ushilar quyidagi fikrlarni ilgari surdilar (Özlem 2010, s. 74–75):

1. Inson tabiat haqidagi aniq va umumiy bilimlarga fikriy yo'l bilan erisha oladi;
2. Koinot matematik tuzilishga ega;
3. Demak, aqlimiz va tushunchalarimiz bilan koinotdagi obyektlar o'rtasida to'liq moslik mavjud.

Ushbu uchta asosiy e'tiqod XVIII asrning birinchi yarmida ham o'z ta'sirini saqlab qolgan va yangi davr ilm-fanining yo'nalishini belgilab bergan.

Boshqa tomondan esa, **Lok, Berklay va Yum** kabi tajribachilar ushildan farqli ravishda shunday da'vo qildilar:

- Tabiat haqidagi bilimimiz **sezgilar (duyu) orqali** shakllanadi;
- Aql faqat **sezgi ma'lumotlarini tartibga solish** vazifasini bajaradi;
- Demak, **aqlning o'zi** tabiatni bilishda yetarli emas (a.g.e., s. 75).

Yangi davrda tabiat va tarix o'rtasidagi tafakkur aloqalari

Yangi davrda, ayniqsa fizika fanidan boshlab barcha tabiiy fanlar bir tomondan **tabiat bilan inson aqli o'rtasida to'liq moslik (correspondence)** mavjudligiga ishonishgan bo'lsa, boshqa tomondan, **aqldan yolg'iz o'zi tabiatni bilib bo'lmashligini**, tabiat haqidagi bilimlarning asosi **sezgilar orqali olingan ma'lumotlarga tayanishini** ta'kidlab, ilmiy bilimni olish uchun **kuzatuv va tajribani** asosiy manba deb e'tirof etganlar. Qisqasi, bu davrda fanlar **ham aqliy, ham tajribiy yondashuvni uyg'unlashtirgan** (a.g.e.).

Doğan Özlemga ko'ra, Yangi davr tabiiy fanlari **aqliy va tajribiy metodlar** yordamida qo'lga kiritgan muvaffaqiyatlari bilan **falsafadagi spekulativ-metafizik fikrlarni** (kamida muayyan qismini) cheklab qo'yishda ta'sirli bo'lgan (a.g.e.).

Fan sohasida erishilgan yutuqlar fonida quyidagi **epistemologik masalalar** muhokama mavzusiga aylangan:

- aniq bilimning mumkinligi,

- inson bilimining chegaralari,
- idrok va tajribaning tashqi dunyoni aniq aks ettira olishi-olmasligi.

Shu tariqa, **Ma'rifat davri** faqat ilmiy taraqqiyot emas, balki **bilim nazariyasiga oid muhokamalarni** ham o'z ichiga olgan davrga aylangan. Bu davrda ayrim tajribiy yondashuv tarafdorlari **tarixga tabiiy fanlar asosida yondashishga urinishgan** (Özlem 2004, s. 56). Masalan, shotlandiyalik tajribiy mutafakkir **David Hume** (1711–1776) fikricha, tarixiy hodisalarni anglash uchun bu hodisalarning tashuvchisi sifatida **inson tabiatiga e'tibor qaratish** lozim (a.g.e.).

Psixologiyani — **inson tabiatining ilmi sifatida** ta'riflagan Hume nazarida, tarix psixologiyaga bog'liq bo'lib, qandayki tabiat qonunlarga bo'ysunsa, inson ham — tabiatning bir qismi sifatida — **sabab–natija (causality)** qonunlariga bo'ysunadi. Demak, inson psixologiyasining qonunlarini aniqlash tarixiy hodisalarni tushunish uchun **zarur shart** bo'lib qoladi (J. Hennig'dan keltirilgan: Özlem 2004, s. 57).

Endi esa Ma'rifat davrida **tabiiy fanlarga asoslangan bilim tushunchasi tarixga qanday aks etganini** ko'rib chiqamiz.

Ma'rifat davrida tarix tushunchasi

Harry Elmer Barnesga ko'ra, Ma'rifat — bu izlanish, savol qo'yish va o'zlikni aniqlash jarayonlarini o'z ichiga oluvchi butun bir davr bo'lib, shuning uchun ham u **tarixshunoslik va tarix tushunchasi nuqtayi nazaridan Yevropa madaniyati uchun burilish davri** hisoblanadi (Barnes 1957, s. 151). **Uschilik** ta'sirida bo'lgan tarixchilar tarixiy voqealarni eng keng ko'lamda o'rganishni maqsad qilib qo'yanliklari sababli, **tarixga oid tadqiqotlarda tub o'zgarishlar yuz bergan** va “zamonaviy” deb nomlanuvchi yangi tarix tushunchasining asoslari yaratilgan (a.g.e.).

Doğan Özlemning ta'kidlashicha, Ma'rifat davrida ilgari hukmron bo'lgan **tarixga nisbatan shubha bilan qarash** muayyan darajada saqlanib qolgan bo'lsa-da, bu shubhalar **oldingi asrlarga qaraganda sezilarli darajada kamaygan**, tarixga nisbatan alohida e'tibor va qiziqish kuchaygan (Özlem 2004, s. 57). Bu qiziqishning ortishiga **Hazardning fikricha, katolik va protestantlar o'rtasidagi konfessiyaviy qarama-qarshiliklar sabab bo'lgan**, chunki har ikkala tomon tarixiy dalillarni o'z mazhablarini asoslash uchun dalil sifatida shakllantirishga harakat qilgan. Natijada,

tarixga oid mavzular puxta va sifatli o'rganilgan, tadqiqotda **yangi texnikalar va talqinlar** paydo bo'lgan (Hazard 1973, s. 37).

Biroq tarixshunoslik uchun ijobiy bo'lgan bu o'zgarishlar bilan bir qatorda, tarixni **keraksiz yuk** deb bilgan salbiy qarashlar ham saqlanib qolgan (Bıçak 2004, s. 89).

Barnesga ko'ra, Uschilik tarix maktabining eng muhim yangiligi — tarixni keng ko'lamda o'rganish orqali uni **cherkov va davlat fitnalari doirasidan chiqarib**, jamiyat, sanoat, savdo va sivilizatsiyalarni **chuqur va keng qamrovli tahlil qilishga harakat qilganidir** (Barnes 1957, s. 149). Hatto bu maktab **dinni chetga surgan deistik (xudoparast) yondashuv** bilan Nyutonning osmon mexanikasini asos qilib olib, **koinotni va jamiyatni umumiy mexanik qonunlar asosida tushuntirishga harakat qilgan**, shu asosda **insoniyat tarixidagi barcha hodisalar sabab–natija bog'liqligi bilan yuzaga kelgan** degan tushunchani ilgari surgan va tarixda tabiatning ham faol ishtirokini tan olgan (a.g.e.).

Doğan Özlem Ma'rifat davrida tarixga bo'lgan alohida qiziqish kuchayganini e'tirof etsa-da, XVIII asr davomida tarixning hanzugacha **adabiy janr** sifatida yoki **axloqiy jihatdan amaliy qiymatga ega mashg'ulot** sifatida qaralishi saqlanib qolganini ta'kidlaydi (Özlem 2004, s. 57). Biroq oldingi asrlar bilan solishtirilganda tarixga oid tadqiqotlar **ko'zga ko'rinadigan darajada oshgan**, salbiy qarashlarga qaramay, XVIII asr **tarix falsafasining tug'ilgan asri** sifatida tan olingan.

Buning tarixiy sabablarini quyidagicha sanab o'tish mumkin:

1. **XVI–XVII asrlarda tabiiy fanlar** va ularga asoslangan **texnik ixtirolarning hayotni yengillashtirish va yaxshilashdagi shubhasiz yutuqlari**, XVIII asr Yevropa jamiyatlarida **taraqqiyot (Progress, Fortschritt)** tushunchasining shakllanishiga olib kelgan;
2. **Gumanizm va Ma'rifat** ta'sirida Yevropa xalqlari o'z **milliy farqlarini** qaytadan kashf etib, o'zlarini **til, madaniyat va tarix jihatdan mustaqil millatlar** sifatida idrok eta boshlagan;
3. Turli xalqlar ko'rinishida bo'lsa ham, **tabiatda va jamiyatda — ya'ni millatlarda ham — taraqqiyot bor** degan fikr butun Yevropaga yoyilgan va

bu esa **tarixda ham taraqqiyot mavjud** degan e'tiqodni kuchaytirgan (a.g.e., s. 58).

Ammo bu **taraqqiyot e'tiqodi** to'liq ilmiy yoki bilim-nazariy asosda paydo bo'lmagan; aksincha, o'rta asrlarda Avreliy Avgustin tarix bilan falsafa o'rtasidagi tafovutni ilohiyot orqali bartaraf etishga harakat qilganidek, bu yerdagi **laik e'tiqod ham tarix falsafasining shakllanishiga olib kelgan** (a.g.e., s. 59).

Endi esa, hali "tarix falsafasi" atamasini ishlatmagan, biroq tarix falsafasiga oid fikr yuritgan ilk yevropalik mutafakkir — **Giambattista Vico** (1668–1744) va uning qarashlarini yaqindan ko'rib chiqamiz.

VIKO: BIRINCHI ZAMONAVIY TARIX FALSAFACHISI

Giovanni Battista, yoki mashhurroq shaklda Giambattista Vico, 1668-yilda Neapolda tug'ilgan va butun faoliyati davomida tug'ilgan shahridagi universitetda ritorika professori sifatida dars bergan. Hayotining aksariyat qismini qashshoqlikda o'tkazgan Vico, ayni paytda, yashagan davrida aytgan fikrlarining qadri bilinmasligi kabi achchiq bir taqdirni ham boshdan kechirgan.

Uning asosiy asari – "Yangi Ilm" (Scienza Nuova) ilk bor 1725-yilda nashr etilgan bo'lib, ushbu asarning takomillashgan ikkinchi nashri 1730-yilda chop etilgan. Vico 1744-yilda bu asarning yakuniy tahririni tayyorlagan va o'sha yili vafot etgan. Ushbu asarda ilgari surilgan asosiy g'oyalarga ko'ra, Vico yangi bir ilmning asosini qo'ygan; xalqlarning umumiy tabiatini o'rganishga yo'naltirilgan bu yangi ilm, keyingi sharhlardan ko'rinishicha, aslida tarix falsafasidan boshqa narsa emas.

Vico asarida ilgari surilgan asosiy tezislar quyidagilar:

1. "Yangi Ilm" – bu, tangri irodasini aql orqali anglashga urinadigan ussiy-sivil (fuqarolik asosidagi) teologiyadir. Bu ilm jamiyat tarixida aql orqali anglash mumkin bo'lgan belgilarga, masalan, nikoh, dafn marosimlari, qonun chiqarish, boshqaruv shakllari, ijtimoiy to'qnashuvlar kabi sivil hodisalarga tayanadi.
2. Yangi Ilm – bu hukmronlik falsafasi bo'lib, ayniqsa xususiy mulkning kelib chiqishini tushuntiradi; chunki inson jamiyatining birinchi asoschilari ayni vaqtda xususiy mulk, qonun va odatlarning yaratuvchilari bo'lishgan.

3. Bu ilm – insoniy g'oyalarning tarixidir, xususan qadimgi kosmologik-din g'oyalarining tarixidir.
4. U – qadimgi din an'alarining, ayniqsa mifologiyalarning falsafiy tahlilidir.
5. Yangi Ilmning mavzusi – barcha xalqlarning tarixiy oqimi ichida sodir bo'luvchi "ideal abadiy tarix"dir.
6. Bu ilm – xalqlarning tabiiy huquqlari tizimidir, chunki sivil huquqlar inson tabiatidan kelib chiqadi.
7. Bu ilm – butparast dunyoning tarixiy asoslarini, uning qorong'i boshlanish bosqichlarini, mifologik tarixiga xos aylanish (tsikliklik) tamoyillarini talqin etadi.

Yuqoridagi yetti ta'rifdan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, Yangi Ilm tarixiy dunyoning (mondo civile) aql orqali asoslangan teologiyasidir. Chunki tarixiy dunyoning barcha sohalarida tangridan ilhomlangan ilohiy ruhning ovozi eshitiladi.

18-asr boshlarida yagona aniq fan deb matematik-fizik fanlar tan olingan bir davrda, bunday Yangi Ilmni na tasavvur qilish, na tilga olish mumkin edi. Vico tomonidan "yangi" deb atalgan ilmning yangiligi, ayniqsa Descartes faniga qarshi turishda yaqqol ko'rinadi. Descartes tarixga doimiy shubha bilan qaragan va uni bilim emas, balki shubhali xabarlar jamlanmasi deb hisoblagan. Unga ko'ra, tarix – bu an'alar va talqinlarga tayanuvchi, yaqqol va aniq bilim bermaydigan sohadir.

Vico esa Descartesdan farqli o'laroq, faqat o'zimiz yaratgan narsani chinakam bilishimiz mumkinligini ilgari suradi. Vico uchun haqiqat bilan haqiqatga asoslangan fakt (verum va factum) aynan ijtimoiy-sivil dunyoda birlashadi. Vico, Descartesning metodik shubhasidan foydalanib, ushbu dunyo inson aqli bilan tushunilishi mumkin bo'lgan yagona ishonchli maydon ekanligini ko'rsatadi.

Xudo yaratgan tabiiy dunyoni faqat U to'liq bila oladi, inson esa o'zi yaratgan jamiyat dunyosini yaxshi bilishi mumkin. Shu sababli, Yangi Ilm – bu falsafa bo'lishi bilan birga insoniyat tarixidir. Vico Descartes tomonidan rad etilgan filologiyani (tarixiy xabarlarga asoslangan fan) falsafiy fan darajasiga ko'taradi va tarixiy tafakkurni (keyinchalik Gegelning "ruh falsafasi" deb atalgan) zamonaviy tabiiy fanlardan ustun qo'yadi.

Vico fikricha, barcha tarixiy va ijtimoiy hayot insonlar tomonidan tabiat va o'zlariga xos hukmron tangrini nazarda tutib qurilgan tizimlardir. Inson o'z egoistik ehtiyojlarini qondirishga urinadi, biroq bu holatdan tabiat qonunlariga asoslangan sivil tuzumga o'tish – tangrining ilohiy irodasi (kayra) orqali yuz beradi.

Vico Yangi Ilmda tarixni uch bosqichga bo'ladi:

1. **Tangrilar davri:** Butparast insoniyat tangrining hokimiyatida yashaydi, bu davr teokratik va poetik bo'lib, til muqaddas sanaladi.
2. **Qahramonlar davri:** Aristokratik qonunlar ustuvor, til timsolli bo'lib, bu davr mifologikdir.
3. **Insoniyat davri:** Insonlarning tengligi asosida shakllangan ozod respublikalar va monarxiyalar davri bo'lib, bu ussiy (rational) davrdir, til esa dunyoviydir.

Vico ushbu davrlarga mos holda tabiiy huquq, siyosiy tuzum va boshqalarni ham turkumlaydi. Barcha davrlar tarix oqimida ichki aylanish (corso-ricorso) orqali harakatda bo'ladi. Harakat tartib va aql bilan madaniyatga yo'nalgan bo'lsa-da, Vico tarixning yakuniy maqsadi (telos) tanazzul va qulash deb hisoblaydi. Shu bois, rivojlanish jarayonidan so'ng orqaga qaytish (ricorso) sodir bo'ladi, lekin bu tanazzul ham yangi taraqqiyotning zaminidir.

Vico tarix falsafasining kuchli jihatlaridan biri – tarixiy bilimning xususiyatlarini aniqlab berganidir. **Leon Pompaga** ko'ra, Vico bilimni ilmiy bo'lishi kerak deb hisoblagan. Shu bois tarixiy bilim ham ilmiy izlanishlarga tayanishi, obyektiv bo'lishi va tizimli tarzda bayon qilinishi lozim (Pompa 1975, s. 176).

Tarixiy bilimning ishonchliligi masalasi ham Vico e'tiboridan chetda qolmagan muhim masalalardan biridir. Vico, tarixiy bilim ishonchli bo'lishi uchun tarixchi o'zini qaysi xatolardan tiyishi kerakligini batafsil ko'rsatib bergan. Collingwood esa "Tarih Tasarimi" asarida ushbu xatolarni quyidagi tarzda, tushunishni osonlashtiradigan bandlar ko'rinishida bayon etgan:

1. Qadimgi davrga nisbatan bo'lgan mubolag'ali xolis bo'lmagan munosabatlardan voz kechilishi kerak.

2. Xalqlarning o'zini beqiyos deb hisoblash holati, tarixchilarni o'z tarixlarini yozishda ob'ektivlikdan chekinishga undaydi; holbuki tarixchilikda maksimal darajada ob'ektivlik saqlanishi lozim.
3. Tarixchi bilimdonning g'ururi: Vico fikricha, akademik ong vakillari, ko'pincha, o'zlarining tarixiy shaxslar va davrlar haqidagi qabul qilgan qarashlarini, xuddi o'z zamonalaridagi fikr va harakatlarga o'xshatish xatoligiga yo'l qo'yadilar. Buni oldini olish uchun tarixdagi har bir narsa qayta tasavvur qilinishi lozim.

4. Kelib chiqishlar borasidagi xato: Har xil jamiyatlarda o'xshashliklar mavjud bo'lganida, tarixchi boshqa millatni o'z millatining taqlidchisi sifatida ko'rishi xatodir; bu boshqa jamiyatlarni kamsitishga olib keladi.

5. Qadimgi kishilar bizga yaqin zamonlar haqida bizdan ko'ra yaxshiroq ma'lumotga ega bo'lgan, degan taxmin mavjud. Bu xatolikdan voz kechish, tarixiy manbalarni ilmiy yondashuv bilan qayta ko'rib chiqish imkoniyatini yaratadi, shu yo'l bilan esa avtoritetlarning ta'siridan xalos bo'lib, ob'ektiv qarorlar qabul qilish imkoniyati oshadi (Collingwood, 2010, 115–117-betlar).

Demak, Vico fikriga ko'ra, aynan ana shu xatolardan holi tarixchi tomonidan berilgan ma'lumotlarga ishonchli bo'lish xususiyatiga ega bo'ladi.

Collingwood, Vico tarix sohasi doirasida juda muhim ikkita yutuqqa erishganini ta'kidlaydi:

1. Tanqidiy metoddan to'liq foydalangan Vico, tarix tafakkurini yozma avtoritetlarga bog'liqlikdan xalos qilib, asl, mustaqil va ilmiy ma'lumot tahlillari orqali unutilgan haqiqatlarni yana yuzaga chiqara oldi;
2. "Yangi Ilm" (Scienza Nuova) asarida ilgari surgan tamoyillar asosida bilim nazariyasiga kengroq o'rin ajratib, umumiy falsafiy fikrning torligi va mavhumligini tanqid qildi hamda Dekartning ilmiy-metafizik tafakkuriga munosib javob bera oldi (Collingwood, 2010, 118-bet).

Vico tomonidan tarix tafakkuriga kiritilgan barcha yangiliklarga qaramay, yuqorida qayd etilganidek, uning Yevropa tafakkuriga, ayniqsa tarix falsafasiga qo'shgan hissasi, o'z zamonasida yetarlicha qadrlanmagan. "Yangi Ilm" va uning

muallifi Vico, bu munosib qadrlanishga XIX asr o'rtalarida va ikkinchi yarmida, Germaniya Tarix Maktabi faoliyati orqali erishadi.

Endi ushbu bo'limning yakuniy bosqichiga o'tamiz: bu esa Volterning tarix haqidagi qarashlarini yaqindan tahlil qilish bo'ladi. Bu bilan sizning "Tarix Falsafasi-1" darsligingizda qamrab olingan tarix falsafasi taraqqiyotining oxirgi bosqichi ham yoritiladi.

"Tarix Falsafasi" atamasini ilk bor ochiqcha tilga olgan Volter

Fransua Mari Aroue, ya'ni barchaga taniqli taxallusi bilan Volter (1694–1778), Fransuz Inqilobi va Ma'rifat harakatiga katta hissa qo'shgan. U din va fikr erkinligi, inson huquqlari haqidagi qarashlari hamda falsafiy asarlari bilan mashhur bo'lgan. Asarlarida cherkov dogmalarini va o'z zamonasidagi fransuz institutlarini keskin tanqid qilgan. Zamonasining eng nufuzli shaxslaridan biri sifatida tan olingan Volterning kinoyali va keskir tili hayotida unga turli muammolar keltirib chiqargan.

Volter, ilgari surgan qarashlari orqali tipik bir Ma'rifat davri mutafakkiri ekanligini ko'rsatadi. 1764-yilda Devid Hyumning "Buyuk Britaniya Tarixi" nomli asari haqidagi mulohazalarida Volter, falsafiy yondashuv asosidagi tarixga ehtiyoj borligini aytgan. Uning fikricha, shaxsiy va ixtiyoriy talqinlarga to'la tarixiy yozuvlar va diniy dogmalarga qarshi, ma'rifatli inson tarix yozish ishining "filosofiyona faoliyat" bo'lishi zarurligini tushunadi (Özlem, 2004, 60-bet).

Volter, bu kabi tarixiy yozuv uslubi uchun Hyumni o'rnak sifatida tanlab, "ob'ektiv" va "haqiqiy" tarix yozish uchun faylasufdan quyidagi fazilatlar talab etilishini ta'kidlagan: 1. Mustaqil xarakter, 2. Voqealarni chuqur tahlil qilish qobiliyati (a.g.e.). Volterga ko'ra, bunday tarixiy yozuv, avvalo, tarix ustida falsafiy mulohaza yuritishni – ya'ni "tarix falsafasi"ni – talab qiladi (a.g.e., 61-bet).

Volterning tarix haqidagi qarashlarini eng ixcham va to'liq ifodalagan matni, shubhasiz, Denis Diderot muharrirligida tayyorlangan "Ensiklopediya"dagi "Tarix" maqolasidir. Unda Volter, tarixni ertakning aksi sifatida, to'g'ri tasavvurlarni bayon qilish deb ta'riflaydi (Volter, 1991, 442-bet).

Volter ushbu ta'rifdan so'ng tarixni quyidagi tarmoqlarga ajratadi:

1. Inson xatolarini to'plagan fikrlar tarixi,

2. San'at tarix – san'atdagi taraqqiyot va ijodkorlikning ifodasi sifatida,
3. Tabiiy tarix – fizika fanining rivojini tahlil qiladi,
4. Voqealar tarixi – a) Muqaddas voqealar tarixi: Tangrining mo'jizaviy amallari va yahudiylar tarixidagi rolini aks ettiradi; b) Muqaddas bo'lmagan voqealar tarixi: Jamiyatlar, davlatlar, urushlar va dunyoviy voqealar haqida hikoya qiladi (a.g.e.).

Volterga ko'ra tarixning boshlanishi avloddan-avlodga og'zaki hikoya qilish bilan bog'liq, ammo vaqt o'tgan sayin bu hikoyalarga ko'plab ishonib bo'lmagan afsonalar qo'shilgan, bu esa tarixiy haqiqatning kamayishiga olib kelgan. U misol sifatida Misrliklarni keltiradi: Misrda avval ilohlar, keyin yarim ilohlar, so'ngra qiroliar 11 340 yil davomida hukmronlik qilgan, bu vaqt ichida quyosh to'rt marta chiqib-botgan (a.g.e., 443-bet).

Volter, tarixga ishonch faqat hujjatlarga tayangan holda yozilgandagina mavjud bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi (a.g.e., 443, 445-betlar).

Tarixdan foydalanish foydalari Volter tomonidan quyidagi tarzda bayon etilgan:

1. Siyosatchilar va xalq o'z jamiyatlarini boshqalar bilan solishtirish imkoniga ega bo'ladi;
2. O'tmishdagi xatolardan saboq olinadi va yangilarining oldi olinadi;
3. Qadimgi davrlar haqida tarixiy bilimlar hukmdorlar haqida hamma narsani o'rgatadi;
4. Tarix siyosiy kuchlar bilan uyg'unlik yaratishda rol o'ynaydi.

Volter tarixiy bilimning aniq emasligini, ammo ishonchli bo'lishi uchun dalillarga tayanish zarurligini ta'kidlaydi.

Xulosa qilib aytganda, aqlni inson tabiatining mohiyati deb bilgan, taraqqiyot g'oyasining ashaddiy tarafdori bo'lgan tipik Ma'rifatparvar sifatida Volter, "tarix falsafasi" atamasini ilk bor qo'llab, bu yangi falsafiy yo'nalishga mazmun baxsh etgan. Shu bilan birga, tarixiy bilimga nisbatan ehtiyotkor va tanqidiy munosabatini saqlab qolgan holda, theoria-historia qarama-qarshiligini yengib o'tishda, XIX asr tarix falsafachilari bilan taqqoslaganda, ehtiyotkor bir mutafakkir sifatida namoyon bo'ladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Collingwoodning fikricha, Vico tarix fani uchun qanday ikki muhim islohotni amalga oshirgan?
2. Volter tarix falsafasining qanday zaruriyat ekanligini qanday asoslaydi?
3. Volter tarixni qanday turlarga ajratadi va bu tasnifning asosiy mezonlari nimalardan iborat?
4. Volter tarixiy rivoyatlardagi safsatalarni qanday misollar orqali tanqid qiladi?
5. Volter tarixiy bilimning asosiy manbalari sifatida qaysi hujjatlarni tilga oladi?
6. Volterga ko'ra tarixning jamiyatlar va siyosatchilar uchun qanday foydalari mavjud?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bacon, F. (1999). *Novum Organum*, çev. Sema Önal Akkaş, Ankara: Doruk Yayınları.
2. Barnes, H. E. (1957). *A History of Historical Writing*, New York: Dover Publications (2nd Edition).
3. Bıçak, A. (2004). *Tarih Düşüncesi III: Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
4. Collingwood, R. G. (2010). *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: DoğuBatı Yayınları.
5. Gardiner, P. (1962). *Theories of History*, USA: The Free Press of Glencoe.
6. Gökberk, M. (2005). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi (16. Baskı).
7. Hazard, P. (1973). *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme-I*, çev. Erol Güngör, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
8. Horkheimer, M. (1990). *Akil Tutulması*, çev. Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.
9. Kant, I. (1992). "An Answer to the Question: What Is Enlightenment? (1784)", *Perpetual Peace and Other Essays*, trans. Ted Humphrey, Indianapolis: Hackett Publishing.
10. Löwith, K. (2004). "Vico", *Tarih Felsefesi* ichida, çev. va haz. Doğan Özlem, İstanbul: İnkılâp Yayınları (8. Baskı), s. 261–276.
11. Özlem, D. (2004). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: İnkılâp Yayınları (8. Baskı).
12. Özlem, D. (2008). *Felsefe ve Doğa Bilimleri*, Ankara: DoğuBatı Yayınları.
13. Özlem, D. (2010). *Bilim Felsefesi*, İstanbul: Notos Yayınları.
14. Pompa, L. (1975). *Vico: A Study of the New Science*, New York: Cambridge University Press.
15. Toulmin, S. (2002). *Kozmopolis: Modernitenin Gizli Gündemi*, çev. Hüsamettin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları.
16. Toulmin, S. & Goodfield, J. (1965). *The Discovery of Time*, New York: Harper & Row.
17. Vico, G. (2007). *Yeni Bilim*, çev. Sema Önal, Ankara: DoğuBatı Yayınları.
18. Volter (1991). "Histoire", in *Encyclopedie* (ed. Denis Diderot), aktaran: D. R. Kelley (ed.), *Version of History*, London: Yale University Press, s. 442–445.

10-mavzu. XVIII-XIX asr o'rtalari tarix falsafasi

Reja:

1. MA'RIFAT FALSAFASIDA TARAQQIYOT G'OYASI
2. IMMANUEL KANTNING UMUMBASHARIY TARIX VA TARAQQIYOT TUSHUNCHASI
3. HERDERNING UMUMBASHARIY TARIX G'OYASI

Maqsad:

- Ma'rifat davrining aql tushunchasi va taraqqiyot e'tiqodini tasvirlay olasiz,
- Kantning umumbashariy tarix va taraqqiyot haqidagi qarashlarini tushuntirib bera olasiz,
- Herdarning "insoniyat" tushunchasi asosiga qurilgan tarix falsafasini tahlil qila olasiz.

Asosiy tushunchalar

- Aql
- Insoniyat
- Ma'rifat
- Taraqqiyot
- Maqsadlilik
- Sababiylik
- Rivojlanish
- Tarix

MA'RIFAT FALSAFASIDA TARAQQIYOT G'OYASI

Falsafa tarixida "Ma'rifat" deb nomlanuvchi davr XVIII asrga to'g'ri keladi. Shu boisdan, XVIII asr falsafasiga "Ma'rifat falsafasi" ham deyiladi. Ushbu davrga hukmron bo'lgan asosiy qarash — aql tanqidlaridan tashqari, aqlga bo'lgan ishonchdir. Aqlning noto'g'ri ishlatilishi tanqid qilingan bo'lsa-da, to'g'ri ishlatilishi ulug'langan. Ma'rifat falsafasi, umuman olganda, insonning bilish qobiliyatlarini tanqidiy yondashuv asosida ko'rib chiqqan holda, inson aqli nimani bila oladi va nimani bila olmaydi degan masalaga e'tibor qaratgan. Shu bilan birga, faqat aql bilan bilish mumkin bo'lgan sohalarida bilim hosil qilinishi mumkinligini ilgari surgan va aqlni — to'g'ri qo'llanganda — ilm-fan va bilimning yagona manbai sifatida ko'rib, uni yuksaltirgan.

O'rta asrda mavjud bo'lgan "har bir narsani Xudo belgilaydi" degan tushunchaga qarshi Ma'rifat falsafasi insonni markazga qo'ygan g'oya bilan chiqqan. Ma'rifat tafakkuri har narsaning mezon sifatida inson aqlini va intilishlarini olgan. Uyg'onish davrida yuzaga chiqqan gumanistik qarashlar Ma'rifat davrida jamiyatlar

uchun ham tobora muhim ahamiyat kasb eta boshlagan. Natijada O'rta asrning ilohiy-universal davlat (theokratik) tasavvuri o'miga milliy davlat g'oyasi paydo bo'lgan va siyosiy institutlar hamda fan sohasidagi diniy hukmronlik tugatilgan. Shu bois, Ma'rifatdan "inson hayoti va tafakkurining barcha sohalarini dunyoviydastirishga urinish" deb tushunish kerak (Collingwood, 1996: 111).

Shu ma'noda, Ma'rifat inson hayotidagi irsiy, vahiya asoslangan bo'sh ishonchlar va diniy dogmalardan voz kechishni anglatadi. Fransuzlar bu davrni *Les Lumières*, nemislar esa *Aufklärung* deb atagan "Ma'rifat" atamasi "Uyg'onish" (Rönesans) kabi inglizlarning *climate of opinion* (fikir muhitini) deb atagan yangi fikrlash tarzi yoki hayot falsafasini ifodalash uchun ishlatilgan bo'lib, shu bilan birga erkinlik istagini ham ifoda etgan (Batuhan, 1997: 45). Yana bir ta'rifda "Ma'rifat" — fikrlash va qadrlashning an'analardan xalos bo'lib, insonning o'z aqli, tajribasi va kuzatuvlari orqali hayotini yoritishga kirishishi deb tushuniladi (Gökberk, 1997: 68).

Collingwoodga ko'ra, bu fikriy harakatning asosida, ma'lum bir fikrlash shakllari ongning yetuklashuvi bilan yo'q bo'lib ketadi, degan g'oya yotadi (Collingwood, 1996: 111). Shunga ko'ra, Ma'rifat o'rta asrlardagi bilim o'miga ishonchni asos qiluvchi dunyoqarash o'miga, ishonch emas, aqlni mezon qiluvchi yangi dunyoqarashni ilgari suradi. Ma'rifat tafakkurining maqsadi diniy dogmalarni yo'q qilish, shuningdek, insonni ozod qilishdan iborat edi. Masalan, Volter kabi ko'plab Ma'rifat faylasuflariga ko'ra, diniy dogmalar va irsiy ishonchlar, xususan, skolastik falsafa doirasida shakllangan e'tiqodlar inson tafakkurini "asirlikda ushlab turgan" edi (Batuhan, 1997: 46).

Ma'rifat har bir mamlakatda bir xil shaklda namoyon bo'lmagan. Angliyada empirik tajribaga asoslangan amaliy yondashuv, Germaniyada tanqidiy ratsionalizm, Fransiyada esa radikal ilmiylik va aqlga asoslangan dini tanqid shaklida yuzaga chiqqan. Bu davr faylasuflari o'z g'oyalarini keng ommaga yoyishni xohlagan va bu borada sezilarli darajada muvaffaqiyatga erishganlar. Ayniqsa, Fransiyada Ma'rifat faylasuflarining g'oyalari Fransuz inqilobining yuzaga kelishida katta rol o'ynagani tan olinadi. Ma'rifat G'arb madaniyati tuzilmasiga keskin ta'sir ko'rsatgan. Masalan, "XVIII asr oxirida sodir bo'lgan Fransuz inqilobi mazkur tafakkurning siyosiy-ijtimoiy

maydonga tatbiq etilishidan kelib chiqqan” (Gökberk, 1985: 325). Tocquevillega ko‘ra, Fransuz inqilobi an’anaviy odat-uslublardan emas, balki “inson aqlining qo‘llanilishi va tabiiy qonunlardan kelib chiqqan oddiy asosiy qoidalar”ga ishonchdan ilhomlangan (Carr, 2002: 153).

Shunday tafakkur maydonga kelgan Ma’rifat davrida tarix tushunchasi ham aqlga tayanilgan holatda sharhlanadi. Tarix va tarixshunoslik bu davrda aqlning taraqqiyoti sifatida tasavvur qilinadi. Tarix doimo rivojlanayotgan jarayon deb talqin qilinadi. Endi tarix sodir bo‘lgan voqealarning mohiyatini ochib beruvchi, inson aqlining yuksalishini ifodalovchi jarayon sifatida qaraladi. Machiavelli (1469–1527) Uyg‘onish davrida tarixni o‘tgan voqealarning asl sabablarini aniqlash vazifasiga ega deb hisoblagan. Francis Bacon esa insonning uch asosiy bilish qobiliyati — aql, xayol va xotirani ajratgan holda tarix xotiraga asoslanadi, deb aytgan (Özlem, 2012: 52–54). Bu qarashlar ham, keyinchalik Ma’rifatda paydo bo‘ladigan, insonni markaziy unsur sifatida qaraydigan yondashuvlarga asos soladi. Bu esa bilish faoliyatining inson qobiliyatlariga asoslanishini va olamni anglashda sabablarni aniqlashga yo‘naltirilgan harakat ekanini bildiradi.

Ma’rifat tafakkuri inson markazli qarash bo‘lib, inson tarixni o‘zi yaratadi degan tasavvurga olib keladi. Shunday qilib, “tarix — aql mahsuli” degan g‘oya shakllana boshlaydi. Bu qarash XIX asrda tarix falsafasi doirasida keng ta’sir ko‘rsatadi.

Biroq, Ma’rifat faylasuflari tarix nomidan bir ilmiy tarix fani yaratish yo‘lida amalda unchalik ko‘p ish qilmaganlar. Ular o‘tmish tarixini aqlga zid va zulmatli davr deb ko‘rganlar va insoniyat faqat aql hukmronligi orqali baxtga erisha oladi, degan e’tiqodni ilgari surganlar. Masalan, ingliz tarixchisi Gibbon tarixni inson donishmandligining namoyon bo‘lishi deb qaragan bo‘lsa, fransuz faylasufi Condorcet tarixni zolimlik, qullik va diniy fanatizm zanjiridan ozod bo‘lish jarayoni sifatida tasvirlab, insoniyat erkinlik va baxt sari taraqqiy etmoqda, degan fikrda bo‘lgan.

Fransiyada Ma’rifat bir tomondan aqlga bo‘lgan ishonch orqali din va irsiy ishonchlarga qarshi harakat bo‘lsa, boshqa tomondan aqlga bo‘lgan ishonch va ishonchlilikdan xalos bo‘lish butun insoniyat uchun taraqqiyot olib keladi, degan g‘oyani ilgari suradi. Masalan, Condorcet “Inson aqlining taraqqiyoti haqida tasviriy

jadval” nomli asarida “zolimlar va qullar, ruhoniylar va johillar yo‘q bo‘lib, insonlar baxt va erkinlik istagi bilan ongli tarzda harakat qiladigan utopik kelajak”ni orzu qiladi (Collingwood, 1996: 114). Turgot esa insoniyatning rivojlanishini inson hayotining rivojlanishiga o‘xshatadi. Turgotga ko‘ra, faylasuf insoniyatni go‘yo bolaligi va o‘shish bosqichlari bo‘lgan yagona bir organizm sifatida ko‘radi (Koselleck, 2007: 55).

Fransiyada Ma’rifatning yetakchi vakili Volter bo‘lib, u “Tarix falsafasi” iborasining muallifidir (Bury, 1987: 153). Volterga ko‘ra, tarixda ham tabiatshunoslikdagi kabi voqealar o‘rtasida bog‘lovchi qonunlar izlanishi lozim; tarixchi tabiatshunos kabi voqealarning ortidagi yashirin qonunlarni aniqlashga intilishi kerak (Gökberk, 1997: 106). Bunday qonunlar tarixda mavjud bo‘lgan xudoviy qonunlar emas, balki empirik qonunlar bo‘lishi kerak. Volter tarixni inson ongining rivoji deb bilgan. U “Millatlar odatlari va aqliy hayoti haqida esse” asarida voqealar tafsilotini emas, balki insoniyat qanday bosqichlarda yuksalganini ko‘rsatishni maqsad qilgan. Uningcha, fikr tarixini yozish zarur, chunki barcha muhim ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlar fikrdagi o‘zgarish natijasidir.

Condorcetning asari esa Volterning g‘oya va prinsiplari rivojlanishidan boshqa narsa emas (Gökberk, 1997: 106). Turgot va Condorcet inson mukammallashuvga qodir deb hisoblagan va tarixda taraqqiyotni ilm-fan va aql orqali amalga oshuvchi jarayon deb tushungan. Ular ilm-fan taraqqiyoti bilan ma’rifat va insoniyat birligi tuyg‘usi birgalikda rivojlanadi, deb hisoblagan (Gökberk, 1997: 106).

Condorcet “taraqqiyot cheksizdir, uning yagona chegarasi o‘zidir” deya inson taraqqiyotining cheksizligini ta’kidlagan. U o‘zining “Inson aqlining taraqqiyoti haqida tasviriy jadval” asarida sivilizatsiya tarixini o‘nta davrga ajratgan, ularning so‘ngisi — o‘ninchisi — hali kelajakda yuz beradi. Bu tasnifda tarixiy davrlar siyosiy o‘zgarishlar emas, balki bilimdagi yuksalishlarga asoslanadi. Demak, bilim taraqqiyoti g‘oyasi jamiyat taraqqiyoti g‘oyasining asosi hisoblanadi. Condorcet fikricha, sivilizatsiya tarixi — bu Ma’rifat tarixidir (Bury, 1987: 209).

Condorcetga ko‘ra, sivilizatsiya tarixini o‘rganish ikki foyda keltiradi: biri — insonni taraqqiyot haqidagi konsepsiyani shakllantirishga undaydi, ikkinchisi esa — kelajak taraqqiyot yo‘nalishini oldindan aniqlash imkonini beradi. Boshqacha qilib

aytganda, jamiyat hodisalari qonunlarini bilish orqali kelajakni oldindan ko'rish mumkin. Ularning asosini esa o'tmish tarixdan chiqarish mumkin (Bury, 1987: 212). Aslida Condorcetning maqsadi ham kelajakda yuz beradigan o'ninchi davr sivilizatsiyasining tasvirini ishlab chiqish edi. Bu qarash keyinchalik Auguste Comte tomonidan ham ilgari suriladi.

Rousseau esa Ma'rifatning madaniyat tushunchasini tanqid qilib, insonlar aslida mulk va davlat bo'lmagan tabiiy holatda erkin va teng bo'lgan deb hisoblaydi. Unga ko'ra, insoniyat baxtli bo'lgan "oltin davr" kelajakda emas, balki o'tmishda mavjud bo'lgan. Bu davr "nihoyatda uzoq o'tmishda" qolgan bo'lib, "insoniyatni baxtsiz kelajakka olib borayotgan sabablar bugungi sharoitlarda" yashiringan. Shu sababli inson hatto o'tmishga qaytishni ham xohlay boshlaydi (Rousseau, 1999: 25). Shunday qilib, Rousseauga ko'ra, tarixiy taraqqiyot yo'nalishi yuqorilash emas, balki tanazzul, qulashdan iboratdir.

Ma'rifatchilik pozitsiyasi insoniyat baxtini ayni zamonda yoki kelajakda izlagan bir paytda, Rousseau san'at va fanlardagi taraqqiyot insoniyatning axloqiy jihatdan ham taraqqiy etishini ta'minlaydi, degan Ma'rifat pozitsiyasiga qarshi turadi. U aql va fan taraqqiyoti bilan insoniyat taraqqiyoti o'rtasida zaruriy bog'liqlik mavjudligini inkor etadi. Tarixdagi doimiy kuchayib borayotgan tengsizlik sababli tarix aslida tengsizlik tarixi bo'lib, ozodlik tarixi emasdir. Bu ma'noda Rousseauga ko'ra, aqlning tarixdagi rivoji "kasallik tarixi sifatida o'qilishi mumkin" (Lloyd 2007: 85).

Xulosa qilib aytganda, Ma'rifat tafakkuri tarixni taraqqiyot tarixi, xususan, aqlning taraqqiyoti tarixi sifatida talqin etgan. Bu esa faqat aqlga mos keladigan rivojlanish jarayonlarini tarixiy deb e'tirof etish, aqlga zid bo'lgan jarayonlarni esa tarixdan oldingi davrga tegishli deb hisoblash g'oyasini yuzaga keltirgan. Shunday qilib, tarix asl ma'nosida faqat zamonaviy aqlning vujudga kelishi bilan boshlangan va asta-sekin taraqqiy etib borayotgan aqlning tarixi sifatida talqin qilingan.

IMMANUEL KANTNING UMUMINSONIY TARIX VA ILGARILASH HAQIDAGI TAFAKKURI

Ma'rifat davrining mohiyatini belgilashda eng muhim aniqlikni, ushbu davrning o'zida yashab, uning yetuk faylasuflaridan biri bo'lgan **Immanuel Kant** bergan. Kantga ko'ra:

"Ma'rifat — bu insonning o'z aybi bilan tushib qolgan voyaga yetmaganlik holatidan xalos bo'lishidir."

Kant bu yerda inson o'z aqlini noto'g'ri ishlatgani tufayli voyaga yetmaganlik (erginlikdan mahrumlik) holatiga tushib qolganini, ammo aynan o'z aqli vositasida bu holatdan chiqib ketishi mumkinligini nazarda tutadi. Shu boisdan Kant "aqlingdan o'zing foydalanishga jur'at et!" deydi. Bu fikr o'z-o'zidan **taraqqiyot g'oyasini** (progres idesini) faraz qiladi.

Kant inson o'z aqliga ishonishi, uni to'g'ri ishlatishi orqali Ma'rifat jarayoniga kirishini ilgari suradi. Bu esa insoniyatning aql tanqidiga muhtoj ekanligini anglatadi. Aynan shunday aql tanqidi insoniyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilayotgan to'siqlarni bartaraf etadi.

Kantga ko'ra tarix — bu insoniy faoliyatlar maydonidir va bu faoliyatlar insonning maqsadli harakatlaridir. U "**Jahon fuqaroligi nuqtayi nazaridan umumiy tarix g'oyasi**" nomli asarida tarixga umumiy tabiiy reja asosida rivojlanayotgan jarayon sifatida qarash kerakligini ta'kidlaydi. Aks holda tarixni tasodiflar hukmronlik qilayotgan bir jarayon sifatida ko'rishimizga to'g'ri keladi. Kant bu kabi umumiy qonun yoki tabiat rejasi mavjudligini ilmiy jihatdan isbotlab bo'lmashligini tan olsa-da, tarixga xuddi shunday reja mavjuddek qarash zarurligini aytadi. Bunday qarash insoniyat idealining shakllanishi nuqtayi nazaridan ham nihoyatda foydalidir.

Shunday qilib, inson harakatlarini tasvirlovchi tarix bizga insonning erkin harakatlarida taraqqiyot mavjud bo'lishi mumkin degan umidni beradi. Alohida individlar harakatlarida chalkashlik va tartibsizlik mavjuddek ko'rinsa-da, insoniyatning butun tarixi nuqtayi nazaridan bular insoniyat salohiyatining rivoji sifatida, ya'ni inson turining taraqqiyoti deb talqin etilishi mumkin. Har bir inson, hattoki xalqlar ham o'z yo'llarida, ko'pincha bir-birlariga qarshi harakat qilgan holda,

aslida o'zlari bilmagan tarzda "**tabiatning bilmagan maqsadi**" sari yurishmoqda (Kant 2006: 31).

Shunga qaramay, Kantga ko'ra insonlar o'z maqsadlarini na faqat tabiiy instinkt bilan va na faqat aqlga asoslangan reja asosida belgilaydilar. Shu sababli insoniyat tarixini oldindan belgilangan rejaga binoan shakllanayotgan qonunlarga bo'ysunuvchi tarix sifatida yozish deyarli imkonsizdir. Jahon tarixida donolikka asoslangan harakatlar juda kam uchraydi; aksincha, u yerda ko'proq aqlsizlik va bolalarcha injiqliklar mavjud. Shu sababli faylasuf uchun tarixga yagona mazmunda qarash yo'li bu — inson harakatlarining bu mazmunsiz ko'rinishi ortida ma'no izlashi bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, faylasuf uchun muhim narsa insoniyat tarixining tabiiy bir reja asosida amalga oshayotgan-oshmayotganini aniqlashdir. Agar tarixda bir ma'no yoki universal qonun izlanadigan bo'lsa, u holda tarixda boshqaruvchi bir prinsip topilishi kerak. Agar bunday prinsip topilsa, tarix falsafasi ham vujudga keladi. Aynan mana shu fikrlar bilan Kant o'zidan keyingi XIX asr tarix falsafachilari uchun muhim zamin hozirlab berdi. U tarix falsafasining imkoniyatini muhokama qildi.

Kantga ko'ra agar bunday umumiy prinsipdan voz kechilsa, qonuniyatli jarayon o'rniga maqsadsiz harakat qiluvchi jarayon bilan to'qnashamiz va "aql rahbarligining o'rini tasodif zulmati egallaydi" (Kant 2006: 32).

Kant o'zining "**Hukm qobiliyatining tanqidi**" asarining **ikkinchi qismida** bu tabiiy reja nimaligini tushuntiradi. Unga ko'ra, tabiatda bir maqsad mavjudligi nazariyasi ilmiy jihatdan isbotlab bo'lmaydi va rad etilmaydigan nazariya bo'lsa-da, u holda ham tabiatni anglash uchun zarur deb qaraladi (Collingwood 1996: 130). Bu nazariyaga biz ilmiy qonunga ishonayotgandek ishonmaymiz, lekin **foydali, zarur va muqarrar** deb qabul qilamiz. Shu sababli Kant bu qarash tarix uchun ham xuddi shunday — mumkin, foydali va zarur deb hisoblaydi. Boshqacha aytganda, tarix haqida fikr yuritganda biz ko'pincha **teleologik (maqsadga yo'naltirilgan) benzetmalardan** foydalanamiz.

Bu nuqtada Collingwood misoli juda tushunarli: tarix haqida o'ylarkanmiz, "Rimning O'rta yer dengizi dunyosini zabt etishi" kabi iboralarni ishlatamiz; aslida bu degani — alohida Rim fuqarolari va ularning olib borgan urushlari yoki siyosati

jamlanmasi xolos. Bu harakatlarning hech biri "men Rim nomidan zabt etmoqdaman" demagan, ammo shunday qilgandek harakat qilgan. Biz esa bu alohida harakatlarni "**tabiatning maqsadi**" deb tasvirlashga moyilmiz. Kant tarixga mana shunday qarashni **tarix falsafasi** uchun asos deb biladi.

Tarixchi tarixda universal qonun kabi ishlovchi tabiiy reja mavjud deb aytganida, aslida bunday reja borligini nazarda tutmaydi; u faqat tarixni xuddi shunday reja mavjuddek ko'rish zarur ekanini ta'kidlaydi.

Bu qarashni imkonli qiluvchi jihat — aqlni ishlatish qobiliyatlarining alohida individda emas, balki **inson turida** rivojlanishidir. Chunki har bir inson o'zining barcha tabiiy salohiyatlaridan qanday foydalanishni o'rganishi uchun juda uzoq umr kechirgani kerak bo'lardi. Shu bois bu salohiyatlar to'laqonli tarzda **insoniyat turida** namoyon bo'ladi. Bu rivojlanishning erishadigan oxirgi nuqtasi inson aqlidagi bir **ideal** bo'lib, uning harakatlariga yo'nalish beruvchi bir **maqsad** bo'lishi kerak. Aks holda inson salohiyatlarining ko'pchiligi **behuda va maqsadsiz** bo'lib ko'rinadi.

Bu nuqtai nazarga ko'ra, tabiat xuddi inson o'z taraqqiyotini o'ziga qarzdor bo'lishini istayotgandek harakat qiladi (Kant 2006: 33). Tabiat xuddi inson turi uchun nima yaxshiligini bilar va uni amalga oshirishni xohlagandek ko'rinadi. Shu sababli hatto tarixdagi yirik urushlar va ziddiyatlarga ham tabiat rejasiga binoan, aqlga mos tarzda sodir bo'layotgandek qarash kerak. Kant tabiat tartibini "unsurlari bo'yicha maqsadga muvofiq, lekin butunligi bo'yicha maqsaddan xoli" deb qabul qilishni aqlga muvofiq deb bilmaydi (Kant 2006: 40). Xuddi shunday, tarixdagi inson harakatlarini maqsadga muvofiq deb qarab, butun tarixni maqsadsiz deb tasavvur qilish ham aqlga to'g'ri kelmaydi.

Aynan shu sababdan "insoniyat tarixining barchasi — tabiatning yashirin rejasining amalga oshirishidir" (Kant 2006: 41). Bu reja — Kantga ko'ra, insoniyatning tabiiy salohiyatlarining to'la rivojlanishini ta'minlashdir. Tabiatning eng oliy maqsadi esa **jahon fuqaroligi tartibini barpo etishdir**.

Kantga ko'ra tarixga faqat shunday nazar bilan qarash **tarix falsafasi uchun asos bo'la oladi**. Shu yo'l bilan u tarix falsafasining imkonini ko'rsatib bergan. Tarix

falsafasining mavjud bo'lishini ta'minlovchi asosiy nuqta bu — tarixga insoniyatning taraqqiyotini maqsad qilgan tabiat rejasi amal qilayotgan jarayon sifatida qarashdir.

HERDERNING UMUMINSONIY TARIX TAFAKKURI

Johann Gottfried Herderning **“Insoniyat tarixi falsafasi haqidagi mulohazalar”** nomli asari tarix va tarixiy bilimga bergan alohida urg'usi bilan XIX asr tarix falsafalariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan. Har necha qadar u XIX asrda shakllanadigan aniq bir **“tabiat haqiqatlari”** va **“tarixiy haqiqatlar”** o'rtasidagi qat'iy tafovutni aniq belgilamagan bo'lsa-da, **tarixiy haqiqatni** markazga qo'ygan holda, sivilizatsiya va insoniyatni **“Humanizm”** (insoniylik) tushunchasi doirasida talqin etib, o'zidan keyingi XIX asrning yirik tarixiy tafakkur namoyandalariga yo'l ochib bergan. U ta'sir ko'rsatgan mutafakkirlar orasida tarix metafizikasiga urg'u bergan **Hegel** singari faylasuflardan tashqari, tarix faniga e'tibor bergan **Germaniya tarix maktabi** vakillari ham bor.

Herder, Kantdan farqli o'laroq, tarixga tashqaridan bir mezon olib kelmaydi; buning o'rniga bevosita tarixning o'ziga qaraydi — **“u tarixda qoladi, tarixdan chiqib ketmaydi, tarixning birligi va ma'nosini tarixning ichidan topishga intiladi”** (Gökberk 1997: 136). Uning nazarida tarix o'zaro tutash bosqichlardan iborat bir shakllanishdir. Herder, yana Kantdan farqli o'laroq, **tabiat olami bilan tarix olamini bir-biridan ajratmaydi**, aksincha, ularni o'zaro uyg'un va yaxlit bir butunlik sifatida ko'radi; shu darajada bir-biriga bog'liqlik, **tarixning qonunlari aslida yuqori darajadagi tabiiy qonunlar hisoblanadi**.

Herder Ma'rifat davrining, ya'ni XVIII asrning mutafakkiri bo'lishiga qaramay, o'z zamonasining hukmron g'oyasi bo'lgan **insonning aqlga asoslangan mavjudot ekani va barcha davrlar takrorlanuvchi umumiylikni o'z ichiga oladi** degan fikrlarga qarshi chiqqan va shu sababdan Ma'rifat tafakkurining **“taraqqiyot”** konsepsiyasini ham rad etgan. Herderga ko'ra, insoniyat tarixida yuzaga chiqqan xalqlar o'ziga xos, takrorlanmaydigan ajralib turuvchi xususiyatlarga ega va bu xususiyatlar tarixning barcha davrlarini tushuntiruvchi mavhum tushunchalarga umumlashtirilmaydi. Har bir davrning odami o'z zamonasining ruhiy-ma'naviy

qarashlariga tayangan holda tarixni baholashi mumkin, ammo bu baho hech qachon mutlaq (absolyut) bo'la olmaydi.

Herder tarixda mutlaq bir umumiylik mavjud emasligini ta'kidlagan bo'lsa-da, baribir insoniyat tarixida ayrim umumiyliklar mavjud bo'lishi mumkinligini, bu umumiyliklar yordamida tarix mazmunli bo'lishi va butun tarixiy rivojlanish tasodifga qisqartirib qo'yilmasligini ilgari suradi. Tarixda mavjud bo'lishi lozim bo'lgan ayrim **“Humanizm tuzilmalar”i** bor va aynan ushbu tuzilmalar orqali insoniyat tarixida **“Humanizm”ning** vujudga kelgan davrlari paydo bo'lgan. Insoniyat tarixiga chin ma'noda mazmun baxsh etgan ham ana shu davrlardir.

Herder o'z asarida **“inson hayotini uning tabiatdagi o'rni bilan uzviy bog'liq holda ko'radi”** (Collingwood 1996: 124). Shu bilan birga, u borliqdagi hayot shakllarining darajalanishini nazarda tutgan holda **evolyutsion taraqqiyot nazariyasini** ham ilgari suradi. Biroq uning tabiat haqidagi umumiy qarashlari ochiqchasiga **maqsadga yo'naltirilgan** (teleologik) xarakterdadir. Herder inson ochiqchasiga **maqsadga yo'naltirilgan** (teleologik) xarakterdadir. Herder inson turining tarixini tabiatdagi mavjud tuzilma doirasida tahlil qiladi. To'rt bo'limdan iborat bo'lgan asarining dastlabki ikki qismi tabiat olamiga, keyingi ikki qismi esa tarix olamiga bag'ishlangan. Shunday ekan, Herderning qilgan ishi — **insoniyat tarixini tabiat shakllanishi bilan birgalikda talqin qilishdir**.

Herderga ko'ra, butun olam tarixiga nazar solinsa, **eng oddiy hayot shaklidan eng murakkab hayot shakliga tomon bir evolyutsion o'sish** ko'zga tashlanadi. Yer yuzi doimiy shakllanish manzarasidir; bu yerda **moddiydan organik hayotga, organik hayot ichida esa eng oliy tuzilmalar sari** bir ko'tarilish mavjud (Gökberk 1997: 138). Bu evolyutsion jarayon ichida eng mukammal rivojlangan mavjudot — bu **insondir**.

Herderga ko'ra, insonni boshqa tirik mavjudotlardan tuzilma jihatidan farqlantiruvchi xususiyat nima ekanini aniqlash, aslida insonni inson qilgan fazilatni ham belgilaydi. Uning fikricha, insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turadigan asosiy xususiyat — bu **uning tik yurishidir**. Tik yurganligi sababli insonning aqli rivojlangan, aql rivojlangani sayin inson **til ishlatishni o'rgangan**, natijada **san'at va fanni** rivojlantirgan, **madaniyat olamini** barpo etgan. Bularning barchasi insonni butun yer

yuzining hukmdoriga aylantirgan. Tabiat insonni butun yerni egallashi uchun bir shaklga solgan. Aynan mana shu shakl insoniyatning yakuniy maqsadi **dinga va Humanizmga** yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Tabiat insonni **din va Humanizm maqsadlariga muvofiq** bir shaklda yaratgan.

Herder falsafasida "**Humanizm**" tushunchasi katta ahamiyatga ega. Bu tushunchaga ko'ra:

"Na tabiat, na tarix uchun maqsadni belgilovchi unsur — bu aynan Humanizmdir. Humanizm — bu insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi chiziqning yig'indisidir" (Gökberk 1997: 138).

Bu nuqtada ta'kidlab o'tilishi zarurki, Herder qarshi chiqqan narsa umumiy taraqqiyot g'oyasi emas, balki **Ma'rifat tafakkurining taraqqiyot tushunchasidir**. Buni tushunish uchun Herder "**Humanizm**" tushunchasidan nimani anglatishini ko'rib chiqish lozim. Chunki bu tushuncha Herdarning tarix konsepsiyasida tarixning butunligida nima mavjud, degan savolga berilgan javob sifatida alohida o'rin tutadi. Qisqasi, "**Humanizm**" tarixiy harakat yo'nalishining asosiy tamoyili sifatida tarixning mohiyatini tashkil etadi.

Herderga ko'ra, **passiv bo'lmagan har qanday narsa o'z maqsadini o'zida mujassam etishi kerak**. Humanizm ideyasi ham o'z maqsadini o'zida mujassamlashtiradi, ya'ni insoniyat tarixi o'z ichki qonuniyatlarini o'zida saqlaydi. Demak, inson tabiatida unga daxldor bir maqsad mavjud va insoniyat taqdiri ham aynan shu maqsadga yo'naltirilgan holda insonning o'zi tomonidan belgilanadi. Herdarning "Humanizm" tushunchasi uning inson tabiati tasavvuriga tayanadi. Herder **magnit tayoqchasi** doim shimolga qarab yo'nalishini misol qilib keltirib, inson bu kabi tabiatdagi majburiy yo'nalishga ega emasligini, shuning uchun tabiatdagi narsa bilan inson o'rtasida farq mavjudligini bildiradi. Uning fikricha, insonlar "ko'r mashinalar" emaslar (Herder 2006: 23).

Herderga ko'ra, insonni shunday **mexanik qismatga** majburlagan bir yaratuvchi mavjud bo'lsa, u yaratuvchi nihoyatda zolim bir mavjudot bo'lgan bo'lardi. Hatto insonni majburiy ravishda "yaxshilikka yo'naltirgan" yaratuvchi mavjud bo'lgan

taqdirda ham, bu yaratuvchi "kamolga yetmagan, zolim bir mavjudot" bo'lardi. Chunki:

"Insonning o'ziga tegishli bo'lmagan bir maqsad sari harakat qilishi hech qanday ezigulik anglatmaydi" (Herder 2006: 23–24).

Ammo insoniyat tarixiga nazar tashlansa, **butunlay boshqacha bir manzara** ko'zga tashlanadi. Masalan:

"Agar biz insoniyatni uning o'ziga xos ichki qonuniyatlari asosida tahlil qiladigan bo'lsak, ko'ramizki, insonda Humanizmdan ustun turadigan boshqa biror yuksak maqsad mavjud emas" (Herder 2006: 24).

Shunday ekan, insoniyat tarixi insoniyatning **eng oliy maqsadi Humanizm ekanligini** ko'rsatadi. Herderga ko'ra, buning sababi quyidagidir: **Inson hatto farishtalar va tangrilarni tasavvur qilganida ham, ularni ideallashtirilgan yuksak insonlar sifatida tasvirlaydi**.

Herderga ko'ra "Humanizm" tushunchasi va tarixiy taraqqiyot

Herderga ko'ra, **Humanizm tarbiya orqali shakllantirilishi mumkin**. Ushbu shakllantirishlar inson hayotiga yo'nalish beradi. Demak, inson o'z hayoti uchun yaratgan, rejalashtirgan va mavjud qilgan **ma'no dunyosi** ichida yana o'zi harakat qiladi. Masalan, inson o'zining yashashi uchun uy-joy qurishni, atrofni tartibga solishni, yashash manbai uchun ishlab chiqarishni, turli qonunlar bilan boshqaruv shakllarini kashf etgan. Bular orqali u o'z qobiliyatlarini sinab ko'rgan, **yanada erkinroq yashash huquqiga ega bo'lgan**, tabiat ustidagi hukmronligini mustahkamlagan, mehnat, savdo va hunar orqali insonlararo munosabatlarni rivojlantirgan, **ijtimoiy holatlarni tartibga solish uchun ijtimoiy vositalar yaratgan** va "bularning barchasi tobora din shaklida tartibga solingan" (Herder 2006: 25). Bunga qo'shimcha ravishda, urushlar qilinib, tinchlik shartnomalari tuzilgan va bu asosda **xalqaro huquq** yuzaga kelgan.

Herderga ko'ra, **bularning barchasi Humanizm nomidan amalga oshirilgan**. "Agar tarixda yaxshi deb e'tirof etilgan har qanday muvaffaqiyat bo'lsa, u Humanizmning yutug'idir; aksincha, tarixda nodonona, tajovuzkor yoki jirkanch deb

topilgan har qanday jinoyat Humanizmga qarshi qilingan jinoyatdir” (Herder 1803: 272).

Herderning Humanizm tushunchasidan chiqadigan natija — inson o‘zini o‘ziga begona bo‘lgan bir maqsad ostida tasavvur qila olmaydi. Humanizm — insoniyatning maqsadidir va u inson uchun begona emas, aksincha, **insoniyatga ichki tarzda daxldor, inson tabiatining o‘zidan kelib chiqadigan bir maqsaddir**. Bu orqali Herder shuni nazarda tutadiki, inson o‘zini faqat tabiat tomonidan berilgan tabiati va ushbu dunyoda yashash davomida egallagan maqomlar yig‘indisi orqali tushunishi mumkin. Shunday ekan, **insoniyatning tarixdagi maqsadi faqat inson tabiatining o‘zida bo‘lishi mumkin**. “Biror narsaning nima ekanligi va qanday ta’sir ko‘rsatishini biz qandayki faqat uning umumiy tabiati orqali bilsak”, deydi Herder, “xuddi shuningdek insoniyat zotining Yer yuzidagi maqsadi ham bizga faqat shu zotning umumiy tabiati va tarixi orqali eng ochiq holda ayon bo‘ladi” (Herder 2006: 25). Demak, insoniyat tarixda bir maqsadga ega va bu maqsad **insoniyatga ichki tarzda daxldordir**.

Herder **organik kuchlarning organik muhitlarda uzatilishini taraqqiyot** deb baholaydi. Uning nazarida, “bir kuch bir organik muhitdan boshqasiga o‘ta oladi va bu o‘tishning o‘zi taraqqiyotdir”; tabiatdagi shakl va kuchlar o‘rtasida **na pasayish, na to‘xtash mavjud** (Gökberk 1997: 138–139). Ushbu kuchlar **tashkil etilgan bir tizim ichida** yanada yuqori darajaga qarab rivojlanadi. Aynan shunday tarzda tarixda ham bir taraqqiyot mavjuddir. **Tarixning eng yuksak maqsadi bo‘lgan Humanizm sari**, tarix ichidagi tabiiy kuchlar bosqichma-bosqich shakllanadi. Agar ushbu rivojlanish Humanizmga yetib borish uchun amalga oshayotgan bo‘lsa, demak, insoniyat ham Humanizm sari harakat qilmoqda. Herderga ko‘ra, **tarix bor bo‘lishi uchun u taraqqiyot mavjud bo‘lgan joyda va odamlar o‘rtasida o‘zaro aloqa hamda ta’sirlar mavjud bo‘lgan joyda bo‘ladi** (Gökberk 1997: 140).

Taraqqiyot — bu insonning salohiyatlarining rivojidir va bu rivoj uchun inson boshqa odamlarga muhtojdir. Herder fikricha, insoniyat hech qachon sobit holatda qolmaydi, **doimiy o‘zgarish, o‘sish va shakllanish jarayonidadir**. Bu jarayon, inson

qobiliyatlarining rivojlanishiga qaratilgan bo‘lgani sababli, mohiyatan bir **taraqqiyotdir**.

Herderga ko‘ra, **tarixdagi davrlar o‘z tabiati tufayli bir-biriga ulanadi** va ular bilan birga, “zamon farzandi” bo‘lgan insoniyat ham turli bosqichlari orqali o‘zaro bog‘lanadi (Herder 1803: 303). Bu bog‘lanish bir butunning qismlari kabi yuz beradi. Yakunda hosil bo‘ladigan manzara, bu qismlarning oddiy yig‘indisidan ko‘ra ko‘proq narsani tashkil etadi. Shu sababli **Herderga ko‘ra tarixdagi davrlarni bir-biriga taqqoslab tarixiy haqiqatni topishga urinish behudadir**.

Insoniyat taraqqiyoti zamon taraqqiyotidan ajralmas darajada bog‘liqdir. Tarixda bo‘lgan biror voqeani bo‘lmagan holatga keltirib bo‘lmaydi. Zamon oqimi ichida yashagan insoniyatning tafakkur shakllari ham bu taraqqiyotdan ta’sirlangan bo‘ladi. Endi hech kim qadimgilarning o‘ylagan narsasini aynan o‘sha tarzda o‘ylay olmaydi. Herder shunday deydi:

“Bir kun boshqa bir kunga saboq beradi, bir davr boshqa bir davrni barpo qiladi” (Herder 1803: 305).

Demak, **Herder tafakkurida taraqqiyot degani — tarix deganidir**, ya’ni o‘tgan narsaning ortga qaytmaydigan tarzda o‘tib ketganligi, lekin hozirni tug‘dirganligi deganidir. Bu jarayonda insoniyat o‘zi yaratgan san’atlarni yanada samarali ishlatishni o‘rganadi va bu jarayon davom etaveradi.

Taraqqiyotni belgilovchi qonunlar esa tabiat qonunlaridan farqli emasdir.

Herder:

“Olamdagi har bir bosqich navbatdaxisini tayyorlash uchun tabiat tomonidan ishlab chiqilgan deb o‘ylaydi” (Collingwood 1996: 124).

Xuddi shu tarzda, u tarixda ham davrlar o‘rtasidagi bog‘liqlik mavjud, deb hisoblaydi. Har bir davr keyingi davrni tayyorlash uchun tabiatan muqarrar ravishda tashkil etilgan.

Xulosa qilib aytganda:

Herder o‘z zamonasi bo‘lgan Ma’rifat davrining **taraqqiyotga oid qarashlaridan farqli bir taraqqiyot konsepsiyasiga ega**. U Ma’rifatdagi kabi tarixni chiziqli bir mukammallikka intilish deb emas, har bir bosqichda Humanizmga

tomon bosilgan qadamlardan iborat tarixiy shakllanish deb ko'radi. Herder o'z zamonasini undan oldingi davrlar ustiga qurilgan, ularni inkor etmaydigan tarzda talqin etadi. Bu tarixiy nuqtai nazar, uning tarixga bergan chuqur e'tiboridan dalolat beradi. Aynan mana shu tarixiy va taraqqiyotga oid yondashuv bilan **Herder Hegel tarix falsafasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.**

Herderning "**Humanizm**" tushunchasi, tarixni **maqsadli (teleologik)** jarayon sifatida tasvirlashda asosiy tushuncha sifatida XIX asr tarix falsafasi, xususan **Hegelning teleologik tarix konsepsiyasi** uchun muhim manba bo'lgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Kantga ko'ra, Ma'rifat nima va bu jarayonda inson qanday rol o'ynaydi?
2. Kant tarixga qanday nuqtai nazardan qarashni taklif qiladi?
3. Kantning fikricha, insoniyat tarixida "tabiat rejasi" qanday rol o'ynaydi?
4. Kant tarix falsafasining imkoniyatini qanday asoslaydi?
5. Herder tarix va tabiat o'rtasidagi qanday munosabatni ta'riflaydi?
6. Herder tarixdagi taraqqiyotga qanday yondashadi va uni qanday asoslaydi?
7. Herder fikricha, insoniyat tarixining eng yuksak maqsadi nima?
8. Herderga ko'ra, insoniyat taraqqiyoti qanday omillarga bog'liq?
9. Herderning tarixiy yondashuvi qanday qilib Hegelga ta'sir ko'rsatgan?
10. Kant va Herderning tarixga bo'lgan yondashuvlari o'rtasidagi asosiy farq nimalarda ko'rinadi?
11. Kant tarixiy voqealarni qanday kontekstda tushunishni tavsiya qiladi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Batuhan, H. (1997). "Ma'rifat Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiye'de Ma'rifat Hareketi: Strasbourg Sempozyumu*, İstanbul: Adam Yayınları.
2. Bury, J. B. (1987). *The Idea of Progress: An Inquiry into Its Origin and Growth*, New York: Dover Publications.
3. Collingwood, R. G. (1996). *Tarih Tasarımı* (Çev. K. Dinçer), Ankara: Gündoğan Yayınları.
4. Gökberk, M. (1985). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
5. Gökberk, M. (1997). *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
6. Herder, J. G. (1803). *Outlines of a Philosophy of the History of Man* (Çev. T. Churchill), Londra: J. Johnson.
7. Herder, J. G. (2006). "İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler", (Çev. D. Özlem), *Tarih Felsefesi Seçme Metinler* içinde, (Der. D. Özlem – G. Ateşoğlu), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
8. Koselleck, R. (2007). *İlerleme* (Çev. M. Özdemir), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
9. Lloyd, G. (2007). *Erkek Akıl: Batı Felsefesinde 'Erkek' ve 'Kadın'* (Çev. M. Özcan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
10. Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
11. Özlem, D. – Ateşoğlu, G. (2006). *Tarih Felsefesi Seçme Metinler*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

11-mavzu: XVIII-XIX asr o'rtalari tarix falsafasi.

Reja:

1. NEMIS IDEALIZMINING TARIX TASAVVURI VA AQL TUSHUNCHASI
2. FICHTE'NING TARIX TASAVVURI
3. SCHELLING'NING TARIX TASAVVURI

Maqsad:

- "Nemis Idealizmi" deb nomlanuvchi fikriy tizimning tarixiy tasavvuri va aql haqidagi tushunchasini tushuntira olasiz;
- Fichtening tarix haqidagi qarashlarini tahlil qilib, uni Nemis Idealizmi doirasida izohlab bera olasiz;
- Schellingning tarix haqidagi qarashlarini tahlil qilib, uni Nemis Idealizmi bilan bog'lay olasiz.

Asosiy tushunchalar:

- Aql
- Metafizika
- Nemis Idealizmi
- Mutlaq
- Dialektika
- Vujudga kelish
- Fichte
- Schelling
- Rivojlanish
- Tarix
- Ilgarilash (taraqqiyot)
- Ruh

NEMIS IDEALIZMINING TARIX TASAVVURI VA AQL TUSHUNCHASI
Nemis Idealizmi deb ataladigan va XIX asrda shakllangan fikriy tizim **aql, taraqqiyot, rivojlanish** kabi ba'zi tushunchalarga urg'u berib, ushbu tushunchalardan **tarixiy shakllanishni** tushuntirishda foydalanadi. Shu orqali Nemis Idealizmi vakillari bo'lgan **Fichte, Schelling** va **Hegel** tarixni "taraqqiyot" va "aql" tushunchalari bilan bog'liqlikda o'ylaganlar hamda tarixiy shakllanishni tushuntirish uchun **metafizik tizimlar** yaratganlar.

"Tarix asri" deb ham ataluvchi XIX asrda **taraqqiyot** tushunchasiga oid yangi bir yondashuv yuzaga keladi. XIX asrda "taraqqiyot" atamasining mazmuni o'zgaradi. Ma'lumki, Ma'rifat davrining ushbu atamaga bergan mazmuni bilan XIX asr faylasuflarining bergan mazmuni bir xil emas. Biroq avvalgi bobda ko'rsatilganidek, XVIII asrning nemis mutafakkirlaridan **Kant** va **Herder** tarix falsafasining imkoniyati tarixga **bir yakuniy maqsad** belgilashda ekanini ko'rsatgan bo'lib, XIX asrning **teleologik** (maqsadga yo'nuk) tarixiy konsepsiyalariga asos solganlar. Shu munosabat

bilan, "taraqqiyot" atamasining mazmunidagi uzilish aslida XVIII asrdayoq boshlangan, deyish mumkin.

Biroq Kant va Herderdan avval, hatto Kant va Herderning o'zida ham, **Ma'rifat** davrining taraqqiyot haqidagi tasavvuri – **mukammallashuv umidi** sifatida bir e'tiqod bo'lgan. Avvalgi bobda aytilganidek, Yangi davr va Ma'rifat davrining taraqqiyotga oid qarashi – bu **ishonch** edi. Bu ishonch esa fan va aqlning rivojlanishi bilan insoniyatning ham rivojlanishiga bo'lgan ishonchdan kelib chiqardi. "Mukammallashuv" deb atalmish taraqqiyot, yaxshilik sari siljish kabi tushunchalar vaqt bilan bog'liq bo'lib qolgan edi. Koselleckning ta'kidlashicha:

"Spetsifik, tarixiy bir tushuncha sifatida taraqqiyot ayniqsa Kantning ta'siri ostida XVIII asrning dastlabki yigirma yilligida asta-sekin shakllana boshlagan" (Koselleck 2007: 67).

Shunday qilib, "taraqqiyot" deganda doimiy ravishda **umumiyya** tomon yuksalish, umumiyning **maqsadga** aylanishi va tarixiy harakatning shu maqsad bilan belgilanishi tushuniladi.

Umumiy tushuncha sifatida **taraqqiyotning** XIX asrda aniq ifodalanishi turli bosqichlardan so'ng ro'y bergan. XVIII asrda mavjud bo'lgan **alohida taraqqiyotlar** o'z o'rnini **umumiy taraqqiyotga** bo'shatgan. Shu tarzda taraqqiyotning subyektivi universallashtirilgan bo'lib, endilikda taraqqiyot san'at, fan, texnika kabi sohalargagina tegishli emas edi (Koselleck 2007: 72). Nemis Idealizmining butun harakati **taraqqiyotga bo'lgan ishonchni aql asosiga qurish va taraqqiyotning prinsiplarini, qonuniyatini** aniqlashga qaratilgan edi. Bu prinsiplarning o'zi ham **mutlaq** bo'lishi lozim edi. Boshqacha aytganda, Nemis idealistik fikri aqlning tushunchalarini **obyektiv va o'z-o'zidan mavjud haqiqat** sifatida ko'rgan va shu orqali butun tabiiy va tarixiy haqiqatni aqlga bo'ysundirgan.

Germaniyada Kantdan keyin **Nemis Idealizmi** deb ataladigan mutafakkirlar, asosan, Kantning **aql va taraqqiyot** qarashlaridan ta'sirlanib, bu qarashlarni yanada **mutlaq** bir yondashuvga yo'naltirdilar. Hatto Kantning **fenomen** (tajriba obyektlari) va **noumen** (tajriba ortidagi narsa) o'rtasidagi ajratmasi Nemis Idealizmi tafakkurida yo'q bo'lib ketdi. Bilim prinsiplari endilikda **borliq prinsiplari** sifatida qaralib, **aql – borliqni aniqlovchi bir tizimga** aylantirildi.

Nemis Idealizmining **aql tasavvurida**, aql **mutlaq bir tizim** sifatida tasavvur qilinadi, ya'ni bu tizimda har bir tushuncha va hukm **boshqasidan mantiqan hosil bo'lishi** kerak. Tushunchalarning mantiqan hosil bo'lishi sifatida mavjud bo'lgan **aqliy tizim** inson aqlining barcha idrokida mavjud bo'ladi va u ayni paytda **haqiqatda ham mavjud** bo'ladi. Shu tarzda aql **haqiqatning asosiga** aylanadi yoki butun haqiqat **aqlga keltirib chiqariladi**.

Tushunchalarning o'zaro mantiqiy hosil bo'lishi yoki bir tushunchadan boshqasining **dialektik tarzda** hosil bo'lishi – bu **jarayondir**. Bundan tashqari, bu

jarayon **dialektik taraqqiyotli** jarayondir. Shu munosabat bilan Nemis Idealizmining tushunchadagi bu **dialektik taraqqiyot** yoki **mantiqiy hosillanishni** haqiqatga o'tkazganligi, ya'ni **haqiqatni aqlga kamaytiruvchi** yondashuvi asosida uni haqiqatga yoyganligi ko'rinadi.

Tushunchadagi bu harakat **taraqqiyot** sifatida haqiqatga aks ettiriladi. Haqiqat esa — **yoki tabiiy haqiqat, yoki tarixiy haqiqat** bo'ladi. Agar bu tabiiy haqiqat sifatida qaralsa, u holda tushunchaviy harakat tabiiy bir jarayon sifatida, tarixiy mavjudlik sohasida esa bu harakat **taraqqiyot** sifatida namoyon bo'ladi.

Ham tabiiy mavjudlik sohasida, ham tarixiy mavjudlik sohasida harakat qiluvchi jarayon **maqsadga yo'naltirilgan jarayon** sifatida tasavvur qilinadi. Demak, Nemis Idealistik fikrida tabiat ham, tarix ham **aniq bir maqsadga tomon harakat qiluvchi jarayonlar** sifatida ko'riladi. Bu maqsad esa **aql tizimining boshiga joylashtirilgan tushunchaning** o'zidir.

Shunday qilib, **aql** ham tabiatni, ham tarixni — boshqacha aytganda, mavjud haqiqatning butunini tushuntiruvchi **asosiy prinsipga** aylanadi. Rivojlanishning prinsip ham bir **aql prinsipi**, yoki **mantiqiy prinsip** sifatida — **dialektikadir**. Tushunchalar bir-biridan mantiqiy, dialektik yo'l bilan hosil bo'lishi mumkin bo'lganidan, butun haqiqatning harakati va vujudga kelishi ham **dialektik tarzda** tushuntirilishi mumkin.

Shu bilan Nemis Idealizmi **tarixni dialektik tarzda rivojlanayotgan jarayon** sifatida tasavvur qilgan. Ya'ni, tarixda har bir davr avvalgi davrdan **dialektik tarzda** va **zaruriyat bilan** kelib chiqadi. Tarix davrlari orasida **mantiqiy bir hosillik, zaruriylik** mavjud. Bu zaruriyat esa **asosan aqlning o'zidan** kelib chiqadi.

FICHTE'NIN TARIX TASAVVURI

Fichte Kant falsafasini davom ettirishni istagan. Shu munosabat bilan u "Bilim ilmi" (Science of Knowledge) nomli asarida, falsafa o'zini o'zi ravshan bir ilimga aylantirish uchun zarurat yuzasidan bunday imkoniyatni ochib beruvchi yo'lni kash etishi kerakligini aytadi (Fichte 1982: 89). Agar butun ilmiy tizim tayanadigan dastlabki asos ko'rsatilsa, unda bu asosdan harakatlanib, aql tizimli shaklda barpo etilishi mumkin bo'ladi.

Demak, aql tizimlashtirish sa'y-harakati sifatida qaraladi. Chunki Fichtega ko'ra: "Bir ilm tizimli shaklga ega bo'ladi" (Fichte 1993: 101). Bu shuni anglatadiki, ilmning barcha hukmlari bitta prinsip asosida o'zaro bog'langan bo'lishi kerak. Bu munosabatda, alohida hukmlar o'z-o'zicha ilmiy bo'la olmaydi, balki faqat butunlik ichidagi o'z o'rnini orqali ilmiylik kasb etadi, ya'ni "butun bilan bo'lgan aloqalari va

butun ichidagi pozitsiyasi orqali” (Fichte 1993: 103). Biroq bir hukmlar tizimi ilm deb atalishi uchun hech bo‘lmaganda bitta hukm mavjud bo‘lishi kerakki, u qat’iy (aniq) bo‘lishi va boshqa barcha hukmlarga ham qat’iylik baxsh etishi zarur. Ya’ni “birinchi hukm qay darajada qat’iy bo‘lsa, ikkinchi ham shuncha qat’iy bo‘ladi; ikkinchi qancha qat’iy bo‘lsa, uchinchi ham shuncha qat’iy bo‘ladi” (Fichte 1993: 103). Shu tarzda, ko‘plab hukmlar Fichtega ko‘ra yagona umumiy qat’iylikni ulashadi va aynan shu sababli ilmiy tizim bo‘la oladilar.

Demak, Fichte “aql” deganda, qat’iy asos ustiga quriladigan tizimni tushunadi. Bu tizim esa, asosiy haqiqatdan hosil qilish mumkinligini anglatadi. Shu tarzda bir voqelikning aqlga muvofiqligi, uning ilmiy tizimda joyi borligi va u asosiy haqiqatga keltirib chiqarilishi yoki undan hosil qilinishi bilan bog‘liqdir. Bu ilmiy tizim doirasida har bir tushuncha uch bosqichli mantiqiy tuzilishga ega. Bu uchlik tuzilish o‘zini “tez” (tezis), “antitez” (qarama-qarshilik) va “sintez” sifatida namoyon qiladi.

Shunga ko‘ra, tushuncha avval o‘zida mavjud bo‘ladi, o‘zi bilan o‘zaro ayniyatda bo‘ladi; keyin u o‘z qarama-qarshiligini yaratadi, ya’ni o‘zining o‘zi bo‘lmagan bilan ayniyatda emasligini anglaydi. Shu tarzda “Men” (Ben) – “Men bo‘lmagan”ga qarama-qarshi bo‘ladi. Aql tushunchasining bu uch bosqichli tuzilishi real haqiqatda ham, tarixda ham o‘z aksini topadi va tarixiy taraqqiyotning asosini tashkil qiladi.

Fichte bu jihatda Kant izidan boradi. Masalan, tarixda asosiy tushuncha “aqliy ozodlik”dir va ozodlik har qanday tushuncha singari bu majburiy bosqichlardan o‘tib rivojlanishi kerak (Collingwood 1996: 142). Fichte qarashicha, tushunchalar tizimi doirasida har bir tushuncha zarurat bilan turli bosqichlardan o‘tadi; bu aql tizimi ham uch bosqichdan iboratdir. Shunday qilib, barcha tarixiy davrlar ketma-ketligi mantiqiy ketma-ketlik sifatida qaralishi va a priori tarzda aniqlanishi mumkin. Collingwood Fichte sa’y-harakatini “tarixiy davrlarning vaqt bo‘yicha ketma-ketligi asosida yotgan tushunchaviy sxemani ochib berishga urinish” deb hisoblaydi, bu esa Kantning kategoriyalar sxematikasini tarixga tatbiq qilishga urinish bo‘ladi.

Agar bir asosiy hukm har qanday aqliy tizim uchun dastlabki prinsip bo‘lsa, Fichtega ko‘ra bir tarixiy davrning falsafiy tasviri bitta umumiy prinsip asosida

bajarilishi mumkin va bu prinsipdan barcha hodisalar hosil qilinib, to‘liq tushuntirilishi mumkin (Fichte 2006a: 104). Tarixiy davrni tasvirlashga harakat qilayotgan faylasuf shu davrning g‘oyasini aniqlashga intiladi. Chunki har bir hodisa o‘zidagi umumiy g‘oya orqali o‘zaro majburiy bog‘liqlikda namoyon bo‘lishi kerak. Shu sababli Fichtega ko‘ra faylasufning vazifasi barcha mumkin bo‘lgan tajriba hodisalarini oldindan taxmin qilingan prinsiplardan hosil qilishdir; “shunday qilib u mutlaq tarzda apriorilikka asoslangan ilmiy bayon metodini egallaydi” (Fichte 2006a: 105).

Shu tarzda faylasuf vaqtni ham yaxlit, ham barcha mumkin bo‘lgan davrlari bilan oldindan ifodalay oladi. Fichte aql bilan taraqqiyot o‘rtasida shunday bog‘liqlik o‘rnatadiki, insoniyatning barcha taraqqiyoti fanlarning taraqqiyotiga bog‘liq bo‘ladi; shu bois “Fichte ilmga rahbarlik vazifasini olimlarga yuklaydi” (Koselleck 2007: 87). Fichte qarashicha, olimlarning javobgarligi insoniyat taraqqiyotini va uning uzluksizligini ta’minlashdir.

Fichte fikricha, vaqtning har bir alohida davriga ma’lum bir tarixiy davr g‘oyasi mos keladi. Har bir davr “yagona tushuncha yoki tasavvur shaklida jismoniy lashgan”dir. Shu sababli, bir davrni to‘g‘ri tasvirlash uchun uni ifodalovchi aprioriy prinsip tushunilishi zarur. Umumiy vaqt tushunchasi esa asosiy vaqt g‘oyasini taxmin qiladi, ya’ni har bir davr avvalgisini bilan aniqlanadigan bir taraqqiyotni taxmin qiladi; butun insoniyat hayoti yo‘lini o‘zidan hosil qilish mumkin bo‘lgan bir “dunyo rejasini” nazarda tutadi. Bu taraqqiyot tushunchasi Fichtening aql modeliga asoslanadi. Chunki har bir davrni bir-biridan hosil qilish orqali tushunadi. Shu bilan mantiqiy ketma-ketlik tarixiy ketma-ketlikning sababi bo‘ladi. Bu faraz orqali barcha tarixiy davrlar o‘zaro bog‘liqlikda tushunilishi mumkin (Fichte 2006a: 106). Fichte uchun g‘oyaning “mantiqiy tuzilishi haqidagi nazariya, uni tarixni davrlarga ajratishda qo‘llashga xizmat qiladi” (Collingwood 1996: 142).

Fichtega ko‘ra “inson hayoti va dunyoviy vaqtning o‘zi BIR VA YAGONASI bo‘lgan CHEKSIZ HAYOTNING ZARUR DAVRLARIDIR” va butun insoniyat hayoti shu cheksiz hayotning asosiy g‘oyasidan hosil bo‘ladi (Fichte 2006a: 106-107). Bu yerda Fichte faqat insoniyatning umumiy taraqqiyoti haqida gapirmoqda, individual emas. Shu sababli tarixiy tadqiqot “dunyo rejasining g‘oyasini” talab qiladi,

chunki insoniyatning mavjudlik maqsadi aynan shu reja bilan belgilanadi va bu dunyo hayotida barcha insonlar o'zaro munosabatlarini "Aqlga muvofiq ravishda Ozodlik orqali tartibga sola oladilar" (Fichte 2006a: 107).

SCHELLINGNING TARIX TASAVVURI

Olmon Idealizmining yana bir muhim mutafakkiri bo'lgan Schelling, "Kant va Fichte'ning tasavvurlariga tizimli bir taraqqiyot olib keldi" va ikkita tamoyilni ilgari surdi (Collingwood 1996: 148). Bu tamoyillar: mavjud bo'lgan har bir narsa to'liq bilib olinishi mumkin, ya'ni mantiqiy, aqliydir yoki Mutlaqning bir ko'rinishidir; va qarama-qarshiliklarning o'zaro identikligi tamoyilidir.

Schelling bilib bo'ladigan narsalarni ikki turga ajratadi: Tabiyat va Tarix. Har ikki soha Mutlaq mavjudotning bir-biriga qarama-qarshi ikki ko'rinishidir (Schelling 2006c: 143). Tabiyat tartibli va qonuniyatli bog'liqliklarni o'z ichiga olgani uchun faqatgina obyekt sifatida tushuniladigan, bilib bo'ladigan bir sohadir. Tarix esa ham bilib bo'ladigan, ham o'zini ang'lay oladigan ongli subyektlarning harakatlaridan iborat bo'lgan sohadir, shu sababli ham obyekt, ham subyekt sifatida tushuniladi. Schellingga ko'ra, rejasi va maqsadi bo'lmagan voqealar zanjiriga tarix deb bo'lmaydi. Tarix tushunchasining o'zida, tasodifiylik orqali ifodalanadigan bir zarurat (zaruriyat) ham mujassamdir (Schelling 2006a: 117).

Schelling takrorlanuvchi hodisalar tarixga tegishli emasligini aytib, tarixni oldinga qarab harakat qiluvchi jarayon deb hisoblaydi. Tarix har doim oldinga intiluvchi bo'lishi kerak (Schelling 2006b: 136) va "oldinga harakat qilmaydigan narsa tarixning mavzusi emasdir" (2006b: 139). Schellingning taraqqiyot haqidagi qarashiga ko'ra, mexanik harakatlar ketma-ket yuz bersa ham, ular oldinga harakat emasdir, chunki ular doimo takrorlanadi. "Mexanizm bor joyda tarix yo'q; tarix bor joyda esa mexanizm yo'q" (Schelling 2006b: 140).

Tarixga ega bo'lishi uchun bir narsa takrorlanmasligi, doirasimon harakat ichida bo'lmashligi, ya'ni oldinga siljishi lozim. Shu sababli tabiat hodisalari tarixiy emasdir. Schellingga ko'ra, har qanday hodisa paydo bo'lgani uchun tarixning obyekti bo'la olmaydi. Masalan, "tabiat hodisalari tarixiylik xususiyatini faqatgina inson harakatlariga ta'siri orqali oladi" (Schelling 2006a: 117).

Schellingning aql haqidagi tasavvuriga ko'ra, tarix individuallik ro'yobga chiqqan joyda emas, balki ideal bo'lgan, umumiy bo'lgan, butun bo'lgan narsa individuallikka mos kelgan tarzda ro'yobga chiqqan joyda mavjuddir (Schelling 2006a: 118). Haqiqiy tarix real bo'lgan bilan ideal bo'lganning sinteziga tayanadi. Ideal narsa faqatgina bir tur (species) sifatiga ega bo'lgan mavjudotlar uchun mavjuddir. Buning sababi, idealning amalga oshirilish ehtimoli "faqatgina turga oid mavjudotlar orqali tasavvur qilinishi mumkin"dir, chunki individual mavjudot idealga erisha olmaydi (Schelling 2006a: 118). Biroq zaruriy bo'lgan idealning amalga oshirilishi shartdir. Demak, tarix faqat oldida bir ideali bo'lgan mavjudotlar uchun amal qiladi. Bu ideal individual tomonidan emas, balki tur tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Bu shuni ang'latadiki: har bir yangi kelgan individ avvalgisining qoldirgan joyidan davom ettirishi kerak; shunda ketma-ket kelayotgan individlar o'rtasida izchillik mavjud bo'ladi va "agar tarixiy taraqqiyot aql va erkinlik orqali amalga oshadigan bo'lsa, an'ana yoki uzatish mumkin bo'ladi" (Schelling 2006a: 118).

Schellingga ko'ra tarix tushunchasidan "na mutlaq tarzda qonunlardan mustaqil, na mutlaq tarzda qonunlarga bo'ysunuvchi voqealar zanjiriga tarix deb bo'lishi" kelib chiqadi (Schelling 2006a: 119). Bu quyidagi xulosalarni beradi: birinchidan, tarix ichidagi har qanday taraqqiyotda, erkin harakatlarni cheklovchi qat'iy qonuniyatlarga joy yo'q. Ikkinchidan, "aniq bir mexanizmga ko'ra yuz beruvchi yoki a priori nazariyaga ega bo'lgan hech bir narsa mutlaqo tarixning mavzusi bo'la olmaydi" (Schelling 2006a: 119). Chunki nazariya va tarix bir-biriga qarama-qarshidir. "Inson hech qanday nazariya bilan oldindan hisoblab bo'lmaydigan harakatga ega bo'lgani uchun tarixga egadir" (Schelling 2006a: 119).

Bu yerda Schelling tarixdagi tasodifiylik elementiga urg'u beradi. Instinktlar hukmronligidan erkinlikka tashlangan ilk qadam, ya'ni tasodifiylikning ilk namoyoni bilan tarix boshlanadi. Uchinchidan, mutlaq tarzda qonunlardan mustaqil, maqsadsiz yoki mazmunsiz voqealar zanjiriga tarix deb bo'lmaydi. Tarixni tarix qiladigan narsa erkinlik va qonuniyatning birligidir yoki bir idealning asta-sekin amalga oshirilishidir (Schelling 2006a: 119).

Shu tarzda Schellingning tarix tasavvurida taraqqiyot bilan aql o'rtasida o'rnatilgan munosabat ham ochiq-oydin namoyon bo'ladi. Tarixdagi dinamik unsur bo'lgan taraqqiyot Mutlaq bo'lgan tushunchaning o'zidir va bu tushunchaning o'zini ro'yobga chiqarishi taraqqiyot degani bo'lgani uchun, Mutlaq bo'lgan narsa ham bilish mumkin bo'lgan aql, ham biluvchi aqlni anglatganidan, taraqqiyot bu biluvchi aql va biluvchi aqlning o'zini tarixda namoyon qilishi bo'lib qoladi.

Shu tarzda Schellingning tarix tasavvurida har qanday obyektivlik va zaruriyatning asosi bo'lgan Mutlaq tushunchaning g'oyaviy harakati, bir vaqtning o'zida, tarixda Mutlaq tushunchaning o'z ongini o'ziga maqsad qilib qo'yib, bu maqsad sari harakatlanishiga aylanadi.

Tarixdagi taraqqiyotning o'zi Mutlaqning ichki harakatidan boshqa narsa emasdir. Yuqorida Collingwooddan keltirilgan iqtibosda qayd etilganidek, Fichte nazarida aql taraqqiyotning asosi bo'lsa, Schelling nazarida u to'g'ridan-to'g'ri taraqqiyotning o'zidir.

Demak, Schelling Hegelning tarix nazariyasida aql bilan voqelikning o'zaro ayniyligi sifatida ifoda etiladigan g'oyani Hegeldan oldin ilgari surgan, deyish mumkin. Bu Hegel tafakkurida yuzaga chiqadigan fikr – aql mavjud borliqning to'la mazmuni bilan aynidir, degan qarashdir.

Umuman olganda, Germaniya Idealizmining asosiy da'vosi shundaki, aqlga asoslangan jarayonlarning asosida albatta Mutlaq, Idea yoki Ruh (Tin) kabi bir tushuncha yotmog'i lozim. Aynan mana shunday yondashuv orqali tarix obyektiv tarzda tushunarli shaklda tasavvur qilinishi mumkin bo'ladi.

Nazorat uchun savollar:

Albatta, quyida Schellingning tarix nazariyasiga oid nazorat uchun savollar taqdim etilgan:

1. Schellingga ko'ra tarix qanday shartlar ostida mavjud bo'lishi mumkin?
2. Schelling "tarixi bo'lmagan" hodisalar toifasiga qaysi hodisalarni kiritadi va nima uchun?
3. Schellingning "ideal" va "reallik" o'rtasidagi munosabatga bergan talqini qanday?
4. Nima uchun Schelling tarixni faqat individ emas, balki "tur" orqali tushuntiradi?
5. Schelling tarixni nega mexanik harakatlar doirasiga kiritmaydi?
6. Schellingga ko'ra tarix qanday uch asosiy davrni o'z ichiga oladi?
7. Schelling tarixda inson erkinligi va zaruriyat o'rtasidagi ziddiyatni qanday hal qilishga urinadi?
8. Schelling tarixiy natijalarning inson istagiga zid bo'lishini qanday asoslaydi?
9. "Tarixta e'tibor markazi individ emas, balki turdir" degan fikr nimani anglatadi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Collingwood, R. G. (1996). *Tarix Tasarimi*, çev. Kurtuluş Dinçer. Ankara: Gündoğan Yayınları.
2. Fichte, J. G. (1982). *The Science of Knowledge*, çev. P. Heath – J. Lachs. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Fichte, J. G. (1993). *Early Philosophical Writings*, çev. ve haz. Daniel Breazeale. New York: Cornell University Press.
4. Fichte, J. G. (2006). "Çağımızın Temel Karakteristikleri", çev. Güçlü Ateşoğlu. *Tarih Felsefesi Seçme Metinler* içinde, der. Doğan Özlem – Güçlü Ateşoğlu. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
5. Koselleck, R. (2007). *İlerleme*, çev. M. Özdemir. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
6. Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
7. Özlem, D. – Ateşoğlu, G. (2006). *Tarih Felsefesi: Seçme Metinler*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
8. Schelling, F. W. J. (1994). *Idealism and the Endgame of Theory: Three Essays*, çev. T. Pfau. Albany: State University of New York Press.
9. Schelling, F. W. J. (2006a). "Tarih Kavramı", çev. Ali Irgat. *Tarih Felsefesi: Seçme Metinler* içinde, der. Doğan Özlem – Güçlü Ateşoğlu. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
10. Schelling, F. W. J. (2006b). "Tarihin Felsefesi Olur mu?", çev. Ali Irgat. *Tarih Felsefesi: Seçme Metinler* içinde, der. Doğan Özlem – Güçlü Ateşoğlu. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
11. Schelling, F. W. J. (2006c). "Studium Generale – Akademik Eğitimin Yöntemi Üzerine Dersler", çev. Ali Irgat. *Tarih Felsefesi: Seçme Metinler* içinde, der. Doğan Özlem – Güçlü Ateşoğlu. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

12-mavzu. XIX asr oxiri - XX asr tarix falsafasi

REJA:

1. O. Shpengler – Yevropaning so_nishi.
2. A. Toynbi kontseptsiyasi
3. Jahon rivojining zamonaviy kontseptsiyasi
4. —Tarixning intihosi (nihoyasi) kontseptsiyasi
5. Sivilizatsiyalar to_qnashuvi kontseptsiyasi.

114

Asosiy tushunchalar: *Ilmiy tarix. "Tarixiy idrok tanqidining" yakunlari. Fikrlashning postmodernistik uslubi. "Hayot falsafasi" paradokslari. F. Nitsche. A. Bergson evolyuzionizmi. Neokantlik tarixiy nominalizmi. Neokantlikning Baden maktabi: V. Vindelband, G. Rikkert. Tarix va ratsionallik. M. Veberning "tushunuvchan sotsiologiyasi". Neogegyanlik. B. Krone: Tarix va falsafa. Tarix va tabiat. Tarix muxtoriyati. R. Dj. Kollingvud. Neopozitivizm tarixiylik bilan bahsda. K. Popper "tarixiylik qashshoqligi". V. B. Galli, A. K. Danto. X. Feyn. Lokal sivilizatsiyalarning tarixiy kontseptsiyalari. O. Shpengler "Yevropaning botishi (tugashi)". A. Toynbi. Tarixga ekumenistik qarash. P. Sorokin. Inson, sivilizatsiya, jamiyat. Tarixning ekzistentsional falsafasi. M. Xaydegger va X. G. Gadamerning ekzistentsional germevntikasi. X. Ortegisi va Gassetning ratsiovitalizmi. Diniy ekzistentsializm tarixning maqsadi va manbai. K. Yaspers N. Berdyayev tarixiy falsafasi. Psixoanalitik (ruhiy-tahliliy). Antropologiya va tarix. Z. Freyd, K. G. Yung, E. Fromm. Frankfurt maktabi: "idrokning repressivligi" haqidagi afsona. T. Adorno. G. Markuze. M.*

Xarkxaymer. Frantsuz tarixiy maktabi: "Annallar". L. Fevr, M. Blok, F. Brodel. Y. Xeyzingning madaniyatshunosligi. Frantsiyada "Yangi falsafa". J. M. Benua, B. A. Levi, A. Glyuksman. Neotomistik tarix falsafasi. F. Mariten, P. Teyyar de Sharden. Neoprotellant tarix falsafasi. R. Nibur. P. Tillix. Tarixning biologik talqini. L. N. Gumilevning etnogenez nazariyasi.

Nemis tarix falsafasining yirik namoyandalaridan biri Osvald Shpenglerdir. U o'zining mashhur «Yevropa quyoshining so'nishi» asarida tarix falsafasining o'ziga xos yo'nalishi haqidagi g'oyalari ilgari suradi. Shpengler dunyoni mistik qarashlar orqali anglash, insonning intuitsiyasi, ichki hissiyot va voqelikni his qila olish imkoniyatlari xususida fikr yuritadi.

Shpengler xulosasiga ko'ra «Qancha odam va madaniyat bo'lsa, shuncha dunyo mavjud. Har bir alohida inson uchun yagona, mustaqil, abadiy dunyo mavjud. Dunyoning bunday mavjudligi har bir inson uchun doimiy yangi, bir marta amalga oshadigan, hech qachon qaytarilmaydigan kechinmadir». Bir qarashda, darhaqiqat, har bir odam alohida va mustaqil olam. Uning o'z dunyosi bo'lganidek, o'z ibtidosi va intihosi ham bor. U tashqi dunyoni o'zining ichki olami orqali o'zicha tushunadi, o'zicha angelaydi, unga o'zicha baho beradi. Demak, insoniyat tarixi har bir odam uchun garchi u yaxlit, bir butun tarix, real tarixiy jarayon bo'lsa-da, uni

anglashda o'ziga xoslik, unga yondoshishda xususiylik bo'lishi tabiiy. Demak, real tarixiy jarayon real inson tasavvurida real fikr-xulosaga aylanishi mumkin. Ana shu holatdan kelib chiqib ham Shpengler «ilmiy bilish bu o'z-o'zini anglashdir» degan g'oyani ilgari suradi. Tarixni anglash, tarixni falsafiy tushunish orqali inson o'zligini angelaydi va o'ziga xos qadriyatga aylanadi. Bunday jarayon insonda intuitiv imkoniyat, his qilish qobiliyati orqali ham yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun Shpengler tarixni tushunish va tarixga munosabatda intuitsiya, histuyg'u mohiyatini ustuvor qiladi. Ana shundan kelib chiqib tarix mushohada, voqelikni to'g'ri his qila olish, tabiiy intuitsiya natijasi degan g'oyani ilgari suradi. Hatto, u tarixni hissiyot orqali tushunish g'oyasini ilgari surar ekan, «agar kim buni his qilmasa, tarix bilan shug'ullanmasin, tabiatni bilishga o'rganish mumkin, lekin tarixchi bo'lib tug'ilish kerak. Tarixchining kuchi shundan iboratki, u ongsizlik darajasida tarix jarayonini instinktiv ravishda biladi, bunday uslubda har qanday inson ham ishlay olmaydi», – deydi. Ana shu fikrdan ma'lum bo'ladiki, tabiatni bilish uchun bilimning o'zi etarli, tarixni anglash uchun esa uni his qila olish, tarixiy jarayon ortida yotgan inson taqdiri, mohiyati, hayot mazmuni va kechinmalari, sevinch va iztiroblari yotganligini ham anglamoq zarur ekan. Ana shunda har bir tarixiy voqelik tarix falsafasiga aylanadi. Demak instinkt va his qila olish qobiliyati, intuitsiya quvvati tarixchi uchun noyob va qimmatli fazilatdir. Shpengler sivilizatsiyani madaniyat belgisi sifatida tushunadi va har qanday madaniyat o'z taraqqiyot bosqichlariga, o'zining sivilizatsiyasiga ega degan goyani ilgari suradi. Uning nazarvda sivilizatsiya madaniyatli insonlarga xos hodisa sifatida namoyon bo'ladi. O. Shpengler madaniy taraqqiyot, tarix rivoji, uning dinamizmi xususida fikr yuritir ekan, «har qanday madaniyat insondek hayot kechiradi. Ularning o'z bolaligi, o'smirligi, o'rta yoshlarga va qariligi bo'ladi», – deydi. Demak, har qanday madaniyat o'zining ibtidosi va intihosiga ega. Shuning uchun ham turli davrlarda yuz bergan turli

mintaqalardagi sivilizatsiyalar qaysidir darajada susayish, orqaga ketish holatlarini ham boshdan kechirgan. Ana shu tarixiy dalillar hamda insoniyat o'tmishidagi buyuk ko'tarilishlar va tanazzullarni nazarda tutib O.Shpengler har qanday sivilizatsiya tanazzulga mahkumdir, degan fikrni ilgari suradi. Sivilizatsiyalar taqdiri, uning istiqboli xususida gapirar ekan, «mening fikrimning markazini taqdir g'oyasi tashkil qiladi. O'tib ketganlarning taqdiri ham shunday bo'lgan, hozirgi G'arbiy Yevropa madaniyatini ham halokat kutmoqda», deydi. Shunday qilib, O.Shpengler insonning biologik mavjudot sifatida yaratuvchilik imkoniyatlarini, bu imkoniyatlarni ro'yobga chiqaruvchi ilohiy qudrat ruh, e'tiqod ekanligini ta'kidlaydi. Dunyoni anglashda, olamni tushunishda uning ana shu g'oyalari yaqqol ko'zga tashlanadi va «tabiatni mushohada qilish asnosida diniy e'tiqod yotadi. Dindan oldin paydo bo'lgan tabiiy bilim yo'qdir. Ana shu nuqgai nazardan qaraganda katolikcha va materialistik tabiatni bilish o'rtasida hech qanday farq yo'qdir. Ular bir narsa to'g'risida, lekin har xil tilda gaplashadi. Hattoki ateistik soha ham diniy asosga egadir. Hozirdagi mexanika ham xristian aqidalaridan andoza olgandir», deydi. Bu bilan O. Shpengler ruh birlamchi, e'tiqod hatti-harakatlar va voqeliklarni boshqaruvchi ilohiy qudrat degan xulosaga keladi. Uning nazarida insoniyat tarixi – bu juda uzoq va ming yilliklarni qamrab olgan yaxlit olam, ruh va e'tiqod orqali inson tomonidan amalga oshirilgan buyuk haqiqatdir. Olamni anglash o'z-o'zini anglashdan boshlanadi, deydi O. Shpengler. Bunday qarashlar qaysidir darajada undan bir necha asrlar oldin Sharqda yuzaga kelgan ruh falsafasini eslatadi. Jumladan, A.Bedil, J.Rumiy, A.Nasafiy, N.Kubro va boshqalar ilgari surgan g'oyalarda ruh birlamchi, jism esa o'g'kinchi, ruh – botin, jism – moddiy tariqasida talqin etiladi. Jumladan, A.Nasafiy «... ulug' olamning avvalu oxiri, zohiru botini, mohiyat va shakllarini anglab etish uchun o'zining mohiyatini, zohiru botinini anglab etkin. Bundan boshqa yo'l yo'q», degan edi.

Nemis tarix falsafasi maktabi jahon falsafa fanining I.Gerder, V.Gumboldt, G.Gegel, I.Kant, A.Shopengauer, G.Rikkert, V.Diltey, E.Trelch singari yirik namoyandalarini etishtirib berdi. Mutaxassislarning fikriga ko'ra nemis tarix falsafasi ingliz-frantsuz ma'rifatparvarligi qarashlariga teskari bo'lgan yo'nalishni ishlab chiqdilar va o'z g'oyalari ilgari surdilar. E. Trelchning xulosalariga ko'ra nemis va ingliz-frantsuz tarix falsafasi o'rtasidagi farq ko'zga yaqqol tashlanadi. Nemis maktabi o'zining diniy-mistik xarakteri bilan alohida ajralib turadi. O'z navbatida ingliz-frantsuz maktabi tarix cho'qqisini ma'rifatparvarlik ideallari orqali kashf etdi.

Tarixiy taraqqiyotning universal kontseptsiyasi Gegel tomonidan vujudga keltirildi. Ayni u tarixiy dinamika nazariyasini yaratdi va bu sohada o'ziga xos olamshumul yangilikni vujudga keltirdi. Yoki boshqacha qilib aytganda, E.Trelch xulosalariga ko'ra «barcha tarixiy taraqqiyot nazariyalari qandaydir undan chekinganday, unga qarshi turganday ko'rinada, biroq ularning barchasi uni butunlay inkor eta olmadi. Shuning uchun ham tarixiy dinamikaga doir barcha tadqiqotlar tarixiy dialektika tushunchasidan kelib chiqmog'i darkor».

Ayni ana shu tarixiy dialektika tarixiy taraqqiyot dinamikasini, uning taraqqiyot qonuniyatlarini, rivojlanish omillarini o'zida mujassam etadi va barcha tarix falsafasiga doir qarashlar, yo'nalishlar, kontseptsiyalar va metodologiyalarga asos bo'lib xizmat qiladi. Tarixiy ana shunday holatdan kelib chiqib, K.Yaspers «Bu kontsentratsion lagerlarning real voqeligi, bu azoblovchilar va azoblanuvchilar doirasidagi kelishilgan harakat, inson ma'naviy qiyofasining bunday yo'qolishi barchaga halokat tahdidini soluvchi kelajak imkoniyatlaridan darak beradi... ushbu xavf atom bombasidan ham qo'rqinch-li, chunki u inson qalbiga tajovuz qiladi», deydi.

Bir qarashda Yaspers sivilizatsiya oqibatlarini, fan-texnika taraqqiyoti natijalarini tushkunlik bilan qabul qilganday ko'rinadi. Biroq uning

qarashlarida yuksak ko'tarinkilik, optimistik ruh yaqqol ko'zga tashlanadi. Xususan, insoniyat kelajagi to'g'risida gapirar ekan, har qanday sivilizatsiya tasodifiy hodisa emas, aksincha, insonning aql-zakovati, fe'latvori mahsulidir, degan xulosaga keladi. O'tmishda yuz bergan barcha yutuqlar bilan birga tanazzullar va fojialarni butun ko'lami bilan anglab etish, undan zarur xulosalar chiqarish, buning uchun esa tiniq va keng qamrovli tafakkur kerakligini uqtiradi va, jumladan, shunday deydi: «O'tmishning fojialarini unutishga yo'l qo'ymaslik kerak. Negaki, bizdagi qo'rquv o'tmishda sodir bo'lgan voqealar qaytarilishi, tarqalishi, butun dunyoni qamrab olishi mumkinligi tufayli paydo bo'ladi. Biz xavf bilan faol kurashga aylanuvchi ushbu qo'rquvni saqlashimiz lozim». Shunday qilib, G'arb tarix falsafasi XVIII asrdan keyin jahon tarixini o'rganishning misli ko'rilmagan metodologik asosini yaratdi. Bu bevosita butun ko'lami, ilmiy-nazariy yaxlitligi, inson va uning mohiyati, insoniyat tarixi taraqqiyoti tajribalari haqidagi Sharq mutafakkirlari ilmiymetodologik qarashlarining, falsafiy yo'nalishlari va g'oyalarning yangi sivilizatsiyaviy shakli sifatida o'zini namoyon etdi. Zotan, G'arb mutafakkirlaridan biri «Nur – Sharqdandir» degan edi. Bu dono bashorat har ikki ma'noda – hayot manbai bo'lgan quyoshning Sharqdan chiqishiga, tafakkur manbai bo'lgan aql-idrok, daholik quvvati va zakovat mo'jizasi ham Sharqda yuz bergani va keyinchalik butun insoniyatni zabt etganiga haqqoniy ishora edi.

A. Toynbi kontseptsiyasi

Arnold Toynbi 1889 yilda dunyoga kelgan. U ham XX asr falsafasining yirik vakillaridan biri hisoblanadi. U 33 yoshida Buyuk Britaniya ichki ishlar vazirligi mahkamasida katta lavozimda ishlaydi. U shu paytda tarixiy jarayonni tadqiq qilish dasturini tuzadi va "tarix davrlari" nomli 12 jilddan iborat asosiy asarini yozadi. Toynbi dunyoviy tarixni harakatga keltiruvchi kuchli sivilizatsiyani tug'diruvchi va halokatga olib keluvchi imkoniyatlarni ochib berishni o'z

oldiga maqsad qilib qo'yadi. XX asrning boshlarida esa sivilizatsiyalar ham yo'q bo'lib ketuvchi xususiyatga egaligi aniq bo'lib qolgan edi. Jumladan birinchi jahon urushi, kimyoviy qurollarning qo'llanilishi, suv osti va samo urushlari, Xirosima va Osventsim hodisalari fikrimizning dalili bo'la oladi. Shunday davrda madaniyatning tug'ilishi, rivojlanishi va halokati dolzarb masalaga aylanadi. Toynbi o'z tadqiqotini rivoji va halokati dolzarb masalaga aylandi. Toynbi o'z tadqiqotini tarixiy jarayonning predmet chegarasini (hamma uchun tushunarli tilda) aniqlab olishdan boshlaydi. U Angliyaning tarixiy yo'lini o'rganadi, va shunday xulosaga keladiki, bunday birlik milliy davlat bo'la olmasligini tasdiqlaydi. Buning sababi, Angliyaning tarixi boshqa mamlakatlar tarixi bilan minglab sotsiomadaniy rishtalar orqali chambarchas uzviy bog'lanib ketgan edi, uni bu munosabatlardan uzib olib, xolis o'rganish bajarib bo'lmaydigan vazifaga aylanadi. Shuning uchun ham tahlil sifatida tarixchi yuqoriroq birlikni olishi zarur.

Toynbini tushunish uchun uni diniy faylasuf ekanligini xotirada tutish lozimdir. Diniy xristianlik ongi uchun esa haqiqat mezoni tafakkurini ham, ilohiy anglashni ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun Toynbi o'z ijodida qat'iy ilmiy bilish hamda ratsional intuitsiya uslublaridan foydalangandir, u inson orqali amalga oshadi, shu jihatdan uni bilish ilohiy anglashni talab qiladi. Ilohiy anglash bo'lganligi uchun tarix mazmunga egadir. Inson ana shu mazmunni egallashi shart.

Toynbi butun tarixni egallashni istaydi, shuning uchun ham xuddi shifokor bemorining alohida organizmini o'rgangandek, tarixni tashkil etuvchi qismlarini tahlil qilishga kirishadi tadqiqotning maqsadi esa sotsiogeneznining mexanizmini ochib berishdan iboratdir. Bu mexanizm yuqori darajada umumiylikka ega bo'lishi kerakki, alohida sivilizatsiyalarni ham jumladan butun tarixni ham qamrab olsin. Toynbi sotsiogenezisni harakatga keltiruvchi umumiy kuchni topish mushkulligini anglab etadi. U ana shu kuchni qanday ishlash mexanizmini ochishga intiladi.

Toynbi sivilizatsiya genezisini uch komponentdan iborat deydi. Ular universal davlat, dunyoviy cherkov va qabila harakati. Ana shu tuzilmaning mavjudligi sivilizatsiyani tashkil qiladi. Biroq sivilizatsiyalar o'z-o'zidan shakllanmaydi. Uning rivoji uchun o'ziga xos tarixiy davr bo'lishi shart. Bunday davrni Toynbi "Chaqiruv va javob" deb belgilaydi. Garchi sivilizatsiya genezisida uch komponentning xammasi mujassam bo'lib, chaqiruv bo'lmasa, u holda javob xam bo'lmaydi, natijada sivilizatsiya taraqqiy etmaydi.

Chaqiruv davri – shunday davrki, bunda jamiyat qandaydir xavf ostida bo'ladi. Chaqiruv turlicha bo'lishi mumkin. Chaqiruv davrini qadimgi Yunoniston shahar – davlatlari o'z boshlaridan kechirganlar ular aholi soni o'sib ketishi oqibatida ozuqa maxsulotlarining kamayib ketishi va eroziya natijasida hosildor erlarning qisqarib ketishidan azob chekkanlar. Shahar davlatlar (polislar) bu chaqiruvga turlicha javob berganlar: ayrimlari (korinf, Xolkida) O'rta er dengizi qirg'oqlarida yashovchi mahalliy aholini kaloniyalarga aylantirganlar: ayrimlari (spartaliklar) harbiy yurishlar uyushtirib qo'shni aholini bosib oldilar va va o'zlariga bo'ysundirdilar, uchinchilari (Afina) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini import qilib, hunarmandchilikni jadallik bilan rivojlantirishga kirishdilar. Shunday qilib bitta chaqiruvga uch hil javob berishdi. Buning natijasida bir – biridan tubdan farq qiladigan uch xil jamiyat va madaniyat tashkil bo'ldi. Jumladan, Avstriyaning rivoji, Toynbi fikricha, Turkiyaga qarshi turishga olib keldi, Yevropaning forportiga aylandi. Daryolar o'rtasidagi sivilizatsiyaning va Misrning rivoji tabiat chaqiruviga javob tarzida shakllanadi – bu vaqti-vaqti bilan daryoning toshib turishi bilan bog'lanadi. Demak, yangi sivilizatsiya genezisining asosi uchun chaqiruv davrining bo'lishi majburiydir, usiz sivilizatsiyaning spontan taraqqiyoti mutlaqo mumkin emas.

Shunday qilib, chaqiruv va javobning o'zaro munosabatidan iborat bo'lgan tarix yo'li abadiy ravishda turg'unlik yoki halokat o'rtasida harakat

qiladi. Chaqiruv va javob har bir madaniyatning tarixiga oiddir, ular doim bir birlari bilan o'rin almashdi. Toynbi madaniy genezisning universal kalitini topishga intilmaydi, u ana shu genezisning ishlash mexanizimini o'ziga xos mazmun bilan to'ldiradi. Toynbining sivilizatsiyasi ba'zi kamchiliklardan ham xoli emas. Unda qilingan xulosalar yaxlitlikni tashkil qilmaydi. Shunday bo'lsa ham, Toynbining tarix falsafasi ochiq tizimdir va insoniyat dunyo hayotining har bir chaqiruviga javob berishga qodirdir.

Demak, Toynbi madaniyat va insoniyat tarixini tsikllik (davriy) rivoji g'oyasini ilgari suradi. Uning fikricha, yagona dunyoviy tarixiy jarayon mutlaqo bemanilikdir. Dunyoviy tarix, alohida mustaqil "sivilizatsiyalar" tarixidan iborat. Sivilizatsiyalar esa o'ziga xos madaniy tuzilmadir. Ular o'z hayot yo'llarida uch davrni bosib o'tadilar: shakllanadi, unib – o'sadi, gullaydi va nihoyat halok bo'ladi. Boshqasining tuzilishi uchun o'z o'mini bo'shatib beradi.

Shpinglerdan farqli ravishda Toynbi shuni takidlaydiki, yani sivilizatsiyalarni birlashtiruvchi holqa mavjuddir. Bu holqa insoniyatning manaviy kamol topishini o'z ichiga oladi. Shunday bo'lsa ham, Toynbi Shpinglarning ko'pgina g'oyalaridan foydalanadi. Lekin u professional tarixchi sifatida aniq yorqin dallilarga suyangan holda o'z nazariy umum xulosalarini bayon etadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Oswald Spengleming "G'arbning tanazzuli" ("Der Untergang des Abendlandes") asaridagi asosiy g'oya nima?
2. Spengler tarixni qanday tarzda "organik tsikl"ga o'xshatadi? U qanday bosqichlarni belgilaydi?
3. Arnold Toynbee tarixiy tsivilizatsiyalarni qanday mezon asosida tahlil qiladi?
4. Toynbee "Challenge and Response" (Chaqiriq va javob) nazariyasining mohiyati nima?
5. Spengler va Toynbee tarixga qanday metaforalar (obrazlar) orqali yondashadi?

Tavsiya etilgan adbiyotlar:

1. Oswald Spengler – *Der Untergang des Abendlandes (G'arbning tanazzuli)* (1918–1922).
2. Spengler – *Preussentum und Sozialismus (Prussizm va Sotsializm)*
3. Spengler – *Der Mensch und die Technik*

13-mavzu. Chor va Ittifoq davri tarix falsafasi

★ Reja:

1. Chor Rossiyasi davrida tarixga yondashuv: rasmiy-nasroniy g'oyalari va imperiya siyosati.
2. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya tarixshunosligida falsafiy oqimlar:
 - Slavofil va zapadniklar munozarasi;
 - Pozitivizm va evolyutsionizm ta'siri.
3. Narodniklar va marksistlar tarixga qarashi.
4. Ittifoq davrida (1917–1991) tarix falsafasining shakllanishi:
 - Tarixiy materializm va marksistik dialektika.
 - Tarixda sinfiylik, ziddiyat va taraqqiyot nazariyasi.
5. Sovet davrida tarix fanining mafkuraviy va siyosiy nazorat ostida rivojlanishi.
6. Sovet tarixshunosligining falsafiy asoslari va ularning tanqidi.
7. Ittifoq tarix falsafasining hozirgi tarixshunoslikdagi bahosi.

⊕ Maqsad:

Talabalarda Chor va Sovet Ittifoqi davrida tarix falsafasining shakllanishi, uning mafkuraviy va nazariy asoslari, asosiy g'oyalari, yondashuvlari, tarixiy voqelikni talqin qilishdagi metodologik yo'nalishlari bo'yicha bilim va tahliliy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish.

⊙ Tayanch tushunchalar:

- Tarixiy materializm
- Marksizm va tarix falsafasi
- Sinfiy yondashuv
- Slavofilik – zapadnichestvo
- Pozitivizm
- Dialektika
- Mafkuraviy tarixshunoslik
- Rasmiy-nasroniy tarix konsepsiyasi
- Narodnizm (xalqchilar)
- Sotsialistik tarixshunoslik
- Tarixiy determinizm

Inson o'zining ichki imkoniyatlarini daxlsiz va ozod ijtimoiy vaziyat mavjud bo'lgan sharoitdagina ro'yobga chiqarishi mumkin bo'ladi. Zotan, ana shunday sharoitda u o'zini birmuncha erkin his qiladi. Maqsadlar va manfaatlar ro'yobini ta'minlashda o'zining butun imkoniyatlarini safarbar etadi. Tashqi ta'siri kamroq sezadi. Boshqacha qilib aytganda, atrofidagilarning imkoniyatlarni cheklashga, turli buyruqlar va hukmlarga nisbatan bo'ysunishga, itoatkor bo'lishga imkon bermaydi. Kollektivizmda esa uning aksi sifatida belgilangan va oldindan

rejalashtirilgan maqsadlar atrofida birlashib, kuchlar uyg'unlashtiriladi. Oldindan tuzilgan va aniq rejalashtirilgan vazifalarning bajarilishini kimdir yoki kimlardir nazorat qiladi, buyruq beradi, ommaviy safarbarlikni tashkil etadi. Mutloq ko'pchilik esa itoatgo'y, labbaygo'y ijrochiga aylanadi. Bunday holat jamiyatda erkin fikr, erkin faoliyat va demokratiyaning boshqa ko'rinishlarini cheklab qo'yadi. Natijada totalitarizm vujudga keladi, shakllanadi, ildiz otadi va bora-bora avtoritar mohiyat kasb etib, jamiyatni buyruqlar asosida boshqarish, ijtimoiy hayotni bir kishining kayfiyati va talablari asosida tashkil etish tamoyillari vujudga keladi. Jamiyatni bunday boshqarish usuli, ayniqsa, sotsializm sharoitida asosiy qoidaga aylantirildi.

Garchi sotsializm g'oyasi va shakllariga munosabatlar hamon turlicha bo'lsada, sotsialistlarning o'zining orasida ham yondashuvlar va fikrlar xilma-xilligi mavjud bo'lgan. Lekin mohiyati bir xil bo'lgan. F.Xayek sotsialistlar xulosalarini o'rganar ekan, tuzumning mohiyati xususida gapirib, «ularda. insonning jamiyatdagi mavqeini bevosita davlat belgilab berishi lozimligi to'g'risida hech qanday tafovut bo'lmagan. Lekin ularning orasida konkret sinf va guruhlar o'rinlarini belgilashda chuqur tafovutlar bo'lgan edi va doimo bo'ladi», degan edi. Ana shu holatning o'zi faoliyatlarni, maqsadlarni rejalashtirish va uni markazlashgan boshqaruv tizimi orqali amalga oshirish tamoyili ustuvorligi ko'zga yaqqol tashlanadi. G'oyaviy hukmdorlik, yakka shaxs fikrining ustuvorligi diktatura maqomini egallaydi. Zo'ravonlik va xudbinlik shaklidagi avtoritar axloq, avtoritar kayfiyat va fe'l-atvor garchi fuqarolar manfaatlariga zid bo'lsada, o'ziga xos qadriyatlar darajasiga majburan ko'tariladi. Natijada hammaning bir xil fikrlashi, yuqoridan bildiriladigan har qanday buyruqning muhokamasiz, munozarasiz, mushohada qilmasdan to'g'ridan-to'g'ri qabul qilish va so'zsiz bajarish tamoyili vujudga keladi. Bu o'z-o'zidan bir necha asrlar mobaynida shakllangan an'analar, urf-odatlar, turmush tarzi, adabiyot, san'at va umuman, yaxlit olganda fuqarolar qalbi va ruhiyatini

o'zida mujassam etgan bir butun madaniyatning inqiroziga olib keladi. Natijada fikriy boqimandalik, befarqlik, hissizlik kayfiyati butun jamiyat kayfiyatiga, axloqiy me'yorlariga aylanadiki, bunday sharoitda taraqqiyot va istiqbolga o'rin qolmaydi.

Yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, kollektivizm ikki bosqichda o'zini namoyon etadi va bu bosqichlarni yaqin o'tmishimizda – sovet imperiyasi davrida yaqqol ko'rdik. *Birinchi bosqich* – totalitarizmning «Faqat buyruq berilgan narsanigina bajarish mumkin, boshqasi mumkin emas», avtoritarizmning «Faqat siyosatga aralashma, boshqa hamma narsa mumkin» shiorlarida to'la mujassam. Bunday holatni «Kollektivistik tafakkurning fojiasi shundaki, aql-idrokni taraqqiyotning oliy omili sifatida ta'riflansa oqibatda undan voz kechiladi. Chunki bunday sharoitda aql-idrok ongli harakatning asosi bo'lgan jarayonlar noto'g'ri talqin qilinadi. Individualizmning o'zi jamiyatda individualizmning tepasida turgan kuchlarning ahamiyatini anglashga imkon berayotgan bir vaqtda, kollektiv doktrina paradoksli ravishda «ongli» rejalashtirish tamoyillarini ilgari surgan holda majburiy ravishda qandaydir aql-idrokni inkor etuvchi mexanizmga oliy hokimiyat maqomini berishga majbur bo'ladi. Ijtimoiy kuchlar bilan murosqa qilish va turfa xil fikrlarga bag'rikenglik bilan yondashish individualizmga xosdir. Bunday insonparvar g'oya, jamoatchilik hayotining yagona kishi tomonidan boshqarilishiga oid har qanday g'oyaning ortida turgan intellektual takabburlikning butunlay aksidir», deb sharhlaydi F. Xayek.

Demak, kollektivizm sharoitida boshqarish maqomiga ega bo'lgan shaxsning har qanday xulosasi oliy hokimiyat va davlat maqomiga ega bo'ladi. Uni bajarishga ommaviy majburiylik tartiboti o'rnatiladi. Turli ijtimoiy kuchlar, alohida individlar yoki fuqarolarning xulosalari inobatga olinmay, boshqaruvchi – individning hukmi ustuvorlik qiladi. Boshqaruvchilik maqomiga ega bo'lgan individning intellektual takabburlik illatlari ko'zga yaqqolroq tashlanadi va «dohiy»lik singari yuqumli,

tuzalmas kasallikni vujudga keltiradi. Sovet imperiyasida ayni ana shu kasallik keng tarqalib, bir-biriga ulanib ketgan, vorisiylik maqomiga ega bo'lgan «dohiy»lar sulolasi bejiz paydo bo'lmagan edi. Natijada bu butun jamiyat ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy muhitini belgilaydigan bedavo illatga aylangan edi. Aslini olganda har qanday avtoritar rejimda ham individual va jamoatchilik kayfiyatlari mavjud bo'ladi. Lekin o'rnatilgan tartib va qabul qilingan rejim talablari asosida buyruq beruvchining shaxsiy xulosalari hal qiluvchi maqomni egallaydi.

Adabiyot, san'at va, umuman, yaxlit olganda fuqarolar qalbi va ruhiyatini o'zida mujassam etgan bir butun madaniyatning inqiroziga olib keladi. Natijada fikriy boqimandalik, befarqlik, hissizlik kayfiyati butun jamiyat kayfiyatiga, axloqiy me'yorlariga aylanadiki, bunday sharoitda taraqqiyot va istiqbolga o'rin qolmaydi.

Yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, kollektivizm ikki bosqichda o'zini namoyon etadi va bu bosqichlarni yaqin o'tmishimizda – sovet imperiyasi davrida yaqqol ko'rdik. *Birinchi bosqich* – totalitarizmning «Faqat buyruq berilgan narsanigina bajarish mumkin, boshqasi mumkin emas», avtoritarizmning «Faqat siyosatga aralashma, boshqa hamma narsa mumkin» shiorlarida to'la mujassam. Bunday holatni «Kollektivistik tafakkurning fojiasi shundaki, aql-idrokni taraqqiyotning oliy omili sifatida ta'riflansa oqibatda undan voz kechiladi. Chunki bunday sharoitda aql-idrok ongli harakatning asosi bo'lgan jarayonlar noto'g'ri talqin qilinadi. Individualizmning o'zi jamiyatda individualizmning tepasida turgan kuchlarning ahamiyatini anglashga imkon berayotgan bir vaqtda, kollektiv doktrina paradoksli ravishda «ongli» rejalashtirish tamoyillarini ilgari surgan holda majburiy ravishda qandaydir aql-idrokni inkor etuvchi mexanizmga oliy hokimiyat maqomini berishga majbur bo'ladi. Ijtimoiy kuchlar bilan murosqa qilish va turfa xil fikrlarga bag'rikenglik bilan yondashish individualizmga xosdir. Bunday insonparvar g'oya, jamoatchilik hayotining yagona kishi tomonidan boshqarilishiga oid har

qanday g'oyaning ortida turgan intellektual takabburlikning butunlay aksidir», deb sharhlaydi F. Xayek.

Demak, kollektivizm sharoitida boshqarish maqomiga ega bo'lgan shaxsning har qanday xulosasi oliy hokimiyat va davlat maqomiga ega bo'ladi. Uni bajarishga ommaviy majburiylik tartiboti o'rnatiladi. Turli ijtimoiy kuchlar, alohida individlar yoki fuqarolarning xulosalari inobatga olinmay, boshqaruvchi – individning hukmi ustuvorlik qiladi. Boshqaruvchilik maqomiga ega bo'lgan individning intellektual takabburlik illatlari ko'zga yaqqolroq tashlanadi va «dohiy»lik singari yuqumli, tuzalmas kasallikni vujudga keltiradi. Sovet imperiyasida ayni ana shu kasallik keng tarqalib, bir-biriga ulanib ketgan, vorisiylik maqomiga ega bo'lgan «dohiy»lar sulolasi bejiz paydo bo'lmagan edi. Natijada bu butun jamiyat ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy muhitini belgilaydigan bedavo illatga aylangan edi.

Aslini olganda har qanday avtoritar rejimda ham individual va jamoatchilik kayfiyatlari mavjud bo'ladi. Lekin o'rnatilgan tartib va qabul qilingan rejim talablari asosida buyruq beruvchining shaxsiy xulosalari hal qiluvchi maqomni egallaydi. natsizm sotsialistik ildizlarga egadir; sotsializmning qator mamlakatlardagi inqirozi individualizm imkoniyatlari va intilishlarining ro'yobiga olib keldi; oxir-oqibatda kollektivizm iqtisodiy taraqqiyotning turg'unligiga olib keladi va iqtisodiy soha individualizm raqobatiga dosh bera olmaydi.

Kollektivizm sharoitida yetishib chiqqan totalitar rejimda partiya asosiy rol o'ynaydi. Ana shu holatda jamiyat boshqaruvi, tuzilgan rejalar va tanlangan yo'l bevosita partiyaviy rahbarlik orqali amalga oshiriladi. Boshqacha qilib aytganda, partiya davlat va hokimiyatning barcha vakolatlarini qo'lga olib, yagona boshqaruvchi va rahbar maqomiga ega bo'ladi.

Bir partiyali rejim sharoitida yagona mafkuraning ustuvorligi ko'zga yaqqol tashlanadi. Bunday mafkuraviy yakkahokimlik butun jamiyat barcha qatlamlarini qamrab oladi va ijtimoiy hayotning hamma sohalariga o'z

ta'sirini o'tkazadi. Mutaxassislarning xulosalariga ko'ra sotsialistik va natsionalsotsialistik qarashlar ayni partiyaviy g'oyalar asosida shakllanadi va hokimiyat boshqaruvini o'z yo'rig'iga soladi. Buni biz Mussolini va Gitler siyosiy yo'l-yo'rig'ida, qarashlarida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Partiyaviy hayotning kommunistik shakli ham bunday qarashlardan begona emas. Kommunistlar fikrlar xilma-xilligini, qarashlar rangbarangligini, siyosiy plyuralizmni xush ko'rmaydilar. Aniqroq qilib aytganda, unga tish-timoqlari bilan qarshi turadilar. Bunga yaqin o'tmishimizda guvoh bo'ldik. «Aytganim aytgan, deganim degan» qabilidagi siyosiy va mafkuraviy yakkahokimlik kommunistik partiyaning asosiy tamoyili, uning siyosiy fenomenidir. Darhaqiqat, KPSS o'z vaqtida barcha xalqlarni birlashtirishni, millatlarni assimilyatsiyalash, milliy til, madaniyat, turmush tarzi va an'analarni eskilik sarqiti sifatida qoralab, yangi ijtimoiy birlik – sovet xalqini vujudga keltirish g'oyasini ilgari surdiki, natijada jahon tarixiga kollektivizm tamoyillarining va g'ayriinsoniy qarashlarning eng yuksak cho'qqisi sifatida kirdi.

Hokimiyatni monopoliyalashtirish, erkinlik va demokratik qadriyatlarni cheklab qo'yish, unga qarshi holatda zo'ravonlik va tazyiq, tahdid va qo'rquv orqali jamiyat birligini ta'minlash kabi nomaqbul ish uslubini shakllantirdi.

Ana shu nuqtai nazardan qaraganda natsistlar va kommunistlar shaklan, amaliy faoliyati jihatidan farq qilsada, butun maqsad va mohiyati bilan aynan o'xshashligi, g'oyaviy jihatdan bir-biridan farq qilmasligi ayon. Tashqi ko'rinishda har ikkala rejimda ham siyosiy yakkahokimlik, davlat va hokimiyat maqomiga ega bo'lgan g'oyaviy hukmronlik ko'zga yaqqol tashlansa, ichki mohiyati va tub mazmuni bilan zo'ravonlik va tahdid, fuqarolar qalbiga qo'rquv tuyg'ularini kuchaytirib, ularning insoniy qadriyatlarini mensimaslik, tahqirlash va oxir-oqibatda ularni

fikrlamaydigan, o'zligini yo'qotgan zoologik mavjudotga aylantirish siyosati ustuvorlik qiladi.

Kommunistik partiya mafkurasida garchi «hamma narsa inson uchun, insonning baxt-saodati uchun» degan shior va shunga o'xshagan balandparvoz da'vatlar bot-bot takrorlansada, uning tub mohiyatida siyosiyijtimoiy, ma'naviy-ruhiy terror maqsadlari mujassam edi. Ayni ana shu terror usuli bilan u navbatma-navbat, bosqichma-bosqich repressiyalarni tashkil etdi. Aholining ma'rifatli qatlamini yo'q qilib, omi va avom xalqdan iborat itoatkor, labbaygo'y, hamma narsaga fikrlamasdan, munosabat bildirmasdan tayyor turish illatlarini egallagan, ruhan ozurda, ma'nan qashshoq jamiyatni vujudga keltirdi. Bunday holatni R.Aron quyidagicha ifodalaydi: «Partiya yakkahokimlikka ega bo'lgan sharoitlarda ortodoksallik majburiydir. Hukmdorlar bilan kelisha olmaslik halokatga olib kelishi muqarrar edi. Shu singari rejimlar uchun, ularning so'l yo o'ng yo'nalishlaridan qati nazar, ba'zi bir huquqiy harakatlar shakllarida o'xshashlik, masalan, lagerlarga mustaqil fikrlaydigan fuqarolarni jinoiy aybdorlar bilan bir xil maqomda qamash ularning har ikkisiga ham xos bo'lgan».

Jamiyatda muxolif kuchlarga yo'l bermaslik totalitarizm uchun xos xususiyat. O'z saflarini zo'r berib sadoqatli maslakdoshlari, ko'r-ko'rona labbaygo'ylari bilan to'ldirish jamiyat barcha qatlamlarini bir xil fikrlab, bitta g'oyani qo'llab-quvvatlashga olib keldi. Boshqacha qilib aytganda, kommunistik aqidaparastlik, mafkuraviy fanatizm barqaror bo'lgan jamiyat qurildi. Ana shu tarzda osonlik bilan, hech qanday to'siqlarga uchramay hokimiyatni egallash imkoniyatini qo'ldan bermay yashadi. Bunday tarixiy jarayon totalitarizmning eng oliy ko'rinishi sifatida umum-insoniyat tarixiga alohida bosqich sifatida kirdi. Totalitarizmning ijtimoiy-tarixiy va siyosiy mohiyatini o'rganar ekan, R.Aron unga besh yo'nalishda ta'rif beradi:

totalitarizm qandaydir bir partiyaga siyosiy faoliyat yurgizish uchun

monopol huquq beradigan sharoitda yuzaga keladi; ushbu partiya, eng avvalo yagona, boobru avtoritet maqomini beruvchi mafkuraga ega bo'lib, keyinchalik ushbu mafkurani u rasmiy davlat haqiqati darajasiga ko'taradi; ushbu rasmiy haqiqatni targ'ib qilish uchun davlat tazyiq o'tkazishning mutloq huquqi va e'tiqod vositalariga bosim o'tkazish vakolatini qo'lga kiritdi. Davlat va uning vakillari ommaviy axborot vositalariga butunlay o'z hukmini o'tkaza boshlaydi;

iqtisodiy va kasbiy faoliyatning ko'pchilik turlari davlat ixtiyoriga o'tadi;

Bunga qo'shimcha qilib yana aytish mumkinki, har qanday faoliyat yagona partiyaning tajovuzkor mafkurasiga bo'ysundirilganligi bois, turli sohalardagi har qanday mayda va zararsiz kamchilik, xatolik darhol mafkuraviy tus olib, siyosiy aybdorlik, g'oyaviy qo'poruvchilik holatiga tushib qoladi. Har qanday insonning barcha xatoliklari siyosiyashtiriladi, mafkuralashtiriladi, natijada ayovsiz jazolanadi.

Kollektivizm g'oyasi totalitar rejimning tub mohiyati sifatida uning manbaiga, harakatga keltiruvchi kuchiga, quvvat beruvchi vositasiga aylandi. Ana shu tarzda butun jamiyatni taraqqiyotdan orqada qolishiga, umuminsoniyat sivilizatsiyasidan chekinishiga, oxir-oqibatda qoloqlikka yuz tutishiga olib keldi. «Rivojlangan sotsializm» va kommunizm singari balandparvoz shiorlar jahon ijtimoiy-siyosiy jarayonlar oqimida o'zning mavqeini yo'qotdi. Dunyo taraqqiyoti poygasida yaroqsiz ekanligini, ojiz va notavonligini ko'rsatdi.

Tarixiy jarayon oxir-oqibatda jahon sotsialistik tizimini butun ko'lami va salmog'i bilan tanazzulga olib bordi. Insoniyat tafakkuridagi tub burilishlar, inson huquqlari va erkinliklari haqidagi g'oyalar tantanasiga yo'l ochib berdi. Ana shunday ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar natijasida XX asrning oxirlari totalitarizmga munosib baho berish, uni tub ildizlarini ochish davri bo'ldi.

Totalitarizm mohiyatini tushunish va unga baho berish xususida gap borar ekan, «Totalitarizmni aniqlashda, shubhasiz, partiyaning mutloqligi, xo'jalik faoliyatining davlatlashtirilishini yoki mafkuraviy terrorni asos qilib olish mumkin. Ammo, ushbu hodisaning o'zi mazkur xususiyatlar birlashgan va to'liq, yaxlit aks etgandagina tugallangan ko'rinishga ega bo'ladi», deydi R.Aron.

Totalitarizm dunyoning turli mamlakatlarida turli shaklda vujudga kelgan va yashagan. Deylik, fashistlar Italiyasida ana shu rejimning rahnamosi bo'lgan partiya g'oyaviy zo'ravonligi, tahdidlar va tazyiqlarning serqirraligi, mafkuraviy yakkahokimlikning shafqatsiz darajadagi ta'sirchan usullaridan keng foydalanganligi bilan SSSR hukmronlik qilgan totalitar rejim oldida ojiz edi. Uning ko'lami, jamiyatda tutgan o'rni jihatidan sovet totalitarizmiga teng kela olmas edi. Bularni inobatga olgan R.Aron «Kommunistik rejim tomonidan yaratilgan odam ma'lum bir e'tiqoddan yuzaga kelgan mavjudot sifatida emas, balki ikkilamchi naturadir. U umumiy tamoyillarni katta yohud kichik e'tiqod, ishonch bilan qabul qiladi, real holatda sharoitga qarab nimani gapirish mumkinligini, nimaning mumkin emasligini tushunadi. Bu odam industrial jamiyatga tegishli bo'lgan, o'zi goh spektik, goh fanatik munosabatni his qiladigan ta'limot bilan qurollangan odamdir», degan xulosaga keladi. Kollektivizm, demak, butun mohiyati bilan shaxs, alohida individ imkoniyatlarini cheklab qo'yadigan, aniq, oldindan belgilab qo'yilgan tartibotlar, rejimlar va qoliplar doirasidagina yashash mumkin bo'lgan hodisa. Buni biz yaqin o'tmishimizda – sotsializm sharoitida yaqqol ko'rdik. Chunonchi, kollektivlashtirish (kolxozlashtirish) siyosatining o'zi millionlab fuqarolar faoliyatini cheklash orqali butun jamiyat taraqqiyotini izdan chiqardi. Bu bevosita mehnat taqsimotida, mehnatga qarab haq to'lash tartibotida ham o'zini namoyon etdi. Ya'ni jamoaga a'zo bo'lgan besh kishi jismoniy va ma'naviy jihatdan besh xil mehnat qilish imkoniyatiga ega, besh xil ishlaydi. Biroq ularning barchasi bir xil maosh

oladi.

Kollektivizm tushunchasining Sharqda, xususan, o'zbeklarda ma'naviy-ijtimoiy mazmuni ham borki, bu bevosita turmush tarzida, kundalik tashvishlar va muammolarni birgalikda hal etishda namoyon bo'ladi. Ya'ni odamlar – millati, elati, kasbu kori, ma'lumoti, diniy e'tiqodidan qat'iy nazar uyushib yashash, mahalla atrofida birlashib kun kechirish an'analari asosida yashashadi. Buni mahallaning axloqiytarbiyaviy, ma'naviy-ruhiy qo'llab-quvvatlash faoliyati shaklan kollektivizmga o'xshashi mumkin. Biroq tub mohiyati bilan undan keskin farq qiladi.

Jahon tarixiy taraqqiyoti tajribasi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mohiyatini, inson faoliyatini individualizm orqali ro'yobga chiqarish tendentsiyasini ilgari suradi va qo'llab-quvvatlaydi. Ana shunday tarixning rivojlanish tendentsiyasini buzmasdan davom ettirish bugun mustaqil O'zbekistonda amalga oshirilayotgan yangilanishlar, o'zgarishlar va ko'p qirrali islohotlar mohiyatini o'zida mujassam etadi. Birinchi Prezident Islom Karimov evolyutsion taraqqiyot nazariyasining tagida xuddi ana shu g'oya yotadi va unga suyanadi.

Masalan, asta-sekinlik bilan, bosqichma-bosqich fuqarolar ongi va tafakkurida tub burilishlar yasash – mulkchilik, mulkka egalik qilish, mulkni boshqarish tajribasini egallash orqali kollektivizm sharoitida shakllangan boqimandalikka, tayyorga ayyorlik illatlariga barham berish tamoyili shakllanmoqda. Jumladan, jamoa va davlat xo'jaliklarini tarqatib yuborib, ularning o'rnida fermer xo'jaliklarining keskin rivojlanib borayotganligi fuqarolar yaratuvchilik imkoniyatlarini ko'proq ro'yobga chiqarmoqda. Mehnatga ijodiy munosabat moddiy manfaatdorlik asosida o'zgarib bormoqda. Natijada jamiyatda yalpi safarbarlik, ruhiy ko'tarinkilik, ma'naviy va moddiy rag'bat kuchaymoqda. Jamiyatni tabiiy rivojlantirishni e'tiborga olish, yuzaga kelayotgan muammolarni tadrijiy ravishda hal etish maqsadi tufayli «Yangi uy qurmay

turib, eskisini buzmaslik», «Islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish», «Jamiyatni tubdan o'zgartirishning revolyutsion yo'lini emas, evolyutsion yo'lini tanlash», «Islohotlarni inson ongi va qalbi orqali amalga oshirish», «Islohot – islohot uchun emas, islohot inson uchun» kontsepsiyalarini amalga oshirish yo'lidan borilmoqda. Bunda jamiyatni bir holatdan ikkinchi bir holatga o'tkazish jarayonida fuqarolar tafakkurini yangilanishlar oqimida o'zgartirish va ularda yangilanayotgan hayot ko'nikmasini shakllantirish singari g'oyalar ilgari surilmoqda hamda izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

Umuman olganda totalitarizm nazariyasiga, uning tub mohiyatiga, butun metodologiyasiga faqat va faqat evolyutsion nazariyagina qarshi turishi mumkinligini O'zbekistonda qaror topayotgan va tobora shakllanib borayotgan ijtimoiy-siyosiy va tarixiy jarayonlar misolida ko'rmoqdamiz. Individualizmning hozirgi zamondagi eng samarali ko'rinishi fuqarolik jamiyati qonuniyatlarida va mohiyatida yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Zotan, fuqarolik jamiyati – jamiyatni davlat tomonidan emas, fuqarolar tomonidan boshqarilishiga asoslangan, ularning maqsadi va manfaatlari inobatga olingan ijtimoiy-siyosiy tizim. Bunda mamlakatning bir fuqarosi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy jihatdan o'z ehtiyojlarini jamoat tashkilotlari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, siyosiy uyushmalar, partiyalar va nodavlat tashkilotlar ishida faol ishtirok etib, ular orqali qondiradilar. Fuqarolik jamiyatida davlat fuqarolar ustidan emas, balki fuqarolar davlat faoliyati ustidan to'la nazorat o'rnatadilar, davlatning ko'pgina vakolatlari jamoat tashkilotlari zimmasiga yuklanadi. Davlat hokimiyati esa mamlakatning umumiy taraqqiyot rejalarini tuzadi, uning strategiyasini ishlab chiqadi, mudofaa, milliy xavfsizlik, davlat mustaqilligi va chegaralari daxlsizligini, uning suverenitetini ta'minlash, pul, moliya, soliq, bank siyosati, tashqi siyosat va jahon hamjamiyati bilan aloqalar tizimini yaratadi, uni boshqaradi.

Fuqarolik jamiyati haqidagi ilk tasavvurlar Aristotelning «Siyosat» asarida bayon etilgan. Unga ko'ra insonning erkin yashash huquqi, kishilik jamiyatining adolat va haqiqat ustuvorligi asosida tashkil etish orqali ta'minlanishi lozim. Jamiyatni boshqarishda qonunlarning to'g'ri va adolatli bo'lishiga alohida e'tibor beriladi. Davlatning kuch-qudrati, farovonligi, uning jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi vosita ekanligi kabi g'oyalar ilgari suriladi, Fuqarolik jamiyati haqidagi bu g'oyalar XVII asrga kelib keng rivojlandi. Jumladan, Gobs asarlarida takomillashtirildi. Kant, Russo, Gegel, Popper g'oyalari jahon ijtimoiy tafakkuri olamida fuqarolik jamiyatining yangidan-yangi qirralarini, umuminsoniy qadriyat sifatidagi mohiyatini ochib berdi.

Sharqda fuqarolik jamiyatining o'ziga xos talqini mavjud. Bu, bevosita, axloq, madaniyat va ma'naviyatning huquq bilan sintezlashgan, fe'l-atvor, hatti-harakatlar va qoida-me'yorlarning uyg'unlashgan shakli bilan bog'liq. Demak, jamiyatda qonun ustuvor bo'ladi, qonun oldida barchaning tengligi, javobgarligi ta'minlanadi. Inson manfaatlari, haq-huquqlari ayni ana shu qonunlar bilan kafolatlanadi. Bunday qarashlar Sharqda azaldan mavjud bo'lgan. Bu tarixiy taraqqiyot davomida shakllanib, rivojlanib bordi. Jumladan, eng qadimiy madaniy yodgorlik – «Avesto»da kishilarning uyushib yashashi, o'zaro munosabatlar va aloqalarning axloq va me'yorlarga tayanishi kabi g'oyalar ilgari suriladi. Bu o'z-o'zidan jamiyatda qonun ustuvorligiga erishish, jamiyatni hukmron shaxs tomonidan emas, e'tirof etilgan me'yorlar boshqarishi kabi fuqarolik jamiyatining ilk elementlaridan dalolat beradi.

Forobiyning «Fozil odamlar shahri» asarida mamlakatni boshqarishda adolatli qonun zarurligi, faol fuqarolar jamiyatini shakllantirish mohiyati chuqur tahlil etiladi. Qonunlari mukammal bo'lgan mamlakatda adolat, inson huquqlari ustuvor bo'lishi muqarrar ekanligi bayon etiladi. «Shahar (mamlakat) aholisi xush-xulqqa ega bo'lmagan taqdirda hokimiyatga ehtiyoj tug'iladi», deydi alloma. Uning xulosalariga ko'ra jinoyatchilik,

bezorilik, qonunbuzarlik qonunlar zaif, aholi axloqiy-ma'naviy jihatdan barkamol bo'lmagan sharoitda avj oladi. Bunday xalqni tartibga chaqirish uchun kuchli ta'sir o'tkazuvchi hokimiyat kerak bo'ladi. Erkin jamiyat, ozod fuqaro tamoyiliga fuqarolik jamiyatining asosiy xususiyati sifatida qaralgan va qonun ustuvorligiga jamiyat barkamolligi orqali erishilgan. Bu kabi g'oyalar Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Al Xorazmiy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqalar tomonidan ham ilgari surilgan va amaliyotda mohirlik bilan qo'llanilgan. Bular hozirgi zamon tushunchasidagi fuqarolik jamiyatining muhim elementlaridir. O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini qurish tarixiy an'ana bo'lsada, u butunlay yangi tarixiy sharoitlarda jahon davlatchiligi ilg'or tajribalari va ko'p ming yillik milliy an'analarning sintezi sifatida dunyoga kelmoqda. Ya'ni erkinlik va axloq, ozodlik va tarbiya, hurriyat va qat'iy tartib-intizom uyg'unligida barkamol kishilik jamiyati shakllantirilmogda. «Biz, degandi Birinchi Prezident Islom Karimov, fuqarolik jamiyatini qurishga intilmoqdamiz. Buning ma'nosi shuki, davlatchiligimiz rivojlana borgan sari boshqaruvning turli xil vazifalarini bevosita xalqqa topshirish, ya'ni o'zini o'zi boshqarish organlarini yanada rivojlantirish demakdir». Fuqarolik jamiyatida ijtimoiy adolat printsiplari to'la ta'minlanadi. Jamiyatni bevosita har bir fuqaro va qonun boshqaradi. Inson tom ma'noda hayot gultojiga, inson qadru-qimmat, yashash huquqi va ehtiyojlari qadriyatga aylanadi. Inson ustidan insonning hukmronligiga yo'l qo'yilmaydi. Totalitarizm, avtoritarizm qarashlariga keskin qarshi holda jamiyatda individualizm, shaxs ozodligi va erkinligi ta'minlanadi. Qayta qurish siyosati o'zining ko'zlagan maqsadiga, kutgan natijasiga erisha olmadi. Ijtimoiy-siyosiy jarayonlar kutilmaganda o'z o'zanini o'zgartirib yubordi. Demokratiya to'lqinlari erkin so'z, erkin fikrni zaruratga aylantira boshlagan bir paytda sho'ro jamiyatini totalitarizmdan erkinlik sari, hurriyat sari sifat o'zgarishiga olib kelayotgan ijtimoiysiyosiy, ma'naviy-axloqiy qadriyat sifatida namoyon bo'ldi.

Biroq Kreml bundan manfaatdor emas edi. M.Gorbachev boshchiligidagi Sovet hukumati rahbariyati nomigagina erkinlikka yo'l berib, inson huquqlari xususida ko'pirtirib gapirib, asl mohiyatda esa totalitar tuzum va ma'muriy buyruqbozlik rejimini saqlab qolishdan manfaatdor edi. Zotan, ular hech qachon SSSRning tarqalib ketishini nazarda tutmagan va undan manfaatdor ham emas edi. Tarixiy jarayonlar shu darajada tezlashdiki, oxir-oqibatda nafaqat notiq M.Gorbachevni, balki butun Siyosiy Byuroni, partiya Markaziy qo'mitasini, hukumatni talvasaga solib qo'ydi. Natijada ma'muriy organlar kuchidan foydalanish yo'li tanlandi. Turli shaharlarda, mintaqlarda, SSSRning faol va demografik jihatdan qulay bo'lgan, geo-siyosiy jihatdan muhim nuqtalarida beqarorlikni vujudga keltirish orqali mamlakat aholisini chalg'itish yo'liga o'tildi.

Ammo endi uyg'ongan kishilarni g'afolat pardasiga solishning iloji yo'q edi. Chunki erkin fikrlash, erkin yashash nashidasini sura boshlagan ozod fuqaroni qaytadan zanjirband qilishga qanchalik urinmasin, hukumatning kuchi yetmas, fuqaroning esa xohishi yo'q edi. Boshqacha qilib aytganda, mamlakat fuqarolari manfaati bilan totalitar rejimdagi davlat qiziqishlari o'rtasida "Xitoy devori" tiklanib bo'lingan edi. Ana shunday ziddiyatli bir paytda davlat o'z mavqei va rolini yo'qotmaslik uchun ozodlikka intilayotgan, hurriyat uchun kurashayotgan uyg'oq fuqarolar o'rtasida turli nizolarni uyushtirishi zarur bo'lib qolgan edi. Ana shu maqsadda Boltiq bo'yidagi to'qnashuvlar, Armaniston, Ozarboyjon, Gruziyadagi qonli fojialar, Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) va Rossiyaning boshqa ayrim mintaqalarida bo'hronlar va po'rtanalar avj olib ketdi. Qizil imperiyaning tajovuzkorona siyosati ana shu tarzda 73 yil mobaynida asta-sekinlik bilan chok-chokidan so'tila bordi. Natijada mamlakat ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini ham, odamlar hatti-harakatini ham boshqarib bo'lmaydigan murakkab va tahlikali holat vujudga keldi. ...Aslini olganda Sovet hokimiyati tizim sifatida juda ham mustahkam

emas edi. U oktyabr to'ntarishining urho-ur, surho-surlari oqibatida vujudga kelgan, boshqacha qilib aytganda, poydevori qumdan ko'tarilgan jamiyat edi. Inson manfaatlari, haq-huquqlari butkul inkor etilgan, zo'ravonlik va tazyiqni asosiy ish usuliga, siyosiy boshqaruv uslubiga aylantirgan hokimiyat sifatida ko'zga tashlandi.

Ana shunday g'ayri-insoniy va g'ayri-axloqiy jamiyat asoschisi sifatida V.Lenin hokimiyatni qo'lga kiritgan dastlabki kunlaridanoq siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy va jismoniy terrorni hokimiyatni boshqarishning muhim omili darajasiga ko'tardi va uni mohirona amalga oshirdi. Zero, oktyabr to'ntarishining qonli «g'alaba»si ham xuddi ana shu tamoyil asosida qurilgan va amalga oshirilgan edi. Ommani chalg'itish, jamiyatdagi barqarorlikni barbod etish, mutelik va qullik ruhiyatini chuqurlashtirish yo'lida turli holatlarda va vaziyatlarda turli shakldagi siyosiy-tashkiliy tadbirlar amalga oshirila boshlandi. Strategik maqsad – dunyoga mutloq hokim bo'lish, jahon sotsializmini amalga oshirish orqali insoniyat dohiysiga aylanishga harakat qilindi. Ana shunday maqsadlarini amalga oshirish uchun Lenin turli-tuman nayranglarni o'ylab topdi va ularni o'ta shafqatsizlik bilan amalga oshirdi. Natijada Sovet hukumatida «Yangi iqtisodiy siyosat»ni amalga oshirish singari siyosiy-tashkiliy «islohot» o'tkazildi. Mashhur olim D.Volkogonovning fikricha, Lenin bu siyosatga yuzaki qaraganda xayrixoh bo'lsada, asl mohiyati bilan unga qarshi edi. D.Volkogonov shunday misol keltiradi: 1919 yil 5 dekabrda Sovetlarning Butun Rossiya VII s'ezdida nutq so'zlar ekan, Lenin juda baland ruh bilan o'z maqsad iddaolarini ochiq-oydin bayon etadi: «Kim non savdosi erkinligini xohlar ekan, xato qiladi. Biz bunga bir tomchi qonimiz qolguncha kurashamiz. Bu sohada hech qanday chekinishlarga yo'l qo'ymaymiz». Bu inqilob dohiysining mamlakatni xonavayron qilish, xalqni abgor etish borasidagi ko'p qirrali siyosatidan birigina, xolos. Ayni ana shunday ocharchilik va ataylab uyushtirilgan kambag'allashtirish siyosati O'rta Osiyoni ham chetlab

o'tmadi. Farg'ona vodiysining o'zida 1921 yili 64 ming 315 kishi ochlikdan vafot etdi. Bu Lenin «xalqparvar» siyosatining Turkistondagi tantanasidan dalolat berar edi.

Leninning safdoshlaridan biri A.Ioffe quyidagilarni yozadi: «Qachonki, 1921 yili Markaziy Qo'mita meni Turkistonga ishga yuborar ekan, safar oldidan bo'lgan suhbatda va keyinchalik menga yozgan xatlarida V.I.Lenin doimiy xavotirda ekanligini alohida ta'kidlardi. «Turkiston – bu bizning jahon siyosatimiz. Turkiston – bu Hindiston», derdi. Turkistonning geo-siyosiy o'rni va ahamiyati o'sha paytdayoq inqilob dohiysi diqqatini o'ziga tortgan edi. Ayni Turkiston orqali Osiyoni zabt etish siyosati, Osiyoga egalik qilish maqsadini amalga oshirish uchun Turkiston muhim strategik ahamiyatga ega ekanligi Sovet hukumati turli davrlardagi arboblarning diqqat markazida bo'lgan. Xususan, Lenin Turkistonga juda katta ochko'zlik va ishtaha bilan qaragan. Sovet hokimiyati uchun, xususan, dastlabki yillarida Rossiya sanoatini xom ashyo bilan, dahshatli ochlik iskanjasida qolgan xalqini esa non va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash uchun Turkiston katta strategik ahamiyatga ega edi. Shuning uchun ham Lenin «hammamizga ma'lumki, yengil sanoat xorijdan keltiriladigan paxtaning yetishmasligi bois juda kuchli inqirozni boshdan kechirmoqda... Yagona manba – bu... Turkistondir», degan edi.

Xom ashyo taqchilligi muammosini hal etish uchun 1921 yili Leninning eng sodiq safdoshlaridan biri M.P.Tomskiy Turkistonga yuborildi. Uning rahbarligida o'sha yilning o'zida oldingi yilga nisbatan dehqonchilik maydoni 300 ming desyatinaga, paxta maydoni esa 100 ming desyatinaga ko'paydi.

Povoloj'edan dahshatli ocharchilikni boshidan kechirayotgan 300 mingdan ortiq kishi ko'chirib kelinib, Turkistonda joylashtirildi. Leninning Rossiyaning markaziy tumanlari aholisiga yordam shioriga javoban Narkomprodga 250 ming pud, Moskvaga 600 ming pud bug'doy yuborildi.

Bular hali inqilob olovi butkul so'nmagan bir paytda Sovet hukumati dastlabki talon-tarojchilik siyosatining natijasi edi. Vaholanki, bu siyosat O'zbekiston SSSR tarkibidan to'la va butkul chiqib ketgunga qadar davom etdi. O'zbekistonda yetishtirilgan paxta, pilla, qorako'l teri, meva-sabzavot, poliz mahsulotlari, oltin, gaz va boshqa yer osti boyliklari muntazam ravishda tashib ketildi. Ana shu tarzda lenincha siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy va ijtimoiy terror «rivojlangan sotsializm» sharoitida ham «qardosh» o'zbeklar va «sharq mash'ali» O'zbekistonning sho'rini quritdi. Leninning tajovuzkor ruhi chegara bilmas edi. U hech qanday milliy, ma'naviy manfaatlar doiralari sig'mas edi. Axloqiy-diniy tafakkur va turli xalqlarning milliy-an'anaviy turmush tarzi, asrlar mobaynida shakllangan ruhiyati bilan bog'lanmagan, faqat dunyoni zo'ravonlik bilan egallash ruhi unda ustunlik qilar edi. Shuning uchun ham inqilobiy o'zgarishlar doirasi kengayib, bir davlat doirasidan chiqib ketdi. Jahon sotsializm vasvasasi mintaqa va butun sayyorani egallab olishga intilgan xayolparastlik kasalligining natijasi edi. Lenin shu darajada o'zining havoyi xayollariga qat'iy ishonar ediki, uning ko'lami va salmog'ini baholash qiyin edi.

Dunyoni egallash vasvasasi uning ongu shuurini butunlay qamrab olgan va natijada ma'naviy-ruhiy jihatdan butun vujudi bilan unga intilardi. Bu bevosita inson va shaxs sifatida uning ma'naviy-ruhiy qiyofasi, siyosiy madaniyati va axloqiy tarbiyasi mahsulidir. D. Volkogonovning tili bilan aytganda, Lenin ana shu maqsad yo'lida o'z qalbigagina emas, balki butun insoniyat sivilizatsiyasiga ham o't qo'yishga tayyor edi. Yana shuni aytish kerakki, unga xalqning, millatning ahamiyati yo'q edi. U hatto rus xalqining juda katta qismini qurbon qilishdan ham o'zini tiymas edi. Ana shu qurbon bo'lganlar kulini ko'kka sovurib, huzur qilar va dunyoga o't ketishini kutib yotar edi. Aytish mumkinki, Lenin faqatgina beshafqat bolshevik emas, ayni paytda planetar «islohotchi» ham edi. U o'zining «islohotlar nazariyasi» bilan dunyoni «yangi»lamoqchi, yangi «payg'ambar»lik da'vosi bilan yashaydigan holatga kelib qolgan edi. Shuning uchun ham 1917 yildayoq

ulkan davlatni qo'lga kiritgani hamono, u Germaniya, Vengriya, Eron, Hindiston, Xitoy, Polsha va boshqa mamlakatlarni ham zabt etishga intildi. Uning ana shunday zo'ravonlik siyosatini, maqsadlarini nazarda tutgan mashhur rus olimi N. Berdyaev o'z vaqtida «Lenin antigumanistgina emas, ayni paytda u antidemokrat» ham deb nihoyatda to'g'ri baho bergan edi. Aslini olganda diktaturaga, zo'ravonlikka intilish inson ruhiyati nuqtai nazaridan avval-boshda siyosiy maqsadlarga erishish uchun imkon yaratadi. Keyinchalik yaxlit faoliyatga, hatti-harakatlar tizimiga aylanadi. Natijada, bora-bora bunday ruhiy moyillik kayfiyati kuchayib, asta-sekinlik bilan ma'naviy imkoniyatlarni chegaralab qo'yadi. Ana shunday paytda inson shaxsiy manfaatlari va intilishlari yo'lida o'zini juda katta siyosiy iroda va siyosiy madaniyat bilan boshqarmasa, o'zini o'zi yengib yashamasa, havoyi intilishlar qiliga aylansa, umuminsoniy qadriyatlardan uzoqlashib boradi. Natijada ozodlikning tanazzuliga, hurriyatning inqiroziga, inson haququqlarining poymol etilishiga keng yo'l ochiladi. Lenin va leninchilar xuddi ana shunday insoniy qadriyatlardan ham, hech bo'lmaganda shaxs sifatida insoniy fazilatlaridan ham ancha olisda edilar. Ular kayfiyati va fe'latvoridagi tajovuzkorlik shaklan turlanib, zamonga moslanib tursada, mohiyatini mazmunan yo'qotmadi.

Lenin har doim o'z atrofidagi rahbarlarga va safdoshlariga bir narsani takrorlab kelgan (1921 yil): «Yashirin ravishda terror tayyorlansin: bu zarurat va shoshilinch». Aytish mumkinki, bunday lenincha qattiqqo'llikning manbai va mohiyatini anglash unchalik qiyin emas. Tashqi ko'rinishda «ko'ngilchan», «mehribon», «odamlarga e'tiborli» bo'lgan dohiyning bunday qarashlari jinoiy, siyosiy va yoki milliy manfaat yo'lidagi qattiqqo'llik emas, aksincha, butun lenincha dunyoqarash zulmining, uning falsafasining, mantig'ining, bugun fe'l-atvoriyuro munosabatlarini o'zida mujassam etgan tafakkur tarzining mayib-majruh qiyofasi edi.

Biroq buyuk imperiyachilik shovinizmi Lenin faoliyatida va siyosatida alohida o'rin va mavqega ega edi. Zotan, u barcha ittifoqdosh respublikalarga o'z erkini o'ziga berish tamoyillarini so'zda qo'llabquvvatlasada, tub mohiyati bilan unga qarshi edi. Jumladan, uning milliy masalaga doir qarashlarini tahlil qilar ekan, A.Avtorxonov «Leninning milliy mustamlakachilik masalasidagi siyosiy dasturi – katta imperiyalarni tugatib, tobe xalqlarni ozod qilish emas, barcha milliy imperiyalarni bir sovet super imperiyasiga yig'ib, bolsheviklar dasturining ikkinchi qismini amalga oshirish – ya'ni barcha millatlarga qo'shib yuborib, ham mustamlaka, ham hokim millatlarni yo'qotish natijasida kommunistik insoniyat qiyofasidagi yagona baynalmilal chatishma yaratishdir», degan edi.

Millatlarni yo'q qilish, milliy urf-odatlar, an'analar va milliy tilga eskilik sarqiti sifatida qarash, «din – af'yundir» degan shior ostida butun mamlakat xalqlarini iymoni va e'tiqodidan ayirish sovet imperiyasining asosiy maqsadi edi. Bu ulkan maqsadni amalga oshirishning lenincha «nazariya»si yaratildi va bu g'oya shafqatsizlik bilan hamma joyda joriy qilindi. «Toki turli millatlar bir davlatga uyushgan ekan, markschilar hech qachon federatsiya printsiplarini ham, markazni kuchsizlantirishni ham qabul etmaydilar», deb Lenin qat'iy xulosaga kelgan edi. Darhaqiqat, turli millatlarning bir davlatga emin erkin, o'z xohishistagi bilan birlashishi, umuminsoniy qadriyatlar tantanasi yo'lida o'ziga xos federatsiyani tashkil etish bir qarashda ijobiy hodisa edi. Biroq, lenincha «markazni kuchsizlantirmaslik» siyosati yangi mustamlakachilikning, zo'ravonlikning hali insoniyat tarixi ko'rmagan hodisasi edi. Lenin diktatura va zo'ravonlik siyosatiga alohida e'tibor berar edi. Ayni paytda bu siyosatni izchillik bilan, doimiy ravishda rivojlantirib, takomillashtirib va o'z navbatida o'ta hushyorlik bilan nazorat qilib borar edi. Uning xulosalariga ko'ra «Proletariat diktaturasi – eski jamiyat kuchlari va an'alariga qarshi qonli va qonsiz, zo'ravonlik va tinchlik, harbiy va

iqtisodiy, ma'muriy va ma'rifiy yo'llar bilan keskin kurashdir». Lenin milliy siyosatining qirralari ko'p va xilma-xil edi. U bir qarashda turli millatlar va xalqlar orasida tinchlik, ijtimoiy-iqtisodiy bag'rikenglik, milliy erkinlik va ma'rifiy targ'ibot usullari orqali o'z g'oyalarini singdirishga harakat qilsa, asosiy maqsadiga erishish uchun zarur bo'lib qolganda qon to'kishdan, zo'ravonlik ko'rsatishdan, harbiy kuchlardan shafqatsizlarcha foydalanishdan ham o'zini tiymas edi. Ana shunday xulosalardan kelib chiqib, Leninning milliy mustamlakachilik siyosati strategik maqsadga aylangan edi. Uning asl maqsadi asta-sekinlik bilan katta imperiyalarni tugatib, mustamlakachilik azobini tortayotgan xalqlarga «rahmdillik» qilish, ularning «qadru qimmatini» tiklash va inson huquqlarini barqaror etish emas edi. Aksincha, sovet gegemon davlatini tashkil etib, barcha millatlarni va elatlarni qo'shib yuborib, ularni o'zligidan ayirib, sun'iy urchitilgan bedavo xalqni yaratishdan iborat edi. Bunday bedavolardan iborat jamiyatni esa har qanday kuyga solish va o'z manfaati yo'lida xohlaganicha boshqarish mumkin bo'lar edi.

Garchi kichik xalqlarning, millatlar va elatlarning yo'q qilinishi, yagona rus tilida so'zlashuvchi yangi xalq yoki ijtimoiy birlikni vujudga keltirish Lenin boshchiligidagi imperiya uchun qanchalik manfaatli bo'lsa, begunoh va jabrdiyda rus xalqining o'zi uchun shunchalik xatarli va, ayni paytda, tanazzulga boshlovchi siyosat edi. Lenin boshchiligidagi siyosiy qo'poruvchilar «ruslashtirish» siyosati bilan rus millatiga mansub xalqni chalg'itar edi. Biroq ularning bu siyosatning tag-mohiyatini tushunish uchun vaqtlari yetmasdi. Chunki siyosiy jarayon nihoyatda tig'iz va ataylab ushbu tadbirni tezlashtirish manfaatdor kuchlarning ish uslubi edi. Umuman olganda fuqarolarga erkin fikrlash imkoni berilmas, jarayonlar borishini tahlil qilish va ularga munosabat bildirish sharoiti yo'q edi. Xullas, Lenin «ruslashtirish» siyosatini amalga oshirishning yo'llari ko'p va xilma-xil edi. Buni A. Avtorxonov quyidagilarda ko'radi.

1. 1958 yilgi maktab islohoti munosabati bilan milliy maktablarda milliy tilni o'rganish va milliy tilda o'qitishni ko'ngilli deb e'lon qilgan qonun qabul qilindi. Farzandini milliy maktabga beradimi, o'ris maktabigami – endi ota-onalarning o'ziga bog'liq. Milliy maktabda darslar o'ris tilida olib boriladimi, milliy tildami – buni ham ular xal qilishadi. O'z o'zidan ma'lumki, ota-ona farzandlarining kelgusi mavqei «yuqori» ga ko'tarilishi uchun o'ris tili, o'ris maktabi orqali ekanini yaxshi biladi va farzandini o'sha yoqqa beradi.

2. Milliy tillarning lug'aviy jamg'armasiga shu tilda muqobil so'zlar bo'lishiga qaramasdan, ataylab o'rischa so'zlar va atamalar kiritiladi. Hatto texnika taraqqiyoti natijasida paydo bo'lgan yangi o'rischa so'z birikmalarini ham, garchi milliy so'z birikmalari bilan shu ma'noni berish imkoni bo'lsada, milliy tillarga kiritish taklif etildi. 3. Turkiston va Kavkazdagi respublikalar umumiy milliy tarkibida slavyanlar ko'payishi mo'ljallanib, slavyan aholisini respublikalarga ko'chirib kelib, ommaviy mustamlakalashtirish ishiga kirishildi».

Ana shu tarzda milliy siyosat ba'zan o'ta noziklik bilan va ba'zan o'ta qo'pollik bilan amalga oshirildi. Tarixidan ayrilgan, o'tmishini unutgan, milliy madaniyati va an'analaridan mosuvo bo'lgan sovet xalqi singari ijtimoiy birlik dunyoga kelishi uchun hamma choralar ko'rildi. Umuman olganda «sovet xalqi» degan atamaning tagida nima yotadi? Bu qanday tushuncha? U nimani anglatadi? Sovet olimlari buni quyidagicha sharhlashdi: «Sovet xalqi insonlarning yangi tarixiy, ijtimoiy va baynalminal umumlashmasi bo'lib, o'z yagona hududiga, iqtisodiga, mazmunan sotsialistik madaniyatiga, ittifoq umumxalq davlatiga va kommunizm qurishda umumiy maqsadiga egadir. Umumiy til... O'ris tilidir».

Bu Lenin milliy siyosati asosidagi ilmiy metodologiyaga tayangan o'sha davr fanining nuqtai nazari. Zotan, u paytda har qanday fan – u ijtimoiy-gumanitar bo'ladimi yo tabiiy-aniq fanlar bo'ladimi, qat'iy nazar,

yagona siyosatga bo'ysundirilgan va har qanday fan metodologiyasi Lenin qarashlariga asoslangan edi. Fan siyosiyashtirilgan va mafkuralashtirilgan edi.

Bunday illatlar faqat Leningagina xos emasdi. Uning ishinig davomchilari ham ayni ana shu maqsad va g'oya bilan yashashardi. Stalin, Xrushchyov, Brejnev, Suslov, Andropov, Chernenko va boshqalar ham ayni ana shu maktab ta'limini olgan, ana shu ta'limotning sodiq davomchilari edi.

Milliy masalaga munosabatda lenincha yondashuv butun sovet davlatining izchil, doimiy ravishda rivojlanib, takomillashib borgan siyosatiga aylandi. Zotan, «dohiy» sovet hokimiyatining dastlabki yillaridayoq «bashorat» qilgan edi: «...millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi ularning g'ayri millatlar jamoalaridan davlat bo'lib ajralishi, o'z mustaqil milliy davlatini tuzishi demakdir».

Demak, Lenin millatlarga erkinlik berish va milliy ravnaqni ta'minlashdan manfaatdor emas. U tom ma'nodagi ma'naviy terror tarafdori. Shuning uchun ham o'z siyosatini izchil va shafqatsiz ravishda davom ettirdi: «Bir davlatning ichida turli millatlar bo'lishi zarurdir, biz markschilar ularni yaqinlashtirib, qo'shib yuborishga intilamiz», dedi. Demak, bir mamlakat ichidagi turli millatlar madaniyatlararo integratsiya orqali bir-birini tushunish, o'zaro hurmat va milliy madaniyatlar ravnaqini ta'minlash emas, balki ularni birlashtirib, qo'shib, yo'q qilib borish yo'lidan borar edi. Lenin ta'limoti uning sodiq izdoshlari tomonidan zamonga moslashtirilib davom ettirildi. Jumladan, Stalin «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik», Brejnev «mazmunan yagona sotsialistik, milliy shakllari turlicha, ruhan baynalminal madaniyat»ni yaratish uchun kurashdilar. Kommunistik g'oyada vorisiylik butun qonuniyatlari bilan ta'minlangan edi. Leninning g'oyaviy shajarasi shu darajada mustahkam, sadoqatli va e'tiqodli ediki, ularni bir-biridan kam qo'yish mumkin emas edi. Ana shunday siyosiy sadoqatni yorqin ko'rsatgan Brejnev sun'iy sovet

xalqini vujudga keltirish borasida o'ziga xos «shafqatli», «yumshoq» yo'lni tanladi. Bu bilan u hech kimga yomon ko'rinmadi, hech qanday millatlar va elatlarga to'g'ridan to'g'ri tazyiq o'tkazmadi. Hammasining ishonchini qozonishga harakat qildi. Biroq ana shu yumshoqlik va siyosiy «madaniyat» bilan millatlarni o'zligidan ayirishning o'ziga xos yo'llarini topdi. U juda ustomonlik bilan kichik xalqlar va millatlar tarixini butunlay qaytadan yaratishga da'vat etdi. Butunlay yangi g'ayri-milliy, g'ayri-ilmii, soxtalashtirilgan, sun'iy lashtirilgan tarix dunyoga keldi. Buni A.Avtorxonov uchta yo'nalishda ko'radi:

birinchi aqida – barcha o'ris bo'lmagan xalqlar chor imperiyasiga o'z xohishlari bilan qo'shilgan emishlar;

ikkinchi aqida – bunga qarshilik ko'rsatgan hamma milliy ozodlik harakatlari jaholatparast kuchlar ekan;

uchinchi aqida – bu xalqlarning ko'hna chor imperiyasiga qo'shilishi go'yo ular uchun taraqqiyparvar hodisa bo'libdi».

Ana shu «taraqqiyparvar» lik millatlarning asta-sekinlik bilan yemirilishiga olib keldi. Biroq, bu bilan haqiqiy milliy xususiyatlar, e'tiqod va iymon, urf-odatlar va an'analar tag-tomiri bilan yo'qolmadi. Yuzaki qaraganda hukmron siyosatga «labbay»go'ylik, ichki mohiyati bilan esa milliy qadriyatlarga e'tiqod parallel ravishda yashadi. Garchi o'sha davrdagi fan, mafkura lenincha milliy siyosatning brejnevona talqinini zo'r berib tadqiq etib, nazariy «asoslab», ilmiy metodologiyasini yaratishga va uni ommaviy axborot vositalari jon-jahdi bilan targ'ib etishga intilsalarda, bu jiddiy o'zgarishlarga olib kelolmadi. Jumladan, 70-yillar ilmiy nazariyada bu masala birmuncha tadqiq etilgan va aniq xulosalarga kelingan edi: «Aholining o'sib borayotgan harakatchanligi... millat va elatlarning doimiy yaqinlashuviga, bir-biriga o'zaro ta'sir etib, tili boyishiga olib keladi. Ularning biri – o'ris tili – barcha sotsialistik mamlakatlar uchun umumiy tilga aylanadi». Biroq hayot haqiqati, milliy xususiyatlar va o'ziga xoslikning «temir» qonuniyatlari

bunday soxta, asossiz, baland parvoz ilmiy «haqiqat» lardan ustun keldi. Tarixiy taraqqiyot me'yorlari ustuvorlik qildi. Gorbachyov esa mazkur g'oyani birmuncha «demokratlashtirgan» holatda, «qog'ozga o'rab» ilgari surdi: «Ziyolilar o'z tarixiy ildizlarini o'rganmoqdalar. Bu gohida tarixni va u bilan bog'liq bo'lgan barcha narsalarni, taraqqiyotga zid tarixiy narsalarni ham ilohiylashtirishga olib kelmoqda».

Demak, birinchidan, Bosh kotib milliy tarix va u bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlarni o'rganishga qarshi. Uni «taraqqiyotga zid narsalar» deb tushunadi. Chunki Gorbachyovning maqsadi yagona sovet xalqining shakllanishiga, ulug' davlatchilik va ulug' millatchilik g'oyalarini amalga oshirishga intilishdir.

Ikkinchidan, tarixni o'rganish oxir oqibatda millatlarning uyg'onishiga olib keladi. Har bir xalqning o'ziga xos buyuk o'tmishi, ulug' madaniyati, milliy o'zligini belgilaydigan an'analari bor. Ajdodlar qoldirgan ma'naviy meros ularni rag'batlantiradi, milliy taraqqiyotga da'vat etadi. Natijada sovet milliy siyosati chok-chokidan so'tilib, «buyuk» imperiya inqirozga uchraydi. Buni yaxshi bilgan Gorbachyov ziyolilarni kishanlash, tarixni o'rganishni ilohiylashtirish tamg'asi bilan «shovinizm»da ayblash yo'lidan bordi.

D.Volkogonov shunday ma'lumotni keltiradi: Afg'onistonda uzoq davom etgan urush tugagach, Sovet rahbariyatining o'ylamasdan boshqa bir mamlakat ichki ishlariga aralashganligi aniq bo'ldi. 1990 yillarda ham, jahon ijtimoiy-siyosiy jarayonlarida insoniylashuv tendentsiyalarining paydo bo'layotganini, zo'ravonliklarning ibtidoiylashayotgan hodisa sifatida tan olinayotganini sovet rahbarlari payqashmas edi. Ular hatto dunyoga egalik qilish kabi lenincha tafakkurdan xalos bo'lmaganligini ko'rsatadi. SSSR Mudofaa Vaziri D.T.Yazov KPSS Markaziy Komiteti Siyosiy Byurosida qo'shni mamlakatda amalga oshirilgan «internatsional burch»ning o'n yillik yakunlari xususida hisobot berdi. 1971 yil dekabridan 1989 yilning fevraligacha Afg'onistonning tog'li yo'llarini 546 ming 255

sovet harbiylari bosib o'tdi. «Internatsional burchi»ni bajara turib o'n uch ming 826 kishi, shundan 1977 ofitser qurbon bo'ldi. Afsuski, ularning asosiy qismi musulmon xalqlarning, jumladan, o'zbek xalqi vakillari edi. Ayni ana shu urush keltirgan zarar bir necha o'n milliard so'mni tashkil etadi.

Sovet hukumati 1980 yillarda amalga oshirgan bu xunrezliklar xalqlar otasi Stalin iborasi bilan aytganda «vazifani bajarishga intilish kerak, qurbonlar bilan hisoblashmaslik lozim», degan g'oyasining amaldagi ko'rinishi edi.

Repressiya va qon to'kishlar Sovet hokimiyatining doimiy ish usuli edi. Turli davrlarda, turli nomlar va bahonalar bilan xalqni qirish, millatning eng sara vakillarini yo'q qilish tamoyilga aylanib qolgan edi. «Eron josusi», «Xitoy josusi», «Xalq dushmani», «Yod unsurlar», «Buzg'unchilar», «Irodasizlar» singari turli nomlar bilan millionlab kishilar qatl etilgan va surgun etilgan.

«Qabohat saltanati» kitobida keltirilishicha, 1917-1929 yilgi fuqarolar urushida 15 million kishi, 1929-1933 yilgi ochlik davrida 8 million kishi, 1933-1939 yildagi qatag'onlarda 16 million, 1945-1954 yillardagi surgunlar va ochlikdan 4 million kishi qurbon bo'lgan. Xulosa qilib aytganda, Sovet tuzumi ayni ana shu yillarda o'z aholisining uchdan bir qismini – yetmish milliondan ziyolini ataylab yo'qotgan.

«Bosmachilik» nomi bilan «milliy ozodlik harakati»ga qo'shilganlardan 16 yil davomida 1 million 200 ming o'zbek qurbon bo'ldi. Bir yarim million musulmon xudosizlar jamiyati bilan kelisholmay xorijga chiqib ketdi. 1 million 700 ming kishi «bosmachilik harakati»ni qo'llab quvvatlaganlikda ayblanib, Sibirga surgun qilindi. Faqat shugina emas. Sovet hokimiyati yillarida O'zbekiston chor hukumati siyosati davrida qanday bo'lsa o'shanday strategik ahamiyatga ega bo'lgan maydonga aylantirildi. Aniqrog'i, SSSRning paxta mustaqilligi siyosati O'zbekiston orqali amalga oshirildi. Qishloq xo'jaligi

mahsulotlarining paxtadan boshqa hamma sohalari keskin qisqartirib yuborildi. O'zbeklar faqat paxta yetishtiruvchi dehqonlarga aylantirildi. Sanoat, transport, aloqa tarmoqlari eng quyi ko'rsatkichlarda amalga oshirildi. Ijtimoiy soha, fan, ta'lim, madaniyat va sog'liqni saqlash ittifoq ko'rsatkichidan eng past darajada tashkil etildi. Ekologik muammolar asta sekinlik bilan chuqurlashib borib, oxir oqibatda butun insoniyat fojiasiga aylantirildi.

Bir qarashda Brejnev rahbarlik qilgan davrlarda mamlakatda birmuncha sokinlik va tinch taraqqiyot ta'minlanganday edi. Biroq insonning eng katta iqtidori – daholik qudrati so'ndirildi. U to'g'ridanto'g'ri ishlab chiqarish vositasi bo'lib qoldi. Fikrlamay yashash, inson tafakkurini cheklash, munosabat bildirish kabi aqliy salohiyat barham topdi. Mutelik va tobelik kayfiyati chuqur ildiz otdi. Bu asta-sekinlik bilan o'z o'tmishini unutish, kelajakka ko'r-ko'rona nazar tashlash va shunchaki kun kechirish kayfiyatini chuqurlashtirdi.

Kommunistik mafkura odamlar qalbiga tahdid soldi. Hukmron g'oya oldida fuqaro o'zini nochor his etadigan, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarolmaydigan jonzotga aylandi. Ana shunday tarzda xalqning erkin mehnat qilishga bo'lgan rag'bati so'ndirildi.

Mustaqil fikrlaydigan, yuz berayotgan voqea hodisalarga mustaqil baho beradigan kishilar o'zboshimcha, mahmadona deb qoralanar, tazyiqqa olinar edi. Bu tuzum shunday nosog'lom muhitni vujudga keltirgan ediki, natijada layoqatsiz, fikrsiz, laganbardor, boshliqqa ta'zim, xodimga zug'um ko'rsatadiganlar qadr-qimmat topib yashardi. Negaki, mustamlakachilik siyosatining tabiati shuni taqozo qilar edi.

Bularning barchasi jamiyatning ma'naviy tanazzulini tezlashtirdi. Xalq manfaatini o'ylagan, uning ongiga nur, qalbiga ziyo bag'ishlashga intilgan, vijdon va aql bilan ishlashga, hurriyat uchun kurashga chorlaganlar esa kommunistik partiyaning labbaygo'y yugurdaklari tomonidan so'roq

tergovga tutilar, ma'naviy jihatdan badnom qilinar, ba'zan esa hatto jismoniy mahv ham etilar edi.

Natijada bunday beayov va shafqatsiz bedodliklardan ogoh bo'lib turgan xalq butunlay umidsizlikka tushdi. Jamiyatda na partiyaga, na siyosatga, na davlat va uning yo'l boshchilariga ishonch qoldi. Ishonchidan ayrilgan kishi esa ruhan o'likdir.

Ma'lumki, ruhiyati shikasta va ozurda, hadik va qo'rquv girdobiga tushgan odamda yaratishga, bunyod etishga intilish bo'lmaydi. Va hatto hayotga, yashashga rag'bat ham shunchaki «kun ko'rish»ga aylanadi. Hayotga befarq qarash, loqaydlik aksariyat ko'pchilikning yashash tarziga aylandi. «Sovet kishisi» o'z soyasidan cho'chib yashaydigan bo'lib qoldi. Chunki yuragining tub-tubiga qo'rquv bilan qoziq qilib qoqilgan tobelik, mutelik tuyg'usi uni tirik murda holiga solib qo'ygan edi. Tarixiy tajriba har qanday islohot va yangilanishlar eng avvalo inson ongi va qalbi orqali o'tgan taqdirdagina samarali natija berishini ko'rsatmoqda. Shuning uchun ham O'zbekistonda ozodlikning ilk kunlaridanoq odamlar ongi va tafakkurini o'zgartirishga e'tibor berib kelinmoqda. «Iqtisodiy islohotlarni hal etish mumkin. Xalqning ta'minotini ham amallab turish mumkin. Ammo ma'naviy islohotlar, qullik va mutelik iskanjasidan ozod bo'lish, qadni baland tutish, ota-bobolarimizning udumlarini tiklab, ularga murosib voris bo'lish – bu dunyoda bundan ortiqroq va bundan sharafliroq vazifa yo'q». Islom Karimov mustaqillikning dastlabki yillaridayoq bayon etgan bu fikr xalqni ma'rifiy uyg'oqlikka chorlash yo'lidagi otashin da'vat bo'lish bilan birga, bu sohadagi ishlarimizning asosiy yo'nalishlarini ham belgilab bergan edi.

? Nazorat uchun savollar:

1. Chor Rossiyasi davrida tarix falsafasi qanday mafkuraviy asoslarga tayangan?
2. Slavofil va zapadniklar tarixga qanday yondashgan?
3. XIX asrdagi Rossiya tarixshunosligiga pozitivizm qanday ta'sir ko'rsatgan?
4. Marksizm tarix falsafasini qanday yangicha tushunishga olib keldi?
5. Ittifoq davrida tarix fanining mafkuraviy nazorati qanday ko'rinishda bo'lgan?

15- mavzu. Mustaqil O'zbekistonda tarix falsafasi

★ Reja:

1. Tarix falsafasi mustaqillik sharoitida: yangi metodologik asoslar va mafkuraviy yondashuvlar.
2. Istiqloq davrida tarixga milliy yondashuvning shakllanishi.
3. Tarix falsafasida uyg'unlik tamoyili: milliy g'oya va tarixiy haqiqat o'rtasidagi muvozanat.
4. Mustamlakachilik va sovet davri tarixshunosligining tanqidi.
5. Milliy tarix maktabi va O'zbekiston tarixshunoslik maktabining shakllanishi.
6. Tarixiy ong, tarixiy xotira va ularning mustahkamlanishi.
7. Zamonaviy tarix falsafasining O'zbekistondagi rivojlanish istiqbollari.

🎯 Maqsad:

Talabada mustaqil O'zbekiston sharoitida tarix falsafasining rivojlanish bosqichlari, metodologik asoslari, mafkuraviy mustaqillik yo'lida tarixga bo'lgan yondashuvlar, tarixiy ongni shakllantirishdagi yutuq va muammolar bo'yicha chuqur bilim va tanqidiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish.

🕒 Tayanch tushunchalar:

- Tarix falsafasi
- Milliy tarixshunoslik
- Tarixiy ong
- Tarixiy xotira
- Mafkuraviy mustaqillik
- Uyg'unlik tamoyili
- Tarixiy metodologiya
- Postmustamlaka tafakkuri
- Tarixiy rekonstruksiya
- Tarixning milliy paradigmasi

XX asrning so'nggi o'n yilligi insoniyat tarixida yangi davrni boshlab berdi. Totalitarizm, ma'muriy-buyruqbozlik va zo'raonlik g'oyalariga tayangan sotsializm barbod bo'ldi. G'ayriinsoniy goyalar tashviqotchisi bo'lgan kommunizm mafkurasi inqirozga uchrab, mustamlakachilikning so'nggi qo'rgonlari quladi. Bashariyat taqdirida inson va jamiyatni ozod etishning yangi bosqichi, yalpi yangilanishlar jarayoni boshlandi. Bunday tarixiy o'zgarishlar dunyo iqtisodiy, ma'naviy hamda ijtimoiy-siyosiy jarayonlarining ilgari misli ko'rilmagan keng miqyosli yangilanishlar pallasiga kirganliganing ravshan ifodasidir. Umumjahoniy yangilanishlar jarayoni

avval muayyan mamlakat, keyin bir guruh davlatlar, oxir-oqibatda barcha mamlakatlar taqdiriga, jamiyatlar va jamoalar, alohida insonlar hayotiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsata boshladi.

Dunyo yangilanishlari jarayoniga har bir davlat o'z taraqqiyot ko'lami, ilmiy-ma'rifiy va ma'naviy saviyasi, kamoloti darajasidan kelib chiqqan holda qo'shila boshladi.

O'zbekiston umumplanetar o'zgarishlar jarayonlari oqimida o'zining betakror ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy yangilanishlari dasturiga ega bo'lgan mamlakat sifatida o'ziga xos va o'ziga mos mavqe egalladi. Yangi sivilizatsiya va insoniyat taraqqiyotiga kuchli ta'sir o'tkazishga qodir bo'lgan davlat sifatida o'zining keng imkoniyatlarini namoyon eta boshladi. O'zbekistonda amalga oshirilgan favqulodda keng ko'lamdagi ishlar hozirgi zamon jahon sivilizatsiyasi bilan mushtarak ekanligi alohida qayd etilishi lozim.

O'zbekistonda milliy, regional va umumplanetar mo'ljallar doirasida izchil va tadrijiy kechayotgan yalpi o'zgarishlarni o'z vaqtida o'rganish, amalga oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni tahlil etish, baholash hamda ilmiy-nazariy umumlashmalar qilish asnosida bu jarayonlarni maqsadli boshqarish O'zbekistondagi yangilanishlar rivoji o'ziga xos kechayotganligini ifoda etadi. Ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy hayotni maqsadli takomillashtirish, bu muhitni umuminsoniy va milliy tamoyillar uyg'unligi ruhida rivojlantirish, siyosiy plyuralizmga shart-sharoitlar yaratish, liberalizm muhitini har tomonlama kengaytirishga da'vat etish orqali mamlakatimizda yalpi yangilanishlar jarayoni boshlanishiga nazariy poydevor qo'yidtsi. Davlat tuzumi, jamiyat qurilishi va shaxs ma'naviy dunyosini tubdan isloh qilish yangilangan davlat, o'zgargan jamiyat va komil shaxsni yaratish imkonini berdi. Davlat, jamiyat va shaxsni yangilash jarayonlari, bu jarayonlarni maqsadli boshqarish nechog'li aqliy shijoat, dono siyosat hamda matonatni talab etganligiga bugungi kunda amin bo'lib turibmiz. Zero, bu boshqaruv sermashaqqat va murakkab kechuvchi

ijtimoiy-siyosiy voqealar, mafkuraviy ta'sir va tazyiqlar, maxsus yuzaga keltirilgan moddiy-moliyaviy tangliklar holatlari sharoitida amalga oshirildi.

O'zbekiston yalpi yangilanishlar jarayonini ikki o'zaro uzviy bog'langan yo'nalishlarda amalga oshirishga kirishdi. **Birinchisi**, mamlakatning ichki dunyosida, ya'ni iqtisodiyot, ma'naviyat, siyosat, turmush tarzida, xalq xarakteri va mentalitetida rejaviy asoslarda amalga oshirilayotgan yangilanishlar majmuidan iborat bo'lsa, **ikkinchi yo'nalish** – xalqaro ijtimoiy muhit manzarasini takomillashtirish, ya'ni qarama-qarshi kuchlar o'rtasidagi ziddiyatlarni barqarorlashtirish, kolliziya muhitidan murosa, hamkorlik munosabatlari, tinchlik madaniyatiga o'tish, millatlararo, davlatlararo, konfessiyalararo tolerantlik munosabatlarini chuqurlashtirish, insoniyatga umumiy xavf tug'diruvchi terrorism, narkobiznes, ekstremizmga qarshi xalqaro tashkilot tuzilmalariga asos solish va boshqa faoliyatlar majmuidan tashkil topadi. O'zbekistonda yalpi yangilanishlar jarayoni Islom Karimovning **qonunlar o'zgarishlar jarayonlaridan avval yurishi kerak**, degan metodologik ko'rsatmasi asosida amalga oshirila boshlangandi. Dastavval, O'zbekiston mustaqilligining huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi. Mamlakatning istiqlol Konstitutsiyasi qabul qilindi. Milliy davlat tizimi an'anaviy davlatchilik g'oyalari va jahon davlatchiligi ilg'or tajribalarining sintezi shaklida barpo etildi. Boshqaruvda yangi usullar qaror tottsi. Mahalliy davlat hokimiyati tizimida tub o'zgarishlar yasaldi. Nodavlat tuzil-malar, jamoat tashkilotlari va o'z-o'zini boshqarish organlarining vakolatlari kengaytirildi.

Ko'p partiyaviylik tizimi tarkib topishiga keng sharoit yaratiddi. Jamiyat hayotida sog'lom demokratik jarayonlar muhiti vujudga keldi va chuqurlashdi. Inson haq- huquqlari va erkinliklarini ta'minlashning huquqiy asoslari vujudga kelmoqda. Sud hokimiyati mustaqillik mohiyati va hozirgi zamon xalqaro huquq tamoyillari negizida tubdan isloh qilindi.

Millatlararo totuvlikni ta'minlash choralari ko'rildi. MILLIY xavfsizlik kontsepsiyasi ishlab chiqildi. Mamlakat hududiy yaxlitligini va tinchligini ta'minlashga qodir bo'lgan zamonaviy qurolli kuchlar tizimi yaratildi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning asosiy tamoyillari doirasida aholini kuchli ijtimoiy himoyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi qilib belgilandi.

Iqtisodiy islohotlarning «o'zbek modeli» vujudga keldi. Makroiqtisodiyotni barqarorlashtirish, pul-kredit siyosati tamoyillari ishlab *chiqildi*. Mulkchilik, mulkka egalik tushunchalari shakllandi. Mulkdorlar tabaqasi vujudga keldi. Xususiy mulkka egalikning yangi tizimi barpo etildi.

O'zbekistonda ma'naviy-ruhiy poklanish, milliy qadriyatlarni tiklash, vorislik an'analarga sadoqatli avlodni tarbiyalash va amaliyotga joriy etish kontsepsiyasi ishlab chiqildi. Mamlakatimizni ozod va obod jamiyatga aylantiruvchi, vatan ravnaqini ma'naviy ta'minlab beruvchi milliy istiqlol goyasi shakllandi.

Milliy istiqlol mohiyati va mustaqillik g'oyalari anglashda tarixiy shaxslar, buyuk allomalar va sarkardalar, xususan, Ahmad Farg'oniy, Burhoniddin Marg'inoniy, At-Termiziy, Imom Buxoriy, Al-Moturidiy, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ulug' ajdodlarimiz haqidagi tarixiy haqiqatning ro'yobga chiqishi katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Milliy urf-odatlar, qadriyatlar va an'analarning «yangi jamiyat qurishda ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot va ta'lim-tarbiyaning roli oshirildi. Bu sohani tubdan isloh qilish va yangilash jarayonlari izchil amalga oshirilmoqta. Mustaqil O'zbekiston jahon hamjamiyatining teng huquqli va faol sub'ektiga aylandi. U Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligida o'ziga xos va o'ziga mos o'ringa ega bo'lib, mintaqa taraqqiyotida muhim rol o'ynay boshladi. Markaziy Osiyo davlatlari bilan o'zaro hamkorlik va qardoshlik munosabatlarini yanada rivojlantirishning strategik yo'nalishlari ishlab

chiqildi.

Bunday keng ko'lamdagi o'zgarishlar va yangilanishlar jarayoni chuqur asoslangan ilmiy-nazariy tahlilni, nazariy umumlashmalar, xulosalar chiqarishni, amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni ijtimoiy-gumanitar fanlar oldiga dolzarb muammo sifatida qo'ymoqda. Darhaqiqat, yalpi o'zgarishlar jarayonlarining pirovard natijasida ijtimoiy ong mazmunida o'zgarishlar yuz bera boshladi. Odamlar tafakkurida, fe'l-atvorida, sa'y-harakatlarida yangi qadriyatlar qaror topdi. Hayotga munosabatlar tizimi o'zgardi. O'zbek mentaliteti, milliy xarakter mazmunida yangi jihatlar tarkib topa boshladi. Bu bevosita siyosiy, iqtisodiy, huquqiy va ma'naviy sohada tub yangilanishlarga, o'zgarishlarga ma'naviy asos bo'lib xizmat qildi.

Mamlakatda huquqiy demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirishning o'zbekona tamoyillari vujudga keldi. Siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy tarixi, qadimiy madaniyat tiklana boshlandi. Xalqning azaliy urfodatlarini, ma'naviy qadriyatlarini uning o'ziga qaytarildi. Dinga munosabat ijobiy tomonga o'zgardi.

Tarixiy xotirani tiklash va yangi tarixni yaratish

Yangi tarixiy davr ma'rifat davri, ma'rifatlilik davri sifatida vujudga kelmoqda. Istiqlol g'oyalari asosida bosh islohotchilik vazifasini bajarayotgan davlat odamlar ongi va tafakkurida tub burilishlar yasash, har qanday islohotlarni fuqarolar ongi, tafakkuri va qalbi orqali o'tkazish yo'lini tanladi. Ana shu yo'l odamlarning o'gmishga, bugunga va kelajakka munosabatlarini o'zgartirish, muayyan mafaatlarga yondashish psixologiyasini yangilash orqali asta-sekinlik bilan ularni ma'rifatli, komil inson qilib voyaga etkazishga olib boradi. Fuqarolarning ma'rifatliligi orqali ma'rifatli jamiyat barpo etiladi. Tarixiy tafakkur va tarix falsafasi ma'rifatli jamiyat qurishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Zotan, o'tmishni anglash, uni to'g'ri tushunish orqali kishilar ongi va ruhiyatida jidtsiy o'zgarishlar yasashga, shu orqali

hayotni, turmush tarzini, oxir-oqibatda esa jamiyatni ma'naviy isloh qilishga erishiladi. Buni nimalarda ko'rish mumkin? **Birinchi**dan, tarixni anglash orqali hayotni anglash, insonning insonligini anglash qobiliyati shakllanadi.

Ikkinchidan, tarixiy tafakkur va tarix falsafasi orqali bugungi hayot mazmuni chuqurroq tushuniladi va istiqbolni ko'rish falsafasi dunyoga keladi. Bu har bir insonning o'ziga xos tafakkur tarzini shakllantirish orqali shaxs sifatidagi fenomenini vujudga keltirishga, fe'l-atvorining shakllanishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, tarixni o'rganish orqali mustamlakachilik ta'sirida va kommunistik zo'ravonlik mafkurasini natijasida o'zligini yo'qotgan, o'z qadru-qimmatini butkul unutgan fuqaroni uyg'onishga, o'zligini anglashga, o'z haq-huqugini himoya qila oladigan barkamol shaxs sifatida shakllanishga da'vat etadi.

To'rtinchidan, ajdodlari buyuk bo'lgan, jahon sivilizatsiyasi va insoniyat taraqqiyotiga juda katta hissa qo'shgan madaniyatga daxldor fuqaro qalbida o'tmishini o'rganish orqali milliy g'ururining uyg'onishi mamlakat mustaqil taraqqiyot yo'lini tanlagan bir paytda katta ijtimoiy ma'naviy qudrat va ulkan siyosiy iroda kuchi bo'lib xizmat qiladi. Ana shu anglash jarayoni insonning o'zini o'zi yangilashiga, o'zini o'zi ma'naviy tozalashiga, o'zini o'zi isloh qilishiga olib keladi.

Beshinchidan, har bir fuqaroni ma'naviy-ruhiy va axloqiy jihatdan yangilash orqali jamiyatni yangilash, turmush tarzini yangilash kabi g'oyatda chuqur, keng miqyosli islohot amalga oshiriladi. Bu bugungi islohotlar davrida qilinayotgan ko'p qirrali o'zgartishlarning asosiy omili sifatida qadriyatga aylanadi.

O'zlikni anglash, eng avvalo, o'tmishni o'rganishdan, tarixni bilishga ehtiyoj sezishdan boshlanadi. Darhaqiqat, o'zini anglayotgan, o'zini tushunayotgan har bir odam shunday oilada dunyoga kelgani, o'z ajdodlari kimlar bo'lgani, ota-bobolari nimalar bilan shug'ullanishgani va qanday

umr kechirishganini bilib olishga intiladi. Ularning fazilatlari va meroslari bilan faxrlanib yashaydi.

O'z naslu-nasabini bilish, kelib chiqishini o'rganish kishining hayotda omonatligini va ayni chog'da tasodifiy emasligini tushunishga imkon beradi. Shu bilan birga atrof muhit, uni o'rab turgan olam xususida o'ylashga undaydi.

Darhaqiqat, olamni tadqiq etish tafakkurimizni boyitishning, dunyoqarashimizni kengaytirishning muhim yo'llaridan biridir. Olamni anglash hissi insonning o'zligini anglashga, o'zligini tushunishga, olam va odam haqida o'ylashga doimiy tarzda da'vat etib turadi. U jami insonlarga xos bo'lgan idrok va irodani uyg'otadigan mo'jizaviy kuch hamdir. Biz olamni qanchalik keng va chuqur anglasak, inson va insoniyat olamini shunchalik ko'proq tushunishga, mohiyatini anglashga, inson va hayot, insoniyat va mavjudot o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga, xullaski, insoniyat tarixi bilan qiziqishga harakat qilamiz. Aslini olganda tarix faqat o'tmish haqidagi ma'lumotlar yoki tushunchalarni ifodalash bilan cheklanmaydi. Uning buyuk qudrati, tarbiyaviy kuchi, murabbiylik mohiyati o'tmishni o'rganish, tadqiq etish orqali bugunni baholash, bugunni anglash, bugungi odamlarni tushunish va ularni yo'naltirish borasidagi fikrlarni, g'oyalarni o'zida mujassam etganida namoyon bo'ladi. Islom Karimov tarixga ana shu nuqtai-nazardan qaraydi va uning barcha imkoniyatlarini inson ma'naviyatiga to'la safarbar etish zarurligini asoslab beradi. Yuqoridagi xulosalar va mushohadalarni hisobga olib, tarixshunoslikni Islom Karimov tom ma'nodagi insonshunoslik sifatida talqin etib, uni komil inson shaxsini tarkib toptirish ishiga yo'naltiradi.

? **Nazorat uchun savollar:**

1. Mustaqil O'zbekistonda tarix falsafasi qanday yangi bosqichga ko'tarildi?
2. Milliy tarixshunoslik deganda nimani tushunasiz? U qanday shakllandi?
3. Sovet davrida tarix qanday talqin qilingan va bu talqin qanday tanqid qilinmoqda?

Glossary

1. **Tarixiy tafakkur** – insonning tarixiy voqelikni anglashga qaratilgan aqliy-ma'naviy faoliyati.
2. **Determinizm** – tarixiy hodisalar qat'iy sabab-oqibat bog'liqliklariga asoslangan degan g'oya.
3. **Dialektika** – ziddiyatlar orqali rivojlanishni tushuntiruvchi falsafiy yondashuv.
4. **Tarixiy materializm** – Marksistik ta'limotga asoslangan, moddiy omillar tarixning asosiy harakatlantiruvchi kuchi deb qaraladigan nazariya.
5. **Idealizm** – g'oyalar, ong va ruh tarixiy taraqqiyotda asosiy rol o'ynaydi degan qarash.
6. **Sinfy yondashuv** – tarixiy jarayonlarni sinfiy kurashlar asosida tahlil qilish metodologiyasi.
7. **Progressizm** – tarixiy taraqqiyot doimiy ijobiy o'sishdan iborat degan g'oya.
8. **Tsiklik tarix nazariyasi** – tarixiy jarayonlar takrorlanuvchi davrlardan iborat deb qaraladi.
9. **Pozitivizm** – tarixni ilmiy asosda, tajriba va faktlarga tayanib o'rganish zarurligini ta'kidlovchi oqim.
10. **Ekzistensializm** – inson mavjudligi va tarixdagi individual tanlovlarning ahamiyatini urg'ulovchi yondashuv.
11. **Postmodernizm** – tarixning yagona haqiqatga ega emasligini, ko'plab talqinlar mavjudligini ta'kidlovchi yondashuv.
12. **Tarixiy tafsifi** – tarixiy hodisalarni bayon qilish va tavsiflash usuli.
13. **Tarixiy sababiyat** – tarixiy voqealarning sabab va oqibatlar bog'liqligini o'rganish.
14. **Tarixiy metodologiya** – tarixiy tadqiqotlarda qo'llaniladigan ilmiy asos va usullar majmuasi.
15. **Tarixiy ong** – jamiyatning o'z tarixiga bo'lgan munosabatini ifodalovchi ma'naviy holat.
16. **Tarixiy xotira** – jamiyat yoki guruhning o'tmish voqealar haqidagi yodgorligi, eslash shakli.
17. **Tarixiy vaqt** – o'tmish, hozirgi va kelajak o'rtasidagi vaqt munosabatlari.
18. **Tarixiy makon** – tarixiy voqealar yuz bergan geografik yoki madaniy hudud.
19. **Universal tarix** – insoniyat tarixini yagona umumiy jarayon sifatida o'rganish.
20. **Sivilizatsiya** – ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy tizimlar majmuasi sifatida tarixiy rivojlangan jamiyat.
21. **Madaniyat** – jamiyatning ma'naviy qadriyatlari, bilimlari va urf-odatlar tizimi.
22. **Tsivilizatsion yondashuv** – tarixni sivilizatsiyalar doirasida tahlil qiluvchi nazariya.

23. **Modernizm** – taraqqiyot, ilm-fan va inson aqlining ustuvorligini asos qiluvchi nazariy oqim.
24. **Nemis klassik falsafasi** – Kant, Hegel, Fichte, Schelling kabi faylasuflar qarashlari asosida shakllangan tarixiy-falsafiy maktab.
25. **Hegelianlik** – tarixni aqlning o'z-o'zini ro'yobga chiqarish jarayoni sifatida talqin qiluvchi ta'limot.
26. **Marksizm** – tarixiy rivojlanishni sinfiy kurashlar va ishlab chiqarish usullari orqali tushuntiruvchi ta'limot.
27. **Oswald Spengler** – tarixni tsiklik rivojlanish sifatida talqin qilgan nemis faylasufi.
28. **Arnold Toynbee** – tarixiy sivilizatsiyalar “chaqiriq va javob” prinsipi asosida rivojlanadi deb bilgan ingliz tarixshunosi.
29. **Karl Jaspers** – “Axial Age” (asosiy burilish davri) g'oyasi muallifi.
30. **Friedrich Nietzsche** – tarixiy ong va madaniyatga tanqidiy qaragan faylasuf.
31. **Tarixiy skeptitsizm** – tarixiy haqiqatga shubha bilan yondashadigan qarash.
32. **Tarixiy rekonstruksiya** – tarixiy voqealarni mavjud manbalar asosida qayta tiklash jarayoni.
33. **Mafkuraviy tarixshunoslik** – tarixni siyosiy yoki mafkuraviy maqsadlarda talqin qilish yondashuvi.
34. **Tarixiy narraziya (narrative)** – tarixni hikoya tarzida tuzish va tushuntirish usuli.
35. **Tarixiy determinatsiya** – tarixiy hodisalar oldindan belgilangan va zaruriy degan qarash.
36. **Empirik tarixshunoslik** – tarixni fakt va hujjatlarga asoslanib o'rganish yondashuvi.
37. **Teleologik yondashuv** – tarixni ma'lum maqsad sari yo'nalgan jarayon sifatida talqin qilish.
38. **Tarixiy kontinuitet** – tarixiy davomiylik va uzviylik.
39. **Tarixiy diskurs** – tarixiy haqiqatni so'z va matn orqali yaratish jarayoni.
40. **Tarixiy konstruktivizm** – tarixiy bilimlar jamiyat tomonidan ijtimoiy yaratilgan degan yondashuv.
41. **Sekulyar tarixshunoslik** – tarixni diniy emas, dunyoviy asosda tushuntirish.
42. **Rasmiy tarix** – davlat yoki hukumat tomonidan tasdiqlangan tarixiy talqin.
43. **Alternativ tarix** – tarixiy voqealarning boshqa yo'nalishda rivojlanishi mumkinligi haqidagi yondashuv.
44. **O'zbek tarixshunoslik maktabi** – mustaqil O'zbekiston sharoitida shakllangan tarixiy yondashuvlar tizimi.
45. **Postkolonial tarixshunoslik** – mustamlaka davri tarixshunosligiga tanqidiy yondashuv.
46. **Milliy tarix konsepsiyasi** – xalqning tarixiy taraqqiyotini milliy qadriyatlar asosida talqin qilish tizimi.

47. **Tarixiy ob'ektivlik** – tarixiy voqealarni shaxsiy yoki mafkuraviy ta'sirlardan holi holda talqin qilish.

48. **Tarixiy saboq** – tarixiy voqealardan chiqariladigan axloqiy va siyosiy xulosa.

49. **Tarixiy voqelik** – real tarixiy hodisalar va ular bilan bog'liq holatlar majmuasi.

50. **Zamonaviy tarix falsafasi** – XXI asrda tarixga turli falsafiy, madaniy, texnologik yondashuvlar majmuasi.

XULOSA

Tarix insoniyat ongining eng murakkab va ko'p qirrali tajriba maydonidir. Tarixni faqat voqealarning ketma-ketligi, sanalar va faktlar to'plami deb tushunish uni soddalashtirish bo'lib qoladi. Aslida, tarix — bu insoniyatning o'zligini anglash, o'zidan oldingilar tajribasini tahlil qilish va kelajakka yo'naltirilgan ijtimoiy-madaniy ong shaklidir. Aynan shu nuqtai nazardan qaralganda, **tarix falsafasi** fani tarixiy jarayonlarni chuqur anglash, ularning mohiyatini ochish, ichki dinamikasini tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqliklarini tushuntirish va tarixiy taraqqiyotning ma'nosini sharhlashga xizmat qiladi.

Ushbu o'quv qo'llanma tarix falsafasining paydo bo'lishidan to zamonaviy bosqichigacha bo'lgan asosiy konsepsiyalarni, muhim nazariy maktablar, ularga xos metodologik yondashuvlar hamda ularni yaratgan mashhur mutafakkirlarning g'oyaviy qarashlarini yoritishga qaratilgan. Antik davrda Herodot, Polibiy, Platon va Aristotel tomonidan boshlangan tarixiy tafakkur yo'nalishi o'rta asrlarda diniy-falsafiy tahlil shaklida davom etib, yangi davrda ilmiy va dunyoviy asosda chuqurlashgan holda Hegel, Marx, Spengler, Toynbee, Jaspers, Foucault, Koselleck kabi yirik mutafakkirlar tomonidan rivojlantirildi.

Qo'llanmada shuningdek, turli tarix falsafiy yondashuvlar — **deterministik, tsiklik, evolyutsion, dialektik, ekzistensial, postmodern** yo'nalishlar taqqosloviiy tahlil asosida yoritildi. Tarixning harakatlantiruvchi kuchlari, tsivilizatsiyalarning yuksalish va inqiroz sabablari, inson omilining roli, tarixiy tafakkurda qadriyatlar va g'oyalarning o'rni kabi fundamental masalalarga falsafiy yondashuv asosida yondashildi.

Alohida e'tiborga loyiq jihat shundaki, ushbu qo'llanmada **mustaqil O'zbekiston tarix falsafasi** ham o'ziga xos bir bosqich sifatida o'rganildi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, tarixiy ong, milliy xotira va tarixiy adolatni tiklash bo'yicha tub burilishlar yuz berdi. Sovet davri tarixshunosligining mafkuraviy qarashlari tanqidiy ko'z bilan ko'rib chiqildi, milliy tarix maktabi shakllandi, tarix falsafasiga milliy qadriyatlar asosida yondashuv kuchaydi. Tarixiy haqiqatni tiklash,

ajdodlar merosini chuqur anglash, yosh avlodda tarixiy tafakkur va sog'lom identitetni shakllantirish mustaqillik davrining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi.

Bugungi kunda tarix falsafasi fani faqat o'tmishni tahlil qilish vositasi emas, balki global jarayonlarni, madaniyatlararo munosabatlarni, g'oyaviy qarama-qarshiliklarni tushunishda ham muhim konseptual asos bo'lib xizmat qilmoqda. Bu fan zamonaviy inson ongida **tarixiy mas'uliyat, tanqidiy tafakkur, madaniy va sivilizatsion ko'p qatlamlilikni** anglash ko'nikmasini shakllantiradi. Xususan, bugungi tez o'zgaruvchan dunyoda tarixiy saboqlarni anglash, xatolardan to'g'ri xulosa chiqarish va kelajakni ongli loyihalash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, tarix falsafasining o'rganilishi – bu nafaqat o'tmishni anglash, balki hozirgi davrda insoniyat qanday yo'ldan ketayotgani va qanday istiqbol sari qarab borayotganini tushunishning eng muhim falsafiy vositalaridan biridir. Ushbu qo'llanma esa talabalarga tarixga yangicha nazar bilan qarash, tahlil qilish, shubha qilish va o'z fikrini asoslash ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi.

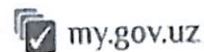
FOYDALANILADIGAN ADABIYOT RO'YXATI:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 488 b. 2011
2. Gegel' G.V.F. Filosofiya istorii. Sochinenie 8-mi tomax. – M.-L., 1932-1959.
3. Fukidid. Istoriya. – L., 1991.
4. Ivin A.A. Vvedenie v filosofiyu istorii. – M., 1997.
5. Kolomitsev V.F. Metodologiya istorii. – M., 2000.
6. Jo'raev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – T.: Ma'naviyat, 2008.
7. Barg M.A. Epoxi i idej. Stanovlenie istorizma. – M., 1987.
8. Blok M. Apologiya istorii ili remeslo istorika. – M., 1986.
9. Falsafa. Entsiklopedik lug'at. O'zR FA, I. Mo'minov nomidagi falsafa va huquq in-ti. – T.: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2010.
10. Jahon falsafasi tarixidan lavhalar. – T.: Faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2004.
11. G'arb falsafasi. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2004.
12. Skirbekk G., Gil'e N. Falsafa tarixi. Oliy o'quv yurt. uchun qo'll. / Rus tilidan tarj.: V. Kuznetsov. – T.: Sharq, 2002.
13. Falsafa qomusiy lug'at. – T.: Sharq nashriyoti matbaa nashriyoti, 2004.
14. Jo'raev N. Ibn Xaldunning tarix falsafasi. Muloqot jurnali. 2006, 3-4- sonlar.
15. Beruniy. Tanlangan asarlar. – T., Fan, 1968.
16. Komilov N., Yoqubov A. Markaziy Osiyo xalqlari tafakkuri rivojida tasavvufning o'rni. – T., Akademiya, 2005.
17. Ubaydullaev R. Bekmurodov M., "Asrlar qaridan kelayotgan sado". Al-Moturidiy ta'limoti va uning X-XII asrlarda Movarounnahr madaniyatida tutgan o'rni. Ma'ruzalar to'plami. – T.: O'zFA, 1999.
18. Xayrulayev M. Sharqning mashhur mutafakkiri. Abu Nasr Forobiy. "Fozil odamlar shahri". – T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1993.
19. Qur'oni karim. – T.: Toshkent Islom universiteti nashriyoti, 2001.

20. Xotamiy S.M. Islom tafakkuri tarixidan. – T.: Minxoj, 2003.
21. Sorokin P. Chelovek, sivilizatsiya, obshchestvo. M., 1992.
22. Toynbi A. Posttjenie istorii. – M., 1991.
23. Shpengler O. Zakat Yevropy. Ocherki morfologii mirovoy istorii. Tom.2. Vsemirno istoricheskie perspektivy. V kn.: Samosoznanie yevropeyskoy kul'tury. XX veka. – M., 1991.
24. Yaspers K. Smysl i naznachenie istorii. – M., 1991.
25. Berdyaev N.A. Smysl istorii. – M., 1990.
26. Asmus V.F. Antichnaya filosofiya -M., 1976.
27. Vindelsband V. Istoriya filosofii. –Kiev, 1997.
28. Skirbekk G., Gil'e N. Falsafa tarixi. –Toshkent: Sharq, 2002.
29. Jahon falsafasi. –Toshkent: Sharq, 2004.
30. Zotov A.F. Zapadnaya filosofiya XX veka. –M., 2001.
31. Falsafa. Qomusiy lug'at. –Toshkent, 2004.
32. Xrestomatiya po istorii filasofii. V 3 ch. –M., 1997.
33. Sharq falsafasi. –Toshkent, 2006.
34. O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavxalar. -Toshkent: Fan, 1995.
35. Azimov Q. Islom va hozirgi zamon -Toshkent, 1991.
36. Forobiy. Fozil odamlar shahri. T., 1993.
37. Beruniy. Asarlar. 6 tomlik. T., 1973.
38. Ibn Sina. Izbrannyye filosofskie proizvedeniya. M., 1980.
39. Materialy po istorii obshchestvenno-filosofskoy myсли v Uzbekistnie. T., 1976.
40. Istoriya filosofii. - M.: 1998.
41. Камю А. Бунтующий человек. - М.: 1992.
42. Рассель Б. Мудрость Запада. М. 1998.
43. Сартр Ж.П. Философские пьесы. - М.: 1997.
44. Ясперс К. Всемирная история философии. - М.: 1996.
45. Юнг К. Психологические типы. - М.: 1999.

MUNDARIJA

KIRISH	3
Tarix falsafasi fanining predmeti, maqsadi va vazifalari muammolari.	5
Antik davr tarix falsafasi	24
Ilk xristian tarix falsafasi.	46
O'rta asrlar tarix falsafasi.	62
Islom teologiyasi va tarix falsafasi	69
Sharq uyg'onish davri tafakkurining tarix falsafasi	90
Temuriylar va unda keying davr tarixnavisligi	113
Uyg'onish davri tarix falsafasi	127
Yevropada ma'rifat davri tarix falsafasi	139
XVIII-XIX asr o'rtalari tarix falsafasi.	152
XVIII-XIX asr o'rtalari tarix falsafasi.	167
XIX asr oxiri - XX asr tarix falsafasi	176
Chor va Ittifoq davri tarix falsafasi	184
Mustaqil O'zbekistonda tarix falsafasi	211
Glossary	218
Xulosa	221
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	223

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim,
fan va
innovatsiyalar vazirligi

№ 5431-1769-b801-15d8-afd6-2478-0501
Hujjat yaratilgan sana: 2026-03-16
Ariza raqami: 268632506

Hujjat berilgan: RAXMATOV ERKIN
TAGAYMURADOVICH
JShShIR: 30211851810011

Oliy ta'lim tashkilotlari talabalari uchun tayyorlangan
o'quv adabiyotini ekspertizadan o'tkazganlik natijasi bo'yicha
MA'LUMOTNOMA

Muallif haqida ma'lumot

Muallif F.I.O.	Ilmiy darajasi	Lavozimi
RAXMATOV ERKIN TAGAYMURADOVICH	Fan nomzodi (PhD)	Katta o'qituvchi

Hammuallif (lar) haqida ma'lumot

Hammuallif F.I.O.	Ilmiy darajasi	Lavozimi
SAMATOV JONMUROD IBROGIMOVICH	Ilmiy darajasiz	Katta o'qituvchi

O'quv adabiyoti haqidagi ma'lumot

O'quv adabiyoti nomi:	Tarix falsafasi va metodologiyasi
O'quv adabiyoti turi:	O'quv qo'llanma
Fan bloki:	Majburiy fan
Ta'lim yo'nalishi (mutaxassislik) kodi, nomi:	Tarix-60220300

Ekspertiza xulosasi:	Mazkur o'quv adabiyoti nashr qilishga tavsiya etildi.
----------------------	---

Mazkur hujjat Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 15 sentyabrda 728-son qaroriga muvofiq Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida shakllantirilgan elektron hujjatning nusxasi bo'lib, davlat organlari tomonidan ushbu hujjatni qabul qilishni rad etishlari qat'iyan taqiqlanadi. Hujjat haqiqiylikni repo.gov.uz veb-saytida hujjatning noyob raqamini kiritib yoki mobil telefon yordamida QR- kodni skaner qilish orqali teleshirish mumkin.

8549

RAXMATOV ERKIN TAGAYMURADOVICH,
SAMADOV JONMUROD IBRAGIMOVICH

TARIX FALSAFASI

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir: Eshkarayev S.Ch.

Texnik muharrir: Eshqorayev. S. S.

Musahhah: Javgashev Y. J.

Tasdiqnoma № 255979, 13.04.2024

Bosishga 17.04.2026 da ruxsat berilgan. Format 60x84/16.

Garnitura Times New Roman. Adadi 100 dona. Buyurtma № 711

"TERMIZ PUBLISHING CENTER" nashriyotida tayyorlandi va chop etildi.

Surxondaryo viloyati, Termiz shahri, Uvaysiy ko'chasi 8A-uy, Toshkent sh.,

"TRASTBANK" XA BANKINING BOSH OFISI, MFO: 00491, INN:

311209934 H/R: 20208000307031406001

Telefon: +998-88-808-21-07

ISBN 978-9910-13-219-3

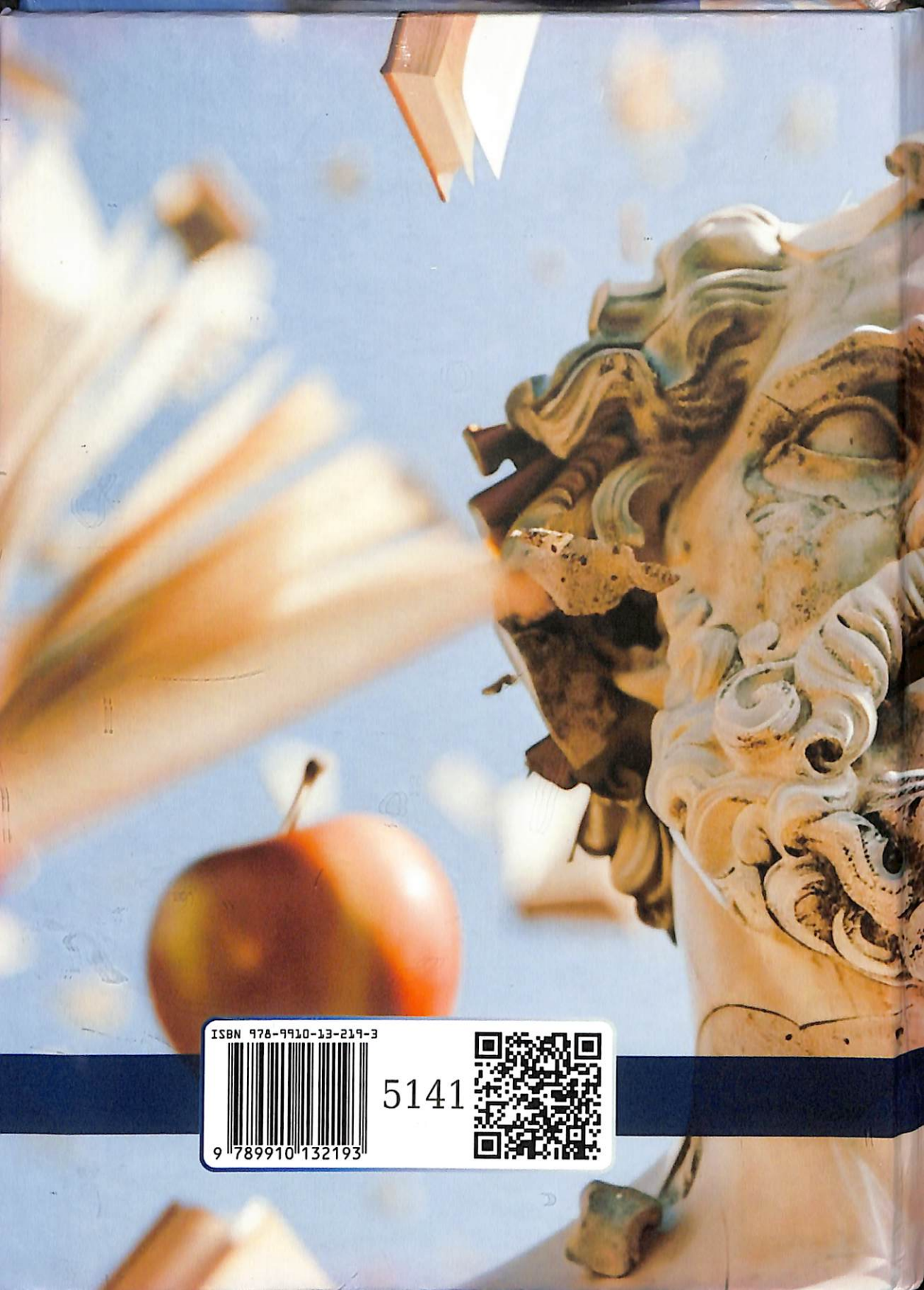

5141

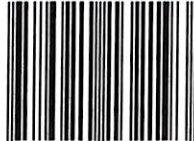

TERMIZ
PUBLISHING
CENTER

Termiz – "Termiz publishing center" – 2026

ISBN 978-9910-13-219-3

9 789910 132193

5141

